

Szerkesztők:
Dr. Miskei Antal - Balla Péter

TARTALOM

- Balla Péter: Küzdelmek Báthori Zsigmond fejedelemsége idején (1588–1594)
- Dinnyés Patrik: Svéd–orosz nagyhatalmi versengés a kardiszi béke (1661) tükrében
- Juhász Péter: A kora Árpád-kori helynevekről
- Fazekas Borbála: Sebastian Münster Cosmographiája, különös tekintettel Magyarországra
- Rózsa Sándor: A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár 18–19. századi kéziratos térképeinek elemzése Kunhegyes környékének tájtalakulása szempontjából
- Turjányi Sándor: III. Mehmed 1596-os hadjáratának döntő összecsapásai: Eger, Mezőkeresztes
- Restás Attila: Nikolaus Sinai: Cogitationes in M. Minucii Felicis Octavium...
- Kiszelyné Tóth Anett: Guthi Országgh Kristóf végrendelete

EKF

HISTORIA NOSTRA

TÖRTÉNELMI FOLYOIRAT

HISTORIA NOSTRA

II. ÉVFOLYAM 1. KÖTET

II. ÉVFOLYAM 1. KÖTET

HISTORIA NOSTRA
II. évfolyam 1. kötet

HISTORIA NOSTRA

II. évfolyam 1. kötet

Szerkesztők:

Dr. Miskei Antal

egyetemi docens

Ókori és Középkori Történeti Tanszék,
Történelemtudományi Intézet, EKF

Balla Péter

doktorandusz, II. évfolyam, EKF TTI

Sorozatszerkesztő:

Dr. Gebei Sándor

egyetemi tanár, EKF

a Historia Nostra Alapítvány elnöke

Eddig megjelent kötet:

Historia Nostra, 1. szám, 2013. (Szerk.: Dr. Miskei Antal, Fábíán Máté)

HISTORIA NOSTRA

II. évfolyam 1. kötet

REDIGUNT
Balla Péter – Miskei Antal

Líceum Kiadó
Eger, 2017

A szerkesztőbizottság tagjai:

Dinnyés Patrik
doktorandusz, I. évfolyam, EKF TTI

Fábián Máté
doktorandusz, II. évfolyam, EKF TTI

Mihályfi-Tóth Alex
hallgató, II. évfolyam, Történelem MA, EKF

A tanulmányok bírálói:

Csesznokné Dr. Kukucska Katalin, Dr. Pap József, Dr. Verók Attila,
Dr. Bajnok Dániel, Dr. Kiss László, Dr. Miskei Antal,
Dr. Makai János, Dr. Kristóf Ilona, Dr. Kertész István, Dr. Gebei Sándor,
Nagy Andor, Várkonyi Péter

ISSN 2064-325X

ISBN 978-615-5621-58-1

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Grebely Gergely
Nyomdai előkészítés: Szutor Zsolt
Borítóterv: Mihályfi-Tóth Alex

Megjelent: 2017-ben

Készítette: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

TARTALOM

Balla Péter Küzdelmek Báthori Zsigmond fejedelemsége idején (1588–1594).....	7
Dinnyés Patrik Svéd–orosz nagyhatalmi versengés a kardiszi béke (1661) tükrében.....	33
Fazekas Borbála Sebastian Münster Cosmographiája, különös tekintettel Magyarországra	47
Juhász Péter A kora Árpád-kori helynevekről	73
Rózsa Sándor A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár 18–19. századi kéziratos térképeinek elemzése Kunhegyes környékének tájatalakulása szempontjából.....	107
Turjányi Sándor III. Mehmed 1596-os hadjáratának döntő összecsapásai: Eger, Mezőkeresztes	121
Restás Attila Nikolaus Sinai: Cogitationes in M. Minucii Felicis Octavium.....	135
Kiszelyné Tóth Anett Guthi Országgh Kristóf végrendelete.....	139

BALLA PÉTER

KÜZDELMEK BÁTHORI ZSIGMOND FEJEDELEMSÉGE IDEJÉN (1588–1594)

Bevezetés

Azért választottuk írásunk témájának az 1588–1594 közötti erdélyi politikai viszonyokat, mert ez a téma – meglátásunk szerint – mind a mai napig nem kellően tisztázott a magyar történetírásban, illetve fontosnak érezzük, hogy írásunk hozzájáruljon bizonyos fogalmi pontosításhoz is.

Szűkítve a fent megadott témakört, a dolgozat Báthori Zsigmond fejedelemségre választásától vizsgálja azokat a politikai lépéseket, amelyek a 15 éves háborúba sodorták az Erdélyi Fejedelemséget, számba veszi az 1594-re kialakuló politikai pártokat s azok keletkezésének körülményeit. Ezek között a választóvonalat elsősorban az a szempont képezte, hogy Erdély csatlakozzon-e a Szent Ligához a törökök elleni háborúban, vagy inkább próbáljon semleges maradni.

A tanulmány célja, hogy a korszakra vonatkozó eddig hasznosított források értékelésével és újabbak felhasználásával kiegészíthessük eddigi ismereteinket.¹ A közelmúlt történetkutatásából mindenképp utalnunk kell azokra a tanulmányokra, amelyek bővítették eddigi tudásunkat az Erdélyi Fejedelemség idevonatkozó történetéből. Az egyik a Báthori István-kori erdélyi belpolitikával,² a másik pedig, amelyik először érintette az 1594. évi eseményeket, a háború- és békepárt közötti konfliktussal, majd a békepárti ellenzék lefejezésével foglalkozik.³ Horn Ildikónak a Századok c. folyóiratban megjelent, erdélyi kormányzattörténettel foglalkozó cikke munkánk előzményének tekinthető, a hármastanáccsal foglalkozott, így értekezésünk erre a témára külön már nem tér ki.

---

¹ Archivum Jana Zamoyskiego. Kanclerza i Hetmana Wielkiego Koronnego. Tom IV. 1585–1588. Wyd. Kazimierz Lepszy. Kraków, 1948. (továbbiakban: AJZ IV.)

² Horn Ildikó: Az erdélyi hármastanács kormányzata (1583–1585). Századok, 2006/4. 883–924.

³ Nagy László: Erdély és a tizenöt éves háború, Századok 1982/4. 639–688.

A kutatás fontos ismeretekkel gazdagodott Horn Ildikó Báthori Andrásról szóló monográfiájának fejezeteiből,⁴ illetve Erdősi Péter tanulmányaiból is.⁵

A tizenöt éves háború esemény- és hadtörténetét többen is feldolgozták,⁶ de inkább a hadtörténetre és azon belül is a magyarországi hadszínterre és eseményekre koncentráltak. A fejedelemségkori Erdélyt illetően ez általában leszűkül egy-egy személy, politikus, hadvezér tevékenységének vizsgálatára,⁷ de a fejedelemségen belüli politikai erőviszonyokra, kapcsolatrendszerekre vagy éppen a Habsburgokkal és azok kinevezett helytartóival fenntartott kapcsolatokra kevés figyelmet szentelt a magyar historiográfia. Ennek ellenére megemlítünk két olyan kutatót, akiknek a munkássága megkerülhetetlen Erdély fejedelemségi történetének a megismeréséhez. Veress Endre⁸ forrásközlései és tanulmányai rendkívül fontosak, hozzá hasonlóan sokat tett az Erdélyi Fejedelemség megismertetéséért Szádeczky-Kardoss Lajos⁹ is, bár munkái ma már túlságosan stilizáltak és elbeszélő jellegűnek hatnak.

A szakirodalom áttekintése után nem mehetünk el szó nélkül azok mellett az elbeszélő források mellett sem, amelyek képet adnak a korabeli évekről, és értékes

---

⁴ Horn Ildikó: Báthory András. Budapest, 2002. (A Báthoryak Erdélye: 120–139.; Báthoryak egymás ellen: 155–187.)

⁵ Erdősi Péter: Fejedelem, udvar és jezsuiták az 1588-as megyesi országgyűlésen. Jelenkor, 2001. 573–585.; Erdősi Péter: A politikai színlelés funkciói és megítélése Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvarában. Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai. Szerk.: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Budapest, 2010. 77–108. (továbbiakban: Erdősi, 2010.)

⁶ Bagi Zoltán Péter: A császári-királyi mezei hadsereg tizenöt éves háborúban – Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek Budapest, 2011.; Gömöry Gusztáv: A sziszeki csata 1593-ban. Hadtörténelmi Közlemények, 1894. 613–634.; Jedlicska Pál: Adatok Erdődy báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához – 1552–1600. Eger, 1897.; Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”). Történelmi Szemle, 1997. 257–288.; Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000.

⁷ Károlyi Árpád: Illésházy István hűtlenségi pöre. Budapest, 1883.; Bocskay és a bécsi béke: Bocskay István fejedelemre és korára vonatkozó egykorú emlékek. Budapest, 1907.

⁸ Veress Endre: Carillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai 1591–1618. I–II. Budapest, 1906–1943. (továbbiakban: Veress, 1906.); Básta György hadvezér levelezése és iratai 1597–1607. I–II. Budapest, 1909–1913. Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen pápa idejéből 1592–1600. Budapest, 1909.

⁹ Szádeczky-Kardoss Lajos: Erdély és Mihály vajda története. 1595–1601. Temesvár, 1893.

mondanivalójukkal bemutatják a két évtized legfontosabb történéseit. Ezeknek a forrásoknak a zöme a millennium idején jelent meg. Ezek közül elsőként sokoldalú tevékenysége miatt Szilágyi Sándort¹⁰ kell kiemelni.

Fontos információkat tartalmaz még a szász lelkészek leírásaiból született, Joseph Trausch által összegyűjtött és gondozott munka is, amelyekben olyan írások kerültek publikálásra, amelyek szász szemszögből írnak az eseményekről.¹¹ Nem feledkezhetünk meg Bethlen Farkas históriájáról sem, habár nem kortárs szerzőről beszélünk.¹² Forrásértéke miatt lényeges még Kővári László Erdély történelme is.¹³

A nagykorúsított Báthori Zsigmond fejedelem első évei – az együttműködés időszaka (1589–1592)

Mielőtt a fejezet címében szereplő időszak kifejtésére sor kerülne, érdemes röviden áttekinteni a történeti előzményeket. Báthori István lengyel királynak nem születtek gyermekei, ezért a fiatalon elhalálozott testvérének, Kristófnak (Griseldis és Zsigmond) és Andrásnak a gyermekeit (István,¹⁴ Boldizsár,¹⁵ And-

---

¹⁰ Szilágyi Sándor: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Történeti bevezetésekkel. II–III. kötet. Budapest, 1876–77. (a korszakra vonatkozó kötetek kerültek felsorolásra) (továbbiakban: EOE II. vagy EOE III.)

¹¹ Chronicon Fuchsio – Lupino – Oltardinum sive Annales Hungarici et Transsylvanici, opera et studio...editit Josephus Trausch Pars I. Coronae, 1847. (továbbiakban: Chronicon I.)

¹² Bethlen Farkas: Erdély története. III–IV. kötet. Budapest, 2004-2005. (a dolgozatban ugyanakkor az eredeti, latin nyelvű köteteket használtuk a dolgozat historiográfiai színésítése miatt)

¹³ Kővári László: Erdély történelme IV. kötet. Pest, 1863. (továbbiakban: Kővári IV.)

¹⁴ Báthori István (1553–1601): Báthori András szatmári, Báthori István és Báthori Kristóf bátyjának a legidősebb fia, aki az 1588-as években tért vissza. Betöltötte a váradi kapitányságot, krasznai főispán volt, majd az 1594-es leszámolások után végleg a Rzeczpospolitában telepedett le. Az ő fia Báthori Gábor, későbbi erdélyi fejedelem. Báthori István király el akarta jegyeztetni Vasa Zsigmond lányával, végül 1580-ban Bebek Zsuzsannával keltek egybe. Visszatérése után egy évvel Bebek Zsuzsanna meghalt, András öccse közbenjárására Zofia Kostkát, a pomorzei vajda lányát vette feleségül (1596), akitől fia született. 1601-es halálát követően Gábort és Annát csesdi Báthori István nevelte fel. [http://pl.wikipedia.org/wiki/Stefan_Batory_\(1553-1601\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Stefan_Batory_(1553-1601)) (letöltési idő: 2012-12-21)

¹⁵ Báthori Boldizsár (1555–1594): Báthori András középső fia, aki szintén a krakkói udvarban nevelkedett, és nagyon tehetségesnek mutatkozott a hadviselésben. 1588-ban visszatért Erdélybe, ahol fejedelmi tanácsos lett unokaöccse mellett. 1592-ben elvette Kendi Sándor lányát. 1594-ben Szamosújváron a fejedelem parancsára megfojtatták.

rás¹⁶) sajátjaiként nevelte. Fontosnak tartotta a négy Báthori fiú neveltetését, és biztosítani szeretne volna a jövőjüket és az egzisztenciájukat. Boldizsárt lengyel királynak szeretne volna megválasztatni; hasonnevű unokaöccsét, Istvánt katonai pályára küldte; Andrásnak egyházi karriert szánt (elérte, 1584-ben hogy kinevezzék a Rzeczpospolita egyik leggazdagabb püspökségének, a warmiaiának az élére); Zsigmondra az Erdélyi Fejedelemséget hagyta. Mindezt azért tervezte így, hogy az unokatestvérek semmiképp se keveredjenek egymással konfliktusba, ne keresztezzék egymás útjait. Fontosnak tartotta, hogy a Báthori névhez méltóan a katolikus hit védelmezői legyenek, ezért a jezsuitákkal taníttatta őket. Báthori Zsigmond tanításáért Leleszi János felelt.¹⁷

A halála után ugyanakkor nem az általa elképzelt úton haladt a Báthori fiúk karrierje. Jan Zamoyski lengyel kancellár, Báthori híve ugyanis nem támogatta, hogy egy újabb Báthorit válasszanak a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság élére. Uralkodása végére Báthori István elvesztette a lengyel szlachta (köznemesség) támogatását például a központi hatalmat erősítő lépései vagy éppen a Zborowski-ügy miatt. A Zborowskiak – akik 1575-ben elsőként sorakoztak fel Báthori megválasztása mögött – az 1580-as évekre szembekerültek a királlyal, aki rettető bosszút állt a családon, az egyik Zborowskit, név szerint Samuelt, kivégeztette.¹⁸ A nemesség ezen az akción szörnyen felháborodott, a „nemesi arany szabadság” megsértésének és megcsúfolásának érezték, amiben maga a kancellár is kompromittálódott. Ezek után nemigen állhatott ki Zamoyski egy Báthori mellett. 1587. május 2-án azt írta Mikołaj Krzysztof Radziwiłł trocki vajdának,¹⁹ hogy sem Boldizsárnak, sem pedig Andrásnak nincs esélye a koronára, amúgy is a török

---

A Lugossy-kódexben fennmaradt egy hiányosan fennmaradt verse. <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltési idő: 2012–12–21)

¹⁶ Báthori András (1563–1599): Báthori András legkisebb fia, aki testvéreivel együtt Krakkóban nevelkedett. Nagybátyja, Báthori István lengyel király egyházi pályára szánta, így kinevezte a leggazdagabb lengyel püspökség, a warmiai élére (1584). 1594-ben a Zsigmond-ellenes mozgalom tagjaként, sőt összeesküvőként tekintettek rá. 1599 tavaszán bátyja kérésére visszatér Gyulafehérvárra átvenni a fejedelmi címet. Nagyon tehetséges politikus és államférfi, de Erdély kiugrását a háborúból Vitéz Mihály támadása miatt nem tudta véghez vinni, a schellenbergi csata után, menekülés közben a székelyek agyonverték. http://pl.wikipedia.org/wiki/Andrzej_Batory (letöltési idő: 2012–12–21)

¹⁷ Bíró Vencel: Báthory István fejedelem. Kolozsvár, 1935. 22.

¹⁸ Norman Davies: Lengyelország története. Budapest, 2006. 342.

¹⁹ Mikołaj Krzysztof Radziwiłł (1549–1616) wilnói és trocki várnagy, Litvánia főhetmanja 1579–1586 között, a litván országgyűlés elnöke, Szawle sztarosztája

„nemzeti” (lengyel) királyt akar.²⁰ Miután így szertefoszlottak a remények a királyválasztáson történő győzelemről, Báthori Boldizsár úgy döntött, hogy hazatér.

Báthori István király-fejedeleme halála után az Erdélyi Fejedelemségben is felgyorsultak az események. Erdély vezetését Báthori István 1585-ben feltétlen hívére, Ghiczi Jánosra bízta. Ghiczi engedelmesen végrehajtotta a fejedelem (vagyis a lengyel kancellária) kéréseit, majd 1586 után a Báthori család tagjaival harcolva irányította a fejedelemség politikai életét.

1589-re három politikai csoport körvonalazódott. Az egyiket a Báthori család vezette. Miután véglegesen bebizonyosodott, hogy a Báthoriaknak nincs számottevő esélyük a lengyel trón megszerzésére, Báthori Boldizsár és Báthori István vezetésével az eddig a Rzeczpospolitában lévő erdélyiek elkezdtek visszaszivárogni az Erdélyi Fejedelemségbe. Báthori András bíboros először 1589-ben tért vissza nagyszámú kísérettel, s azt kérte az unokatestvérétől, hogy a nagybátyjától kapott birtokokba iktassák be. Ezt Zsigmond készséggel megtette, így a bíboros részese-dést kapott például Beszterceből, de Somlyót is ő kapta meg.²¹ 1589 karácsonyán „Nagyságos Báthori Boldizsár úr sok kinccsel érkezett Lengyelországból, és a fogarasi birtokon telepedett le, ahonnan a kegyes atyákat elűzték...”.²² A korabeli krónika szerint Boldizsár nagyon jól érezte magát Fogarason, amelyet Báthori István hagyott rá végrendeletében. Erdély előkelői ugyanakkor nem örültek ennek, attól tartottak ugyanis, hogy megkezdődik a családon belüli torzsalkodás, amely kihat a fejedelemség életére.²³ Ehhez a csoporthoz tartoznak tehát a lengyel területről visszatérő erdélyi és a lengyel területről beérkező, eredetileg nem erdélyi származású katonaelemek. Jelentős részük nemhogy nemességgel, de még birtokkal sem rendelkezett. A szerencsésebbeknek még jutott pár falu; voltak olyanok, akiknek már csak kőház jutott. Ide tartozott többek között a kisbirtokos erdélyi és partiumi nemesség jó része, akik Ghiczi leváltásától és a kancellária túlsúlyának a megszüntetéséből birtokadományokat és hivatali pozíciókat vártak.

A másik politikai csoportot a tradicionális erdélyi arisztokrácia vezette, élükön Kendi Sándor tanácsossal. Ennek a csoportnak a tagjai főként a nemesi társadalomból kerültek ki, akik tartottak attól az abszolút hatalomgyakorlástól, amit Báthori István király-fejedeleme rájuk kényszerített. Közöttük találjuk a fejedelmi tanács tagjait, illetve ők adták a megyei főispánokat is. Idetartozott még Báthori Zsigmond fejedelem és a Báthori-rokonság (pl. Iffju János) másik része.

---

²⁰ Jan Zamoyski levele Mikołaj Krzysztof Radziwiłłnek (1587. május 2.). AJZ IV. 115–117.

²¹ Chronicon I., 88.

²² Uo.

²³ Uo.

Külön csoportot alkotott a hivatali elit. Ez egy nagyon szűk réteg volt. Ők a kancellária tagjai (Kovacsóczi Farkas, Gállfi János) közül is kerültek ki, s a kancellária tekintélyét nem csak megőrizni, de még inkább erősíteni akarták.

Bár egymástól társadalmi szinten jelentősen eltérő érdekcsoportról beszélhetünk, de közös volt bennük Ghiczi megbuktatásának a terve és a kancellária hatalmának a visszaszorítása.

1588-ra mind a Báthoriak, mind a Kendiek mögött felsorakozó csoport olyan nagy nyomást gyakorolt Ghiczire, hogy kénytelen volt országgyűlést összehívni Báthori Zsigmond nagykorúsítása ügyében. Az eseménytől a Báthori- és a Kendi-mozgalom is saját hatalmának növekedését várta. Az országgyűlési követek már megválasztása elé akadályokat gördetnek. Az ifjú Báthori csak úgy foglalhatta volna el a posztját, ha elfogadja a Báthori-párt támogatóinak azon követelését, hogy a Báthori István által betelepített jezsuitákat kitiltja az országból. Először Zsigmond ellenállt, ezért a nagyenyedi országgyűlés érdemi döntés nélkül oszlott fel.²⁴ Ezt a feltételt később Zsigmond elfogadta, és december elejére Ghiczi János Medgyesre ismét összehívta az általános országgyűlést.

A döntés december 12-én született meg, amikor elfogadásra került az a javaslat, mely szerint jezsuitáknak el kell hagyniuk az Erdélyi Fejedelemséget. A vádak között szerepeltek valótlan állítások is, mint például hatalomátvétel előkészítése, protestánsok legyilkolása stb.²⁵ Ezt a döntést be is cikkelyezték: „Néha pedig ez Országnak és hozzá való birodalomnak minden részeiből tellyességgel exuláltattnak mind személyekben, s mind pedig mindennémü jóknak birodalmitól privaltattnak in perpetuum: még Pápista Fejedelmeknek s akkori tekintetes nagy embereknek idejekben-is.”²⁶ Valószínűleg ez a döntés mély megrázkódtatást okozott Báthori Zsigmondnak, akit katolikus szellemben épp ezek az atyák neveltek. Nagy port kavart külföldön is az ominózus döntés, olyannyira, hogy Báthori Zsigmondot a katolikus egyház és a pápa ki is átkozta, majd 1589–1590-ben a jezsuita rendfőnök közbenjárására oldozták fel és vonták vissza a kiátkozást.²⁷

A jezsuiták eltávolítása mellett legalább olyan fontos volt Ghiczi János leváltása is. A kormányzó ugyan megpróbálkozott Gállfi János javára lemondani, de a rendek olyannyira vehemensen tiltakoztak a titkár kinevezése ellen, hogy a kancellária meghátrált, és elfogadta a fiatal Báthori Zsigmond nagykorúsítását.²⁸ Persze ez a hatalom nem volt valós, hiszen Zsigmond nem hozhatott döntéseket a

---

²⁴ EOE II. 238.

²⁵ Erdősi, 2010. 88.

²⁶ Erdély Országának Három Könyvekre osztott Törvényes Könyve. Melly Approbata, Compilata Constitutiokból. és Novellaris Articulusokból áll. Kolozsvár, 1815. 8. (továbbiakban: Approbata)

²⁷ EOE III. 278.

²⁸ Kővári IV., 44.

tanácsurak nélkül, nem adományozhatott birtokokat.²⁹ A kancellária viszont féltve hatalmi pozícióját politikai manőverezésbe kezdett. Mivel közeledett a karácsony, a rendek már fel akarták oszlatni az országgyűlést, jöllehet a megszavazott javaslatokat még nem szentesítette a fejedelem. A kancellária pedig húzta a törvények kinyomtatásának az idejét, így a rendek hazamentek a hivatalos ceremónia előtt. Gállfinak így módjában állt olyan határozatok beleírására, amelyekről nem is született döntés. Ezek a pontok a központi hatalom megerősítését célozták. Fontos, hogy nem a fejedelmi jogkör, hanem a fejedelem mögött álló bürokrácia hatásköre növekedett.³⁰ Valószínűleg három ilyen pont, a 19., 20. és a 21. cikkelyek kerültek be utólag a medgyesi országgyűlés végzései közé, melyek bővítették a kancellária hatáskörét. A törvénykezés előkészítését, végrehajtását és az ehhez kapcsolódó jogkörök gyakorlását egy a törvénykezésben jártas „szakemberre” bízta.³¹ Ezzel Gállfi elérte, hogy a kancellária hatalmi túlsúlya a továbbiakban is jelentős maradjon. Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy ezt Gállfi a fiatal fejedelem érdekében is tette, a kancellária erejével próbálta megóvni a Báthori család többi tagjától.

Ugyanakkor Báthori András fiait nem sikerült kiszorítani a hatalomból. Báthori Boldizsár, miután Fogarassal együtt megkapta a „Fogaraszöld grófja” (és főispánja) címet, közvetlen betekintést nyert az erdélyi belpolitikába. Boldizsár mellett István is fontos pozícióba került: ő lett a váradi főkapitány.

Nem kellett sokat várni a testvérek között kirobbanó viszályra. Bethlen Farkas szerint az első konfliktus akkor kezdődött, amikor Jósika István, Zsigmond belső embere, futóversenyre hívta ki Boldizsárt, majd le is győzte őt. Erre Fogaras ura felháborodva arcon vágta az alacsony sorból származó, de rendkívül művelt Jósikát, majd haragosan távozott a helyszínről.³² Ez természetesen csak egy szimbolikus összecsapásnak tekinthető, a valódi konfliktusok egészen más dimenzióban húzódtak. Boldizsár Fogarason egy nagyon illusztris udvart rendezett be, és önállóítani kezdte magát, kétségbe vonva öccse kompetenciáját a fejedelmi posztra, és nem tartotta magára nézve kötelező érvényűnek a döntéseit. Hogy a családi viszály ne mérgesedjen tovább, és ne okozzon belpolitikai konfliktusokat, gyorsan megoldást kellett találni a kialakult helyzetre. 1591-ben Erdély vezető emberei titkos gyűlést tartottak, ahol Kendi Sándor, a tanács első és legtekintélyesebb embere (senatus princeps)³³ azt javasolta: törekedni kell arra, hogy Zsigmondot kibékítsék Boldizsárral – Boldizsáron keresztül pedig kibékülne Istvánnal, akivel

---

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ EOE III. 242.

³² Wolffgangi de Bethlen: *Historia de Rebus Transsylvanicis. Tomus Tertius. Cibinii*, 1789. 4–5.

³³ *Chronicon I.*, 100.

szintén megromlott a viszonya³⁴ –, de ha ez nem sikerülne, akkor Boldizsárt meg kell öletni. A szűk körben megtárgyalt tervről a fejedelmet Gállfi János tájékoztatta.³⁵ Báthori Zsigmond először támogatta az elképzelést, de később Carillo atya hatására (egy keresztény ember nem vehet részt ilyen bűnös szervezkedésben) visszakozott. Zsigmond tájékoztatta bátyját a tervről, azzal is megvádolva szervezkedőket, hogy Erdély bekapcsolódását készítik elő a törökellenes harcokba, ami valójában a fejedelem körül szerveződő csoport terve volt.³⁶ A testvérek kibékültek, viszont Boldizsár javaslatot készített a két kancelláriai titkár, Gyulai Pál és Gállfi János elfogására és kivégzésére.³⁷ Gyulait abafáji házában koncolták fel, míg Gállfit menekülés közben elfogták. Huszt várába vitették, majd 1593 elején Báthori Zsigmond parancsba adta a kivégzését annak ellenére, hogy Gállfi közel állt hozzá, sőt egyik nevelője is volt.³⁸

Báthori Zsigmond támogatottsága 1592-re nagyon mélyre zuhant, mivel 1590-ben, mindössze két éve a jezsuiták kiűzése után visszahívta őket az országba, és saját, valamint más katolikus főúr birtokain le is telepítette őket.³⁹ A jezsuiták távozása után a szerzetesek munkáját az itáliai zenészek váltották fel, még a térítésben is.⁴⁰ Erre a lépésre az erdélyi protestánsok nagyon élesen reagáltak, a fejedelmet azzal vádolták, hogy megszegte a medgyesi országgyűlés pontjait, amikor visszaengedte a jezsuitákat Erdélybe. További kritikájuk a fejedelem ésszerűtlen költségeit bírálta. 1588-ban Ghiczi stabil pénzügyi helyzetet hagyott maga után, de 1592-re kiürült a kassza. Ennek legfőbb oka Zsigmond és Boldizsár fényűző élete volt, Boldizsár viszont a teljes felelősséget a fejedelemre hárította. Hasonlóan elégedetlenek voltak a fejedelmi birtokadományozások miatt is. Négy év alatt számos birtok került a Báthoriak és Zsigmond kegyencei kezére, így jelentősen megcsappant a fejedelmi birtokok nagysága.⁴¹ Ezeket a konfliktusokat a kiváló politikai érzékkel rendelkező Boldizsár érzékelte. Felismerte, hogy csak ő lehet Báthori Zsigmond alternatívája, mivel egy esetleges fejedelemcsere során csakis ő mint a tekintélyes Báthori család leszármazottja rendelkezik megfelelő katonai tapasztalatokkal. Egyelőre nyílt kenyértörésre még nem került sor. Úgy látszott, hogy Gyulai és Gállfi feláldozásával az unokatestvérek között sikerül kompro-

---

³⁴ EOE III. 285.

³⁵ Kővári IV., 46.

³⁶ EOE III. 291.

³⁷ Kővári IV., 48.

³⁸ Erdélyi Testamentumok II. – Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei. Szerk. Tüdős S. Kinga. Márosvásárhely, 2006. 147.

³⁹ EOE III. 278.

⁴⁰ Erdősi, 2010. 89.

⁴¹ EOE III. 277.

misszumot kötni. Ennek egyik kísérő jele az volt, hogy Zsigmond fejedelem kibékítette egymással Kovacsóczi Farkast és Bornemissza Boldizsárt.⁴² A teljes kibékülésre mégsem került sor, mert 1592. május 1-jén Báthori Istvánt (akarata ellenére) Bocskai István váltotta a váradi főkapitányságban és a bihari főispánságban.⁴³ Ennek a döntésnek az előzménye: 1591. november 1-jére Gyulafehérvárra általános (azaz személyenkénti részvétellel zajló) országgyűlést hívtak össze, ahol az országgyűlés tagjai kifogásolták, hogy a fejedelem életfogytiglan osztogat országos hivatalokat.⁴⁴ Ezek közé tartozott a váradi főkapitányság tisztsége is, amelyet 1585-től – Ghiczi János kormányzói kinevezésétől – Báthori István töltött be. Szilágyi Sándor történész magyarázata szerint az ellenállás nem annyira a főkapitány személye ellen, mint inkább az intézkedéssel szemben jelentkezett, utalva arra, hogy valamiféle rendi ellenállás bontakozott ki.⁴⁵ Úgy tűnik, hogy ez már a Zsigmond mögött szerveződő, Bocskai irányítása alatt álló csoport akciója volt, s ennek eredményeképpen Bocskai István lett az új főkapitány.

1592-re tehát két elképzelés feszült egymásnak. A Báthori fivérek (Boldizsár és István) hatalomhoz jutása után az addig őket támogatók csalódtak, mivel sem birtokot, sem hivatalt nem nyertek. Így a Báthoriak mozgalmának támogatói szinte teljes egészében kiváltak ebből a csoportból. A „Kendi-párt” tagjai, valószínűleg félve a Gyulai–Gállfi-ügy után egy esetleges újabb tisztogatástól, ráébredtek arra, hogy kompromisszumot kell kötni a kancelláriával: Kovacsóczi megtartja kancelláriai hivatalát, és a kancellária hatáskörét sem csökkentik, cserébe viszont az országos és megyei hivatalokat a Kendiek támogatói tarthatják meg. Ezzel Báthori Zsigmond körének szintén minden reménye szertefoszlott hatalmának növelésére, így ez a csoport (idesorolható például Jósika) kivált. Mivel mindkét irányzat hívei csalódtak, nem maradt más választás, mint a közös célok érdekében történő összefogás. Támogatták Báthori Zsigmondot és háborús törekvéseit, tulajdonképpen ez a mozgalom lett a beavatkozáspártiak elődje. Első jelentős sikerük Báthori István leváltása és Bocskai István megválasztása volt a váradi főkapitányságra. Ezzel a Báthori testvéreket is Kendi csoportjához „kergették”.

Hatalmi vetélkedés az Erdélyi Fejedelemségben (1592–1594)

Ez a nemesi mozgalom, amely kikényszerítette Báthori István leváltását, előzménye lehetett a későbbi beavatkozáspártiaknak.⁴⁶ Úgy gondoljuk, hogy ez a klikk

---

⁴² Szádeczky Lajos: Kovacsóczy Farkas levelei (1577–1594). Budapest, 2012. 29–30. (továbbiakban: Szádeczky, 2012.)

⁴³ EOE III. 285.

⁴⁴ EOE III. 281.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ A történeti hagyomány a békepártot „törökösnek”, a háborúspártot pedig „németes-

a Báthori-párt csalódott támogatóiból jöhetett létre: nagyon sokan nem találták a helyüket az Erdélyi Fejedelemségben, a katonai elit pedig háborúzni akart, így növelni saját befolyásukat és birtokaik számát. Viszont a Báthori fivérek a háború kétes kimenetele miatt ekkor még nem akartak csatlakozni a Szent Ligához, ami támogatóik jelentős részét eltántorította, ezért ők a háborút támogató fejedelem és az őt irányító nagybátyja, Bocskai István felé orientálódtak. A Báthori fivérek főként a személycserék miatt kerültek közelebb a Kovacsóczy–Kendi-párthoz, amely 1592–1593-tól egyre hangsúlyosabban kiállt a törökkel való béke fenntartása mellett.

A Báthori testvérek és a Kendiek közeledését mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy 1593-ban Boldizsár elvette Kendi Sándor lányát,⁴⁷ majd Kovacsóczy kancellár Kendi másik lányát vezette oltár elé, miután az első feleségétől, aki állítólag nem élt feddhetetlen házastársi életet, elvált. Így aztán Kendi Sándornak sikerült rokonságba kerülni a Báthori családdal, és erősítette a pozícióját azzal, hogy a kancellár is a veje lett. A régen is jelentős Kendi familia így 1593-ra megkerülhetetlen erővé vált az Erdélyi Fejedelemség politikai életében. Ez volt az a pillanat, amikor Kendi Sándor az ellenzéki mozgalom vezéralakja lett, s ehhez képessége és elismertsége egyaránt hozzájárult.

1593-ra fontos politikai beszédtemává lépett elő a háborúba való bekapcsolódás gondolata. A fejedelmet és a háborúba való belépést sürgető csoportot erősítették a magyarországi hadiesemények. Ha nem is értek el a keresztény seregek átütő sikereket, de úgy tűnt, megállítható és visszaszorítható a török európai (legalábbis magyar) terjeszkedése. Ezt Báthori Zsigmond és Bocskai István úgy értelmezte, hogy keresztényi kötelesség a pogány ellen harcolni. Ezzel szemben a kivárok, élükön Kendi Sándorral, Kovacsóczy Farkassal és Báthori Boldizsárral együtt azzal érveltek, hogy a törököt még nem győzték le, a hódítóknak ugyanis vannak még rejtett tartalékaik. Kendi ebben a témában igen nagy tapasztalatot szerzett, mivel Báthori István fejedelemsége idején portai követ volt.⁴⁸

Politikai program terén azt mondhatjuk, hogy a Kendi-féle politikai erő világos, egész Erdélyre kiterjedő koncepcióval rendelkezett. Kendi közlelő ismerte a törököt, de emellett létezett egy reneszánsz szellemben írt mű is, amely teljes egészében tárgyalja a kivárok politikai elgondolásait. Ezt Gyulai Pál írta Sibrik Györgynek váradi kapitánnyá történő kinevezése alkalmából. Ebben a humanista Gyulai kimondja az erdélyi politika alapvetését. A kancelláriai titkár szerint csak

---

nek” titulálja. Dolgozatunkban éppen ezt a hagyományt próbáljuk meg pontosítani, méghozzá a „háborúspártot” beavatkozáspártiaknak, a „békepártiakat” kivárokknak nevezzük. Úgy gondoljuk, hogy ezzel a fogalomcserével sokkal jobban lehet definiálni azt a diskurzust, amely a korabeli Erdélyben folyt. A vita nem abban állt, hogy az Erdélyi Fejedelemség csatlakozzon-e a Szent Ligához, hanem hogy ezt mikor tegye meg.

⁴⁷ Chronicon I., 86.

⁴⁸ Veress Endre: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezései I. kötet. Kolozsvár, 1944. 187.

akkor lehet sikeres az Erdélyi Fejedelemség, ha a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom között kényszerűen egyensúlyozó politikáját fenntartja. „Ami pedig a kapitányi tisztséget illeti, megítélésem szerint számodra az első a helység helyzete legyen, amely két szomszéd, tudniillik a török és a német közt van, akik közül az egyiknek óriási ereje van, a másik pedig hozzáértésben és ügyességben tűnik ki; a legnagyobb művészet ezek közé úgy beilleszkedni, hogy se az egyik, se a másik ne szedjen rá.”⁴⁹ A beavatkozáspártiak nem rendelkeztek részletes elképzelésekkel.

1593. szeptember 1-jére a fejedelem országgyűlést hívott össze Gyulafehérvárra. Ennek legfontosabb napirendi pontjai: csatlakozzanak-e a Magyarországon tartózkodó török haderőhöz, illetve az éves adó kivetése-behajtása volt. Ekkor még a két párt kompromisszumra tudott jutni abban, hogy a török felszólítás ellenére késleltessék a hadfelkelést, és nem csatlakoznak Szinán hadseregéhez, inkább kívánnak. A Kendi Sándor által benyújtott javaslatot a rendek el is fogadták.⁵⁰ A másik napirendi pont is a Kendi-mozgalom győzelmét hozta. Valószínűleg a fejedelmi párt nyomására a nemesség elfogadta a hadsereg ellátására szánt adó kivetését. A kalangyaadónak vagy kalangyapénznek nevezett adót kivétel nélkül minden társadalmi réteghez tartozó lakosnak fizetnie kellett, így ha ideiglenesen is – a kalangyaadó rendkívüli, csak hadicélokra elkölthető adófajta lett – meg tudták adóztatni a nemességet is. A jobbágyokat és a zselléreket 1, a nemeseket, a székelyeket és a szászokat 4 dénárral terhelték meg. A vlachok sem mentesültek az adó fizetése alól. A 20 dénárt azok a „szabad személyek” rótták le, akik valószínűleg görög, örmény és zsidó kereskedők lehettek. Meg kell jegyezni, hogy a szászok ellenezték az új adó kivetését.⁵¹ Az állandó adók mellett a kalangyaadó büntetésnek értelmezték, mivel súlyosan érintette őket a pluszterhek követelése. Az új adóból befolyt összeget egy külön bizottság őrizte és ellenőrizte, amely igyekezett megakadályozni, hogy a hadiköltségeken kívül másra is felhasználják a beszedett összeget. Ez a háromtagú bizottság, ahova mind a „három nemzet” egy tagot küldött, a következő személyekből állt: Kendi Gábor, szentlászlói Siger János, Albert Huet. Kendi az erdélyi nemesség, Siger a székelyek, Huet szebeni királybíró pedig a szászok küldötte volt. Nagy győzelme volt a „békepártnak”, hogy a nemesség részéről Kendi Gábort delegálták, mivel a hadisegélyt a fejedelem formálódó ellenzéke szemmel tarthatta. Huet és Siger ugyanakkor Báthori Zsigmond emberének számított.

Ezen az országgyűlésen szó esett a földesúr-jobbágy viszonyról is. „Ebben az időben mindkét párt nemesei saját hatalmuk megerősítésével voltak elfoglalva,

---

⁴⁹ Balla Péter: A Sibrik-fivérek a Báthoriak szolgálatában. Eger, 2011. 18. <http://mek.oszk.hu/09600/09605/index.phtml> (letöltési idő: 2012–05–05)

⁵⁰ EOE III. 295.

⁵¹ Chronicon I., 99.

különösen a Kendiek,⁵² akik a szükséges többletjövedelmet a jobbágyság teljes ellehetetlenítésében látták. Egy sor olyan intézkedést hoztak, amivel rontották a jobbágyok anyagi helyzetét. Nem engedték meg például, hogy a jobbágyok kölcsönt vehessenek fel; a jobbágyoknak a savanyú bort piaci áron, a penészes és romlott gabonát, döglött marha- és juhhúst magas áron adták el. „A legkisebb könyörületet sem mutatták a nép legnagyobb szükségben élő tagjai iránt sem (...) így viselkedett a király, a fejedelem és a többi nemes is.”⁵³ Vagyis 1593-ban a két érdekcsoport között a politikai hatalmi harcon túl folyt egyfajta gazdasági versengés is.

1593-ban az Erdélyi Fejedelemségnek sikerült kimaradnia a háborúból. Báthori Zsigmond, követve nagybátyja politikáját, addig húzta az időt, hogy beköszöntött Kászim napja, és Szinánnak vissza kellett vonulnia. Miközben a fejedelem húzta az időt, állandóan tájékoztatta Christopher Teuffenbach kassai főkapitányt.⁵⁴ A haderő felállításának a késlekedésével és a török hadmozdulatokról szóló jelentésekkel segítette a keresztény seregek magyarországi hadműveleteit, ugyanakkor sem katonailag, sem pedig politikailag (befizette az adókat és elküldte az ajándékokat) nem szállt szembe az Oszmán Birodalommal. Ez mindenképpen Báthori Zsigmond sikerének tudható be.

A Báthori Zsigmond-csoport ugyanakkor az év végén úgy határozott: eljött az idő a keresztény koalícióhoz való csatlakozásra. Az év eleji sikeres felső-magyarországi hadjárat után az erdélyi vezetés úgy látta, hogy a következő években sikerül felszabadítani a török által megszállt magyar területeket. 1594 elején Carillo titkos küldetésen Prágában járt, ahol az oszmánoktól való elszakadásról és a csatlakozás fejében adandó privilégiumokról tárgyalt.⁵⁵ Ennek a kérdésnek a megtárgyalására a fejedelem hazahívta Báthori András bíborost is. A családon belül már ekkor érzékelhető volt a nézetkülönbség: Zsigmond és Carillo szerint csak annyit kell elérni, hogy a családot német hercegi címmel ruházzák fel, és ismerjék el a Báthori család jogosultságát a fejedelemségre, s adjanak a fejedelemhez nőül egy Habsburg hercegnőt. Ugyanakkor a Báthori fivérek (István, Boldizsár és András) azt is javasolták, hogy a török kiűzése után Erdély a Magyar Koronának és ne a Magyar Királyságnak legyen a része, s ezenkívül illesse meg a szabad fejedelmválasztás joga.⁵⁶ Ebből a politikai diskurzból véleményünk szerint már felsejlik a transzilvanizmus gondolata. Az Erdélyi Fejedelemség csatlakozzon a keresztény ligához, a Királyhágón túli rendek elismerik a magyar uralkodó fennhatóságát, Erdély ne legyen része Magyarországnak, s a három nemzet tagjai rendelkezzenek

---

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

⁵⁴ EOE III. 300.

⁵⁵ EOE III. 303.

⁵⁶ EOE III. 307.

a fejedelmválasztás jogával. Ez a gondolat jóval megelőzi Bethlen Miklós nézeteit, de nem is Bocskai végrendelete az, amelyik ezt az elképzelést először említi, hanem paradox módon éppen Bocskai egyik ellenfele jegyzi. Báthori András ezt az elképzelését Carillo atyának írt egyik levelében fejtette ki. Támogatja, hogy Magyarország és Erdély ne csak erejüket egyesítsék, hanem az országrészek újra egyesüljenek, mivel egymás nélkül a két országrész életképtelen, viszont a szabad fejedelmválasztást meg kell őrizni, továbbá meg kell akadályozni azt, hogy Báthori Zsigmond és leszármazottjai ne legyenek örökös fejedelmei Erdélynek, mert a fejedelemség azon nyomban veszélybe kerülne, hiszen a király nélkül képtelenek megvédeni magukat. Erdély sorsa pedig fontosabb a Báthori család jövőjénél is.⁵⁷

András fontosnak tartotta azt is, hogy teljesen legitim módon történjék a csatlakozás. Vagyis mind az erdélyi, mind a magyar országgyűlés szavazza meg a szövetségekötést, a háborúba való belépést mindkét fél ratifikálja.⁵⁸ Így a Habsburgoknak török támadás esetén védelmeznie kellene az Erdélyi Fejedelemséget. Ha a háború során sikerül kiűzni a törököket a Magyar Királyság területéről, a megkötött és ratifikált szerződésből Bécs nem hátrálhat ki, de vereség esetén sem léphet vissza az ígéreteiből, és a békekonzferencián sem dönthet a fejük felett. Míg András elképzelése mögött a fejedelmi tanácsosok és a megbeszélésen jelen lévő főurak álltak, addig Zsigmondét a jelenlévő jezsuiták támogatták.⁵⁹ Nem csoda, hiszen a prágai udvarnak is könnyebb volt „megvesztegetni” Zsigmondot rangemeléssel, minthogy Erdéllyel szerződést kössön. Hozzá kell tennünk, hogy Rudolf király nem akarta magára hagyni az Erdélyi Fejedelemséget. Az uralkodó 1594. április 24-én felszólította Christoph Teuffenbach kassai főkapitányt, hogy ha Erdélyt török/tatár támadás érné, akkor minden tekintélyét és lehetőségét felhasználva segílyhaddal vonuljon a fejedelemség védelmére.⁶⁰

Az 1594 áprilisában visszatérő Carillo biztató híreket hozott a fejedelemnek. Rudolf király kész elfogadni Zsigmond kérését, és egyetért azzal is, hogy ezt a szövetséget az országgyűlésnek is meg kell erősítenie. A részleges június elsejei országgyűlés nem hozott döntést ebben az ügyben, még a fejedelem beszédére sem reagáltak megfelelően (Zsigmond kora egyik legjobb szónoka volt), ehelyett úgy döntöttek, hogy az ügyet a július elsejére kitűzött általános országgyűlésen tárgyalják meg. Ezen az országgyűlésen aztán még az ország védelméről is határoztak a rendek.⁶¹

---

⁵⁷ Veress, 1906. 55–56.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ *Epistolae Procerum Regni Hungariae. Pars III. Complectens Epistolas ab anno MD-LIV- MDCCXI.* Collegit: Georgius Pray. Posoni 1806. 235–236.

⁶¹ *Chronicon I.*, 110. „De defectione nihil statutum in istis Comitibus...”

Báthori Zsigmond és köre szilárdan hitte, hogy ebben az évben fordulat köszönt be a háború menetében. Erről tanúskodik Óvári István portai követ levele, amit Kovacsóczy Farkasnak írt. Nem kizárt, hogy erről minden bizonnyal értesült a fejedelem is. „Vigesima Apr. [április huszadikán – B. P.] mondják, hogy az janicsár aga innét megindulna, de mintha kétséges volna elindulása, nagy örömet várnák a békességet.”⁶²

III. Murád megpróbált békét kötni, de Rudolf német-római császár, bízva a keresztény összefogásban, visszautasította a szultán közeledését.⁶³

1594 folyamán a Porta egyre ingerültebben figyelte az erdélyi történéseket. Hiába követelte a katonai támogatást, a fejedelem hátráltatatta a nemesek hadba vonulását, noha az országgyűlés megszavazta a hadfelkelést. Nem bízva az erdélyi támogatásban, Szinán nagyvezír segítségül hívta a szultán „vazallusát”, a tatár kánt, hogy segítse meg a magyar fronton, illetve Erdély megbüntetésére is parancsot adott. A tatár hordák a lengyel határ felől Erdély hágói felé vették útjukat.⁶⁴ Ez merőben új helyzetet teremtett a fejedelemségben. Abban mindenki egyetértett, hogy meg kell védeni az ország területét, éppen ezért június végén Mindszenti Benedek udvarhelyszéki kapitány Prázsmár körül gyülekezett székely katonáival.⁶⁵ Hozzáálltak az északi hágók bevégetéséhez, hogy feltartóztassák a tatár haderőt. A Huszt környéki hágók közül viszont Báthori Zsigmond nem hagyta mindegyiket eltorlaszolni, „ugyanis a fejedelem sehogy sem akarta esetleges távozásának az útját elzárni.”⁶⁶ A tatárok ellen mozgósított főszereget Báthori Boldizsár vezette.⁶⁷

A hadi helyzet változása – szinte mindenki biztos volt benne, hogy a tatár csapatok megfékezése lehetetlen, a Szent Liga erői sem tudtak már olyan látványos sikereket elérni, mint a januári hadjárat idején – Erdélyben politikai krízist váltott ki. Az 1594. július elsejére összehívott „fegyveres” országgyűlés Gyulafehérváron ült volna össze, ám a fejedelem, félve az ellenzék katonai nyomásától, a fejedelmi tanácsot Tordára hívatta. Személyesen meg se jelent, hanem Geszti Ferenc képviselte a fejedelem akaratát.⁶⁸ Geszti beszédében élesen támadta a Kovacsóczy–Kendi irányvonalat, de ez a gyújtóhangú beszéd nem győzte meg a tanácsot a csatlakozásról, így pillanatnyilag Kendiek álltak győzelemre. A Kendi–Kovacsóczy-párt szerint ki kell várni a magyarországi eseményeket, melyik hatalom képes döntő vereséget mérni a másikra. Mivel Carillo sem tudott semmilyen hivatalos

---

⁶² Szádeczky, 2012. 33.

⁶³ Chronicon I., 110.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Chronicon I., 111.

⁶⁸ EOE III. 317.

okmányt felmutatni a Habsburg garanciákról, ezért úgy döntöttek, hogy az általános országgyűlés elé terjesztik a kérdést. Ezt a fejedelemnek is el kellett fogadnia, már csak azért is, mert Rudolf ragaszkodott az országgyűlés jóváhagyásához.⁶⁹ Amikor a tordai általános országgyűlés hozzálátott a fejedelmi előterjesztés tárgyalásához, Kendi, aki kiváló szónok hírében állt, beszédében a kivárás mellett érvelt. A helyzetet végül a tatár betörés döntötte el: a hadseregben szükség volt a fejedelem személyes haderejére is, Zsigmond azonban az ellenzéktől való féltelmében lemondott. Politikai ellenfelei gyorsan intézkedtek: követeket küldtek Konstantinápolyba, hogy bocsánatot nyerjenek az eddigi törökellenes irányvonáért, illetve kérvényezték a Portánál, hogy a szultán ismerje el Báthori Boldizsárt fejedelemnek.⁷⁰ A családon belüli kontinuitás elviékben megnyugtatta volna a törököt, ha az oszmánoknak nem lettek volna komoly fenntartásai a Báthoriakkal szemben.

Zsigmond 1594 júliusának közepén távozott a fejedelemség éléről. Tordáról Kővárba ment, mivel az itteni várkapitány, Keresztúri Kristóf beavatkozáspártinak számított. Ebből úgy véljük, hogy a fejedelem valójában nem akart távozni az országból, hanem arra várt, hogy visszavághasson ellenfeleinek. Ennek egyik bizonyítéka, hogy a fejedelmi székből való távozásakor nem adott írásos nyilatkozatot, és hivatalosan nem mondott le az országgyűlés előtt sem. A másik bizonyíték Zsigmond július 27-én Kővárról írt levele Báthori Andrásnak, amelyben a volt fejedelem döntésének körülményeit ecseteli. Ha menni akart volna, egyrészt távozhatott volna Magyarország irányába Rudolfhoz, másrészt András vagy éppen a sógora, Zamoyski által befogadásra talált volna a Rzeczospolitában is. De nem ment, hanem maradt.

Eközben a fejedelmi ellenzék, a kivárok hozzáláttak a hatalomátvételhez. Kendi Sándor, Kovacsóczy Farkas és Báthori Boldizsár országgyűlést hívtak össze Kolozsvárra.

A kivárok hamar aktivizálódtak. Követeket küldtek a törökökhöz, hadsereget szerveztek a tatár portyázók ellen, s elrendelték a székely felkelést is.⁷¹ A székely csapatokat Kolozsvárra hívták, hogy fel tudják tartani a tatárokat. Úgy gondolva, hogy hatalmuk szilárd alapokon nyugszik, július 29-én összeültek a fejedelemválasztás végett. Azt hangoztatták, hogy Báthori Zsigmond magára hagyta az országot, lemondott, és itt az idő, hogy új fejedelmet válasszanak. A kivárok erre a posztra Báthori Boldizsárt jelölték. Az országgyűlésen ez ellen a javaslat ellen éles kritikával éltek a jelenlevők, főleg a szászok és a székelyek.⁷² Azzal érveltek, hogy ez az eljárás törvényellenes, mivel az országgyűlés előtt nem mondott le

---

⁶⁹ EOE III. 319.

⁷⁰ Chronicon I., 111.

⁷¹ EOE. III. 324–325.

⁷² EOE III. 327.

Báthori Zsigmond, és egyébként sem lehet addig új fejedelmet választani, míg a másik életben van. A kivárok erre úgy reagáltak, hogy a fejedelemnek azért kellett lemondania, mert attól az esküjétől nem tud visszakozni, amelyet a magyar királynak tett, ugyanakkor az ország érdeke, hogy kiegyezzen a törökökkel, és ehhez új fejedelem kell.⁷³ Az alkudozásban végül is addig jutottak, hogy felállítottak egy követséget, amelyik Kővárba ment, és Kolozsvárra kísérte a fejedelmet, hogy ott mondhassa el lemondásának okait. A követség tagjait a következő személyek alkották: Báthori Boldizsár, Iffju János, Sügér János, Albert Huet, Bogáthi Boldizsár, Tholdi István, Szegedi Gáspár. A követségben lévő kivárok kegyelemért esedeztek, kérték Báthori visszatérését a fejedelmi székbe. A fiatal fejedelem úgy tett, mintha elfelejtette volna a múltat, általános amnesztiában részesítette az egykori ellenfeleit, aki pedig a múltról akár csak említést tett, azt fő- és jószágvesztésre ítélte.⁷⁴ Érthető volt az ellenzék véleményének változása is: bár az országos és megyei hivatalokat ők uralták, de hadsereg, a székelyek és a szászok Báthori Zsigmond mögött sorakoztak fel.

Hogy tisztázzák végre a helyzetet, augusztus 17-re országgyűlést hívtak össze. Amint összeültek, Kovacsóczy Farkas kapott szót. Az addig ellenzéki kancellár szinte pálfordulással felérő beszédet mondott: hallgatni kell a fejedelemre, be kell lépni a háborúba, mert ezt Istenért, a hazáért és a szabadságért vívják; Magyarország és Erdély sorsa összekapcsolódott, így az erdélyieknek is harcolni kell a magyarokért. Hivatkozási alapnak a tatárokat hozta fel, mondván, mekkora pusztítást végeztek, és nemsokára a török hadsereg is megérkezik, ezért ideje fegyverkezni.⁷⁵

A két mozgalom vezetőinek látszólagos egyetértése ugyanakkor nem hozott átütő sikert. Az augusztus 27-i szavazáson Fehér megye, Udvarhelyszék, Sepsiszék, Kézdiszék, Orbaiszék és Csíkszék a béke fenntartása mellett szavaztak. Ellenállásukat úgy próbálta megtörni a fejedelem, hogy a kivárokhoz kötődő Óvári István portai követet küldte a rendekhez, aki beszámolt arról, hogy a szultán annyira felháborodott a fejedelemség politikai és katonai lépésein, hogy mindenképp büntetőhadjáratot fog indítani.⁷⁶

A beavatkozáspártiak mozgalma végül úgy látta tervének sikeres keresztülvitelét, ha leszámol a kivárok vezérkarával. Augusztus 28-án, misehallgatás ürügyén a Szent Mihály-templomba csalta azon tanácsurakat, akik a kivárokhoz tartoztak, ahol letartóztatták őket. A források szerint, bár figyelmeztették a főurakat, főleg Kendi Sándort és Iffju Jánost, ők mégis a templomba mentek,⁷⁷ ahol a mise

---

⁷³ Chronicon I., 111–112.

⁷⁴ EOE III. 328–329.

⁷⁵ Szilády Áron–Szilágyi Sándor: Török-magyarkori államokmánytár. I. kötet. Pest, 1868. 30–34.

⁷⁶ EOE III. 331.

⁷⁷ EOE III. 333.

kezdeté előtt Kornis Gáspár kivont karddal minden ellenállás mellőzésére szólította fel az „árulókat”. Azzal vádolták meg őket, hogy nem hagytak fel a hatalomátvétellel, sőt a fejedelmet is meg akarták ölni. Amikor a fejedelem Domonkos napján a templomba megy imádkozni, egy szegény gyermekkel megöletik. Ezt pedig az egyik összeesküvő beszélte el „bortól felhevülve”.⁷⁸ A legkegyetlenebb elbánásban Báthori Boldizsár részesült.⁷⁹ Kendi Sándort, Kendi Gábort, Iffju Jánost, Forró Jánost és Somlyai Gergelyt fővesztésre ítélték, ebben a sorrendben; Báthori Boldizsárt és Kovacsóczy Farkast Szamosújvárba vitték, ahol a fejedelem parancsára megfojtották őket, Bornemissza Jánost és Kendi Ferencet pedig Gyalu várában ölték meg. Szalánczi Lászlót harc közben gyilkolták meg branyicskai kastélyában. Gerendi János magyarországi száműzetésben halt meg.⁸⁰ Vas György és Sennyei Pongrác tanácsurakat rehabilitálták. Hogy ezeket a kivégzéseket és gyilkosságokat legitimálják, törvényt hoztak, ami „ius ligatum” néven vonult be a történelembe: akit hazaárulás vádjában bűnösnek találnak, mivel Erdély elvesztésén fáradozott, azt egész családjával együtt fő- és jószágvesztéssel kell büntetni. A törvény valójában a megmaradt és el nem távolított ellenzékiek megfélemlítése céljából került elfogadásra, amely meghozta a várt sikert: a kivárok megmaradt vezetői nem szervezkedtek tovább Báthori Zsigmond ellen. A törvényt 1608-ban, Rákóczi Zsigmond fejedelemsége idején helyezték hatályon kívül, az 1594. évi áldozatokat amnesztiában részesítették.⁸¹

1594-re jelentős változások történtek az erdélyi belpolitikai életben. Egy rövid kitérő erejéig érdemes összegezni ezeket a változásokat.

1592 végére – 1593 elejére három politikai csoportosulás jött létre. Az egyiket Kendi–Kovacsóczy-mozgalomnak nevezhetnénk. Ez a csoport a korábbi kancelláriai és Kendi-mozgalomnak az összeolvadásából jött létre. Ennek a csoportnak a fő jellemzője, hogy támogatóik adták az erdélyi hivatalok és megyék vezetését, birtokolták a legfontosabb pozíciókat. Legfontosabb céljuknak az országos és a megyei vezetői posztok megőrzését tartották. Túlnyomó többségük a római katolikus felekezethez tartozott s a hagyományos erdélyi családok közül került ki. Támogatottságukat megtépázta a kalangyapénz bevezetése, amely nagy társadalmi ellenállást váltott ki. 1594-ben első helyre a halogatás politikája lépett, vagyis arra rendezkedtek be, hogy a háború végén a győztes hatalom mögé fogják állítani Erdélyt.

A másik mozgalom, amit Zsigmond-pártiaknak nevezhetnénk, a Báthori- és a Kendi-pártban csatlódtak alkották. Ide tartoztak a végváriak, a kálvinista par-

---

⁷⁸ Chronicon I., 112.

⁷⁹ Chronicon I., 113.

⁸⁰ Kemény József – Kovács István: Erdélyország történeti tára. II. kötet. Kolozsvár, 1845. 17.

⁸¹ Approbata, 236.

tiumi nemesség Bocskai vezetésével, illetve Báthori Zsigmond köre, akik eddig a Kendiek mozgalmában tevékenykedtek. Mivel a hatalomból továbbra sem részesültek, ezért csatlakoztak a fejedelemhez, elfogadták a Habsburg-orientáció gondolatát, s a hivatali pozíciókért és birtokokért cserébe megtúrték még a hozzájuk csatlakozott jezsuitákat is. A szász és a székely közösség is idepártolt, akik 1593–94-ig igazából kimaradtak a politikai csatározásokból. A székelység a háborúban látta privilégiumainak megerősítését, amit Zsigmond meg is ígért nekik. A szászság szintén Zsigmond mögé állt, mivel jelentős kiváltságokat nyert Báthori Istvántól. Báthori Zsigmond is támogatta a szászokat, például 1581-ben az ő javára adták vissza az unitáriusok által elfoglalt szebeni templomot és iskolát az evangélikus szászoknak.⁸² A szászokat érzékenyen érintette a kalangyaadó bevezetése, ami egyre távolabb lökte őket a kiváróktól. Minden szempontból ez volt a legheterogénebb és legellentmondásosabb csoport: többségében protestáns személyek, akik a katolikus magyar királyt támogatták, de voltak közöttük székelyek, szászok és olyan nemesek is, akik alig vagy jószerével egyáltalán nem rendelkeztek nemesi földdel. Többségüket nem is tradicionális erdélyi, hanem olyan bevándorolt családok alkották, akik a Báthoriaknak – kiváltképpen Báthori Istvánnak – köszönhették felemelkedésüket.

A harmadik erő a Báthori fivérek csoportja volt, amely 1592-re a szűk családi körre zsugorodott. Az előző évek támogatói, a protestáns nemesség, a Rzeczpospolitából hazaszivárgottak, azok a katonaelemek, akik nem jutottak semmilyen pozícióba. Ők Boldizsárék karakteres béke iránti vágya miatt viszonylag gyorsan csatlakoztak Zsigmond pártjához. Báthori István leváltása a váradi kapitányságról pedig egyre közelebb lökte a három testvért Kendiék felé. A fentebb már tárgyalt transzilvanizmus gondolatát is magukkal vitték a kivárók csoportjába, amely így egyesítette magában a korábbi kancelláriai Kendi- és Báthori-mozgalmat.

Így 1594-re a három érdekcsoport két egymástól jól elkülöníthető mozgalommá vált az átjárás lehetősége nélkül. Világos kül- és belpolitikai elképzeléseket fogalmaztak meg. A kivárók csoportjának a kezében a politikai és a közigazgatási pozíciók, a beavatkozáspártiak kezében a katonai erő összpontosult.

A témához kapcsolódva meg kell vizsgálnunk a hivatalviselőket is. Ebből képet kaphatunk, hogy az egyes pártok milyen pozíciókkal bírtak, melyik hivatalviselőt hova sorolhatjuk. Trócsányi Zsolt és Lázár Miklós kutatási eredményeit vettük alapul a következőkben. Két hatalmi centrumot vizsgáltunk: az egyik a fejedelmi szervek és a fejedelmi udvar, a másik a vármegyék. Ezeket a következő táblázatokban fogjuk közölni, magyarázatokkal.

---

⁸² Keresztény Magvető. Egyháztörténeti Adatok. Báthori Zsigmond parancsa a szebeni polgármesterhez és királybíróhoz. Közli: Szabó Károly. Kolozsvár, 1878. 361–362.

Kivárás mellett érvelők	Beavatkozás mellett érvelők
Kendi Sándor	Bocskai István
Kovacsóczy Farkas	Apafi Miklós
Báthori Boldizsár	Albert Huet
Kendi Ferenc	
Kendi Gábor	
Iffju János	
Báthori István	
Vas György	
Somlyai Gergely	
Sennyei Pongrác	

Ebben a táblázatban azoknak a tanácsuraknak a nevét tüntettük fel, akik 1594-ben biztosan tagjai voltak a fejedelmi tanácsnak. Eszerint 10 tanácsos a kivárák, 3 pedig a beavatkozók csoportjához sorolható. Tehát az egyik legfontosabb hivatalt a kivárák uralták, nélkülük a fejedelem a legtöbb kérdésben nem is léphetett. A tanácsosok Bocskai kivétel (aki partiumi származású volt) a hagyományos erdélyi nemesség részét képezték.

kancelláriai titkár	Szolgálati idő	Melyik hatalmi csoporthoz köthető?	Hagyományos, erdélyi családból származik-e?
Gyulaffi Lestár	1585-1597	beavatkozás-párti	nem
Jósika István	1585-1594	beavatkozás-párti	nem
Királyfalvi János	1588-1594	beavatkozás-párti	igen
Kakas István	1593-1598	beavatkozás-párti	nem
Balásfi János	1594-1598	beavatkozás-párti	igen
Bernardffi János	1594	beavatkozás-párti	?
Várad Lukács	1594-1598	beavatkozás-párti	?

Ha a kancelláriai titkárokra tekintünk a vizsgált korszakban, akkor meglepő eredményre juthatunk: az 1594 augusztusában hivatalban lévő titkárok mindnyájan a beavatkozáspártiakhoz sorolhatók. Gyulaffi és Jósika politikai orientációja

ismert, a többiekéről pedig a kinevezés éve tanúskodik. A sorból valamelyest kilóg Kakas István, aki – Veress Endre szerint – elítélte az 1594. évi vérengzést.⁸³

Megye	Főispán	hatalmi csoport
Fehér	Szalánczi László	kivárás-pártiak (1594 előtt)
	Iffy János	kivárás-pártiak (1594 előtt)
	Forró János	kivárás-pártiak (1594 előtt)
	Thoroczkai László	beavatkozás-pártiak (1594 után)
	Keserű János	beavatkozás-pártiak (1594 után)
Kolozs	Vas György	kivárás-pártiak (1594 előtt)
	Kendi Gábor	kivárás-pártiak (1594 előtt)
	Keresztúri Kristóf	beavatkozás-pártiak (1594 után)
	Szentpáli Tamás	beavatkozás-pártiak (1594 után)
Küküllő	Kendi Ferenc	kivárás-pártiak (1594 előtt)
	Apafi Miklós	beavatkozás-pártiak (1594 után)
	Haller Gábor	beavatkozás-pártiak (1594 után)
Torda	Bánffi Boldizsár	beavatkozás-pártiak (1594 előtt)
	Gerendi János	kivárás-pártiak (1594 előtt)
	Bánffi-Losonczy Gábor	beavatkozás-pártiak (1594 után)
	Vitéz Miklós	beavatkozás-pártiak (1594 után)
Doboka	Kendi Sándor	kivárás-pártiak (1594 előtt)
	Farkas Miklós	beavatkozás-pártiak (1594 után)
	Theke György	beavatkozás-pártiak (1594 után)
Belső-Szolnok	Kendi Sándor	kivárás-pártiak (1594 előtt)
	Erdélyi Gergely	beavatkozás-pártiak (1594 után)
	Bocskai István	beavatkozás-pártiak (1594 után)
Kővár-vidék	Keresztúri Kristóf	beavatkozás-pártiak (1594 után)

⁸³ Veress Endre: Zalánkeményi Kakas István. Budapest, 1905.
<http://mek.oszk.hu/05600/05652/html/#d1e1179> (letöltési idő: 2013–05–05)

Megye	Főispán	hatalmi csoport
Fogaras	Báthori Boldizsár	kiváras-pártiak (1594 előtt)
Zaránd	Szalánczi László	kiváras-pártiak (1594 előtt)
Bihar	Bocskai István	beavatkozás-pártiak (1594 után)

A főispánok feltételezett politikai beállítottságának a meghatározásához Lázár Miklós kutatásai segítettek hozzá (Lázár Miklós: Erdély főispánjai. 1540–1711. Budapest, 1889). Nem tettünk különbséget azon főispánok között, akik ténylegesen irányították a megyét, vagy címzetes főispánjai voltak az adott vármegyének. A táblázatba foglalt tíz megye főispánjainak névsorából kitűnik, hogy 1594 augusztusában a vármegyei vezetők közül többségben voltak a kiváras főispánok: 11 kiváras és 5 beavatkozáspártit lehet számba venni. Ezeket a megyei előjárókat az ellenzékekkel való leszámolás után szintén eltávolították, a helyükre pedig beavatkozáspártiakat nevezett ki a fejedelem. Ezeket a cseréket célszerűnek tartottuk ebben a táblázatban rögzíteni. A vármegyék mellett feltüntettük Kővár vidékét és Fogarast, amelyek ugyan nem voltak vármegyék, de fontos közigazgatási egységnek számítottak.

Kiváras mellett érvelők	Beavatkozás mellett érvelők
Kendi Sándor	Báthori Zsigmond
Kovacsóczi Farkas	Bocskai István
Báthori Boldizsár	Bornemissza Boldizsár
Kendi Ferenc	Apafi Miklós
Kendi Gábor	Albert Huet
Iffju János	Jósika István
Báthori István	Kornis Gáspár
Vas György	Bánffy Gábor
Somlyai Gergely	Tholdi István
Sennyey Pongrác	Vitéz Miklós
Gerendi János	Bodoni István
Lónyai Albert	Csáki István
Bornemissza János	Mindszenti Benedek
Somlyai Gergely	Székely Mózes

Kivárás mellett érvelők	Beavatkozás mellett érvelők
Szalánczi János	Sennyey Pongrác
Óvári Istvána	Trauzner Lukács
	Ravazdi György
	Sarmasági Zsigmond
	Tahi István
	Lázár István
	Király Albert
	Borbély György

Az alábbi táblázatban a két politikai csoport legfontosabb képviselőit soroltuk fel, bár nem tartalmazza az összes résztvevőt. A hagyományos erdélyi nemesség a kivárás, míg a katonai elit, a székelyek, a szászok és a nem erdélyi nemesi családok, illetve a hatalomban nem részesültek a beavatkozás mellett törtek lándzsát. Az viszont közös mindegyikükben, hogy vezetői Báthori Istvánnak köszönhették felemelkedésüket.

Talán a legfontosabb, hogy a kancellária élére Báthori Zsigmond belső embere és tanácsadója, Jósika István került, pedig Kovacsóczy Farkas igazából nem kötelezte el magát teljesen a kivárók oldalán.

A kincstári posztokat nézve először a főtizedbérlet érdemes megtekinteni. 1594-ben ezt a tisztséget Mindszenti Benedek töltötte be, akiről köztudott volt Báthori Zsigmond iránti hűsége. A kincstári számvevők közül Zlattari Mátyást 1594-ben nevezték ki, aki 1592-ig a nagyobb kancellária írnoke volt.⁸⁴ 1595-ben Thorda István lett a számvevő, aki 1598-ig töltötte be tisztségét.⁸⁵ Ebből valószínűsíthető, hogy mindketten a kivárók támogatói köréből kerültek ki. A kincstári adminisztrációhoz tartozott még Gyarmati Gergely, akit 1594-ben feltehetően politikai okokból távolítottak el hivatalából. Helyére ugyanebben az évben először Kakas István, majd Tiwachi István került.⁸⁶

Az igazságszolgáltatási és törvénykezési hivatalokat vizsgálva megint csak cserékre bukkanhatunk. 1594-ben Somlyai Gergelyt, aki az országgyűlés elnöke és a fejedelmi tábla elnöke volt,⁸⁷ kivégezték. Az ítélmesterek között nem került

⁸⁴ Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata. Budapest, 1980. 332. (továbbiakban: Trócsányi, 1980.)

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Trócsányi, 1980. 334.

⁸⁷ Trócsányi, 1980. 356.

sor cserére, mind Radvánczi László, mind Borsoló János maradtak pozícióikban, akik már az 1580-as évek második felétől betöltötték ezt a posztot, és egészen az 1590-es évek végéig ott tevékenykedtek.⁸⁸ A fejedelmi tábla ülnökei közül ugyanakkor Zoltai János már 1594-ben eltávozott, helyére Királyfalvi János, az addigi kancelláriai írnok került, egészen 1599-ig. Kálnoki Bálint, akit 1578-ban neveztek ki, 1597-ig, vélhetően haláláig szolgált. Idesorolható még a főállamügyészi (director fiscalis) hivatal is, ahová szintén jogi szakértelem szükségeltetett, és a fiskális direktorok gyakran kerültek később ülnöki pozícióba.⁸⁹ Nagyon valószínű, hogy 1594-ben a már említett Somlyai Gergely töltötte be ezt a posztot, majd helyére 1594-ben ugyanaz a Királyfalvi János kerül, aki ülnök is lett ugyanebben az esztendőben.⁹⁰

A hadvezetés élén már jóval kevesebb változás történt, mivel az erdélyi katonai vezetés túlnyomó többsége a háború mellett tette le a voksát. 1594-ben a Rzeczpospolitába távozott és onnan soha vissza nem térő Báthori Istvánt leváltották országos generálisi posztjából, amely a mezei hadak parancsnokának felelt meg. Helyére a magyarországi birtokos Báthori-rokon, Geszti Ferenc került, aki 1595-ben máig nem tisztázott körülmények között halt meg. 1595 és 1599 ezt a posztot Bocskai István töltötte be.⁹¹ Az udvari főkapitány személye sem változott. Itt érdemes megjegyezni, hogy ez hol csak a lovasságra, hol pedig a teljes hadseregre vonatkozott.⁹² Ennek élén két személyt kell megjegyezni, mindkettő kiváló katoná, és fejedelemhez hű, nem erdélyi származású személy. Király Albertet 1592-ben nevezték az udvari lovasság kapitányának, Sibrik Gáspárt pedig 1593-ban.⁹³ Azt nem lehet eldönteni, hogy 1594-ben ki volt a parancsnok, de abból a tényből kiindulva, hogy Sibrik Gáspár tartotta a rendet 1594 augusztusában az ellenzék letartóztatásakor Kolozsváron, úgy tűnik, ő töltötte be ekkor ezt a hivatalt. A teljes udvari haderőnek pedig biztos nem volt a parancsnoka, ugyanis ekkor az udvari gyalogságnak külön parancsnoka volt Lázár István személyében (1588–1599), aki szintén Kolozsváron vett részt a letartóztatásokban.⁹⁴ Ha pedig mindketten a kolozsvári piactéren voltak, akkor az egyik (Sibrik) a lovasság, a másik (Lázár) a gyalogság parancsnoka volt.

A főudvarmesteri pozíciót 1594 után is Sennyei Pongrác töltötte be, miután megbocsátották neki, hogy korábban az ellenzékkel működött együtt.

---

⁸⁸ Trócsányi, 1980. 357.

⁸⁹ Trócsányi, 1980. 364.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Trócsányi, 1980. 337.

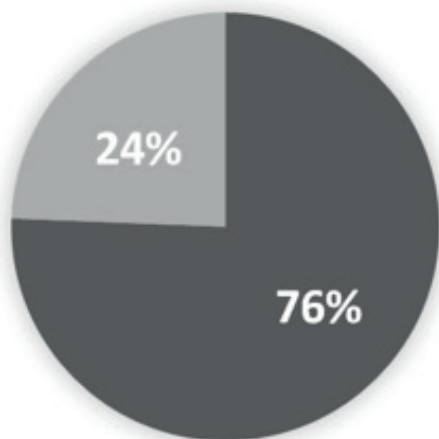
⁹² Trócsányi, 1980. 339.

⁹³ Uo.

⁹⁴ Trócsányi, 1980. 340.

A nagyobb kancellária írnokait szemügyre véve valószínűsíthető, hogy 1594-ben nem történtek személycserék. A tisztogatások csak a vezető személyeket érintették, viszont ott gyakorlatilag teljes volt a csere.

Hasonlóan alakultak a birtokviszonyok is. Kádár József munkáját felhasználva⁹⁵ Belső-Szolnok és Doboka megyék 1594 előtti és utáni birtokviszonyait vizsgáltuk meg, azokra a településekre vetítve ki kutatásunkat, amelyeknek egyértelműek a birtokviszonyai 1594 előtt és után. A birtokelkobzások a 406 településből 99 települést érintettek. Ez a települések 24%-át jelenti.

■ A "Ius Ligatum" által érintett települések ■ A "Ius Ligatum" által érintetlenül hagyott települések

Ennek a 99 településnek 1594-ben, még az ellenzékkel való leszámolás előtt 96 birtokosáról tudunk. A legnagyobb birtokosok a Kendiek voltak, 69 településen voltak birtokaik összesen a két megyében. Ez közel 72%-os részesedést jelent. Jelentős számú birtokkal (17) bírt Báthori András is, mellettük minden más nemes vagyona eltörpült. 1594 után jelentősen átalakultak a helyi birtokviszonyok: Kendi Ferenc és a kiskorú Kendi Gábornak 1-1 jószága maradt összesen. Ellenben a megyékben egyáltalán nem birtokos Bocskai István 28 települést nyert szolgálatai jutalmául. Jelentős számú települést nyert el Tahy István (12) és Ravazdi György (11), de a kolozsvári polgárokat is jutalmazta a fejedelem, 9 településhez jutottak.

Ezekből az adatokból megállapítható, hogy az ellenzékkel való fizikai leszámolás nem csupán politikai célokat szolgált, hanem hatalmi érdekeket is: Báthori Zsig-

⁹⁵ Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye monographiája I–VII. kötet. Dés, 1900–1901. Kádár Józseféhez hasonló, teljes körű erdélyi vármegyékről szóló monográfiával eddig nem találkoztunk.

mond így ki tudta elégíteni a beavatkozáspártiak igényeit, akik 1588 óta hivatalokat és birtokokat követeltek maguknak. Miután ezzel az intézkedésével sikerült teljes egészében megnyerni a beavatkozáspártiak mozgalmát, a fejedelem hozzáláthatott a fordulat előkészítéséhez és a háborúba való katonai bekapcsolódás megkezdéséhez.

Birtokviszonyok		
	Birtokos 1594 előtt	Birtokos 1594 után
Kendi Sándor	23	0
Kendi Gábor	39	0
Kendi Ferenc	6	1
Báthori András	17	0
Bornemissza János	1	0
Somolyai Deák Gergely	2	0
Lónyai Albert	3	0
Kendiek	1	0
Vas György/Vas család	2	2
Gáva Miklós	1	0
Horváth Gáspár	1	0
Bocskai István	0	28
Kornis Gáspár	0	2
Kerekes Balázs	0	1
Ravazdi György	0	11
Tahi István	0	12
Romány Miklós	0	1
Toldi István	0	2
Haller Gábor	0	2
Kolozsvár	0	9
Sibrik Gáspár	0	2
Palásthi György	0	3
Vitéz Mihály	0	3

Összegzés

Rövid összegzésképpen elmondható, hogy az általunk vizsgált 5-6 évben az erdélyi politikai elit talán legfontosabb vitája folyt a fejedelemségi Erdély jövőjével kapcsolatban. Arról volt szó, hogy az Erdélyi Fejedelemség részt vegyen-e a Szent Liga által indított 15 éves háborúban, vagy kivárjon, és csak akkor csatlakozzon a törökellenes koalícióhoz, ha már biztosra vehető az oszmánok veresége.

Ezt a döntést ugyanakkor sokszorosan átszótták a belpolitikai huzavonák, a hivatal- és birtokszerzési igények, az egyéni érdekek és a Báthori családon belüli ellentétek. Az egyes politikai csoportosulások nagyon dinamikusan jöttek létre, és ugyanolyan lendülettel rövid időn belül át is alakultak vagy megszűntek.

A dolgozatunk igyekezett árnyalni a korszakról korábban kialakított képet. Ide tartozik a már a 19. században kialakult törökös és németes párt problematikájának értelmezése vagy a Szilágyi Sándor által meghonosított s Trócsányi Zsolt által is vallott rendi ellenállás kérdéskörének pontosítása.

Ugyanakkor ez a tanulmány nem teljes. Érdekes és szükséges a kutatás intervallumát egészen 1606-ig, a bécsi egyezményig (pacificatio) kitolni, s tüzetesen megvizsgálni, hogy az egyes pártokhoz tartozók hogyan emelkedtek ki, hogyan tűntek el, kit támogattak, hogyan viszonyultak a Habsburg helytartókhoz, az önjelölt fejedelmekhez és Báthori Zsigmond visszatéréseihez. Vajon 1604-ben Bocskai támogatóit ugyanazok adták-e, akik 1594-ben leszámoltak a kivárókkal? Ezeknek a kérdéseknek a tisztázása megér egy másik tanulmányt.

DINNYÉS PATRIK

SVÉD–OROSZ NAGYHATALMI VERSENGÉS A KARDISZI BÉKE (1661) TÜKRÉBEN

Bevezetés

A kora újkori Európa történetére nemcsak a középkorban is fennálló nagyhatalmak voltak jelentős hatással, hanem néhány olyan gyorsan megerősödő állam is, amelyek újonnan értek el nagyhatalmi státuszt. Ebből a tekintetből kívánjuk röviden bemutatni a 17-18. századi Kelet-Európa politikai hátterét. A főbb hangsúlyt kimondottan két éppen felemelkedő állam „találkozására” kívánjuk helyezni.

Svédország és Oroszország nagyhatalmi szerepe a 17-18. században teljessé vált ki. Miután röviden áttekintjük, hogy milyen feltételek teljesülése következtében állíthatjuk most róluk, hogy a vizsgált időszakban valóban elérték a nagyhatalmi státuszt, a dolgozat további részében egy fordulópontnak bizonyult békeszerződést kívánunk megvizsgálni, amely messzemenően befolyásolta nemcsak a két állam egymással szembenálló erőviszonyát, de az európai politikára való érdekérvényesítésük erejét is. Az 1661-es kardiszi béke véleményünk szerint egész Európára hatással volt, de ha kiemelten csak Kelet-Európára tekintünk, akkor azt kell, hogy mondjuk, a tárgyalt évszázad egyik legjelentősebb diplomáciai eseménye volt.

A nagyhatalmiság kérdéséhez

A nagyhatalmi státusz vizsgálata nem könnyű feladat. Mitől és mikortól nagyhatalom a nagyhatalom, és kiváltképp fontos kérdés, hogy meddig? Vajon a történelem nagy bukásai a nagyhatalmat érintették, vagy már a volt nagyhatalmat? A 20. század végének szülötteként önkéntelenül is rendelhetünk olyan feltételeket és tényezőket a nagyhatalmi státusz mellé, amelyek számunkra természetesnek tűnhetnek, de talán az anakronizmus veszélyével fenyegetnek.

A hatalom szót vonatkoztatják emberek közötti viszonyra, miszerint: „valaki befolyást gyakorol egy másik emberre”.¹ Max Weber ezt fogalmazza meg részletesebben: „Minden olyan esetben hatalomról beszélünk, ha egy társadalmi kapcsolaton belül van rá esély, hogy valaki a saját akaratát az ellenszegülés

---

¹ Bódig Mátyás – Gyórfi Tamás (szerk.): Államelmélet. A mérsékelt állam eszméje és elemei. II. Alapelvek és alapintézmények. Miskolc, 2002. 26. (a továbbiakban: Bódig–Gyórfi, 2002.)

ellenére is keresztülvigye, függetlenül attól, hogy min alapul ez az esély.”² Két feltétel teljesülése esetén beszélhetünk politikai hatalomról: ha a hatalom gyakorlása autoritásigénnyel társul, és ha valaki (vagy valakik) a cselekvés akadályainak leküzdéséhez más embereket mozgósítanak. Ilyen mozgósítandó erők lehetnek szimpatizánsok, hadseregek, hivatalnokok, tisztségviselők stb.³ Az emberi támogatáson kívül azonban az érdekérvényesítéshez, azaz a hatalomgyakorláshoz segítséget nyújtanak a hatalmi elvek, amelyek igazolják a hatalmat, ezáltal elfogadottá teszik (tehát legitimálják), vagy éppen kényszerítő hatással alárendelnek.⁴

A svéd abszolutista hatalom kiépítését már Vasa Gusztáv elkezdte. Olyan eszközökkel, mint az egyház rendkívül hatékony kisajátítása, az ezüstabányák kiaknázása, a vasexport támogatása, és az adószedés személyes ellenőrzése. Kemény és központosító uralmának az eredménye, hogy Svédország a Vasa-ház örökletes tartományának ismertetett el 1544-ben Västeråsban.⁵

A történetírók és társadalomtudósok általánosan egyetértenek abban, hogy az az állam tekinthető nagyhatalomnak, amelyik saját határain túlmenően képes beavatkozni más országok bel- és külpolitikájába. Paul Kennedy szerint a nagyhatalmi státusszal rendelkező ország „egy olyan állam, mely bármely más országgal szemben megállja a helyét”.⁶ Ez egy rövid definíció, amely azonban sejteti, hogy bármely területen képesnek kell lennie felvenni a versenyt bármely más országgal. Természetesen Kennedy ezt *A nagyhatalmak tündöklése és bukása c. munkájában még bővebben kifejti, de pontosabb, összefoglaló definíciót nem ad. Nem úgy Mészáros Klára, aki PhD disszertációjában a következőképpen fogalmaz: „nagyhatalom fogalma alatt egy olyan államot értek, amely nagyságánál, gazdasági, politikai és katonai erejénél fogva irányító szerepet játszik a nemzetközi életben”.*⁷ Ez a megfogalmazás már megemlíti azokat a legfőbb faktorokat, amelyek

---

² Weber, Max: Gazdaság és társadalom I. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 77.

³ Bódig–Gyórfi, 2002. 27.

⁴ Negatív hatalmi elv pl. a félelem, míg pozitív az érdek és a meggyőződés. Bódig–Gyórfi, 2002. 28–32.

⁵ Az európai „reformátor” uralkodók közül a leghatékonyabb Gusztáv volt, hiszen pl. az egész egyházi vagyon a monarchia kezébe került, szemben a pazarló Tudorokkal és német fejedelmekkel. Anderson, Perry: Az abszolutista állam. Gondolat, Budapest, 1989. 225–227.

⁶ Kennedy, Paul: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 506. (a továbbiakban: Kennedy, 1992.)

⁷ Mészáros Klára: Tudományos-technikai modernizáció és gazdasági fejlődés Kínában – A multipoláris világrend egy új nagyhatalmának születése. Budapest, 1999. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/128/1/mesaros_klara.pdf (letöltve: 2014-04-25) (a továbbiakban: Mészáros, 1999.)

a nagy hatalmiságot biztosítják egy állam számára, a definíció kizárólagossága mégis szűkíti a nagyhatalmak meghatározásának lehetőségét. Hiszen mit érthetünk „nagyág” alatt pontosan? Csak területileg nagy állam érhet el nagyhatalmi státuszt? Vagy a politikai és katonai erő együttesen kell, hogy jelen legyen mint a beavatkozás eszköze?

A 20. század derekától beszélhetünk *szuperhatalmakról*, sőt mára már *hiperhatalmakról* is. Utóbbit először Hubert Védrine francia külügyminiszter alkalmazta az Egyesült Államokra.⁸ Ezt alátámasztja Zbigniew Brzezinski is, aki szerint a történelem eddig egyetlen olyan nagyhatalmat sem mutatott fel, amelyik ilyen sokrétűen gyakorolt volna hatást az egész világra, beleértve katonai, technológiai és gazdasági erejét, politikai befolyását, de kulturális ideáját is, ami tulajdonképpen egyet jelent a vonzó amerikai életformával.⁹ Mészáros Klára ugyanakkor a modernizáció következtében Kínát is hiperhatalomnak tartja, de éles különbséget téve szuper- és hiperhatalom között. Az ő meghatározása szerint a szuperhatalmi státuszhoz (minimum asszociáció által) kapcsolódik „katonai erő és ütőképesség”, ezért ezt a kínai vezetés határozottan elutasítja, lévén „nem szándékoznak olyan katonai túlsúlyra szert tenni, amely más országokat fenyegethet”.¹⁰ De vajon érdemes-e párhuzamot vonni a mai és az általunk tárgyalt korszak nagyhatalmai között?

Ha az összehasonlítás mellett döntünk, és ennek során találunk párhuzamokat a keletkezésükben és fennállásukban, akkor nagy valószínűséggel a hanyatlásukban is lesznek összefüggések. Történészek és társadalomtudósok hosszú sora próbált már választ adni erre a kérdésre felállítva különböző determinista törvényszerűségeket. Paul Kennedy *A nagyhatalmak tündöklése és bukása* c. nagyszabású munkájában, miután bemutatta az elmúlt fél évezred nagyhatalmi történéseit, az epilógusban röviden ismertetett erre vonatkozóan néhány megfigyelést.¹¹

---

⁸ New York Times, 1999. febr. 5. http://www.nytimes.com/1999/02/05/news/05iht-france.t_0.html (letöltve: 2014-04-25)

⁹ A szerző idesorol még egyfajta rendkívüli szervezői képességet, dinamizmust, versenyképességet és a társadalmi és politikai elit befolyásosságát. Brzezinski, Zbigniew: *The Grand Chessboard*. 1998. 10. http://www.takeoverworld.info/Grand_Chessboard.pdf (letöltve: 2014-04-25)

¹⁰ Mészáros, 1999.

¹¹ Kennedy a nemzetközi tudományok neves kutatójának, Martin Wight, *Power Politics* c. munkája nyomán a következő definícióval határozta meg a nagyhatalmi státuszt: „egy olyan állam, mely bármely más országgal szemben megállja a helyét”. Kennedy, 1992. 506.

A svéd nagyhatalmiság

Az észak-európai térségben a 16. század elejére tehető a Kalmari Unió (1397-1523) felbomlása, amelyet jó egy évszázaddal követett Svédország tényleges felemelkedése.¹² Az északi állam (külpolitikai és gazdasági) fejlődése/térnyerése, azonban már a *Vasa-dinasztia*¹³ trónra jutásával, éppen az említett unió felbomlásával, a 16. század elején elindult.

A – Hansa városok segítségével – Dániától sikeresen függetlenedő I. Gusztáv (1523-1560) ugyan még a svéd rendek¹⁴ segítségével lépett trónra, de a Vasa-dinasztia későbbi uralkodóira jellemző abszolutisztikus hatalomgyakorlás már alatta elkezdett kiépülni. Ennek egyik legfőbb lépése a saját birtokainak növelése. Kezdetben a Vasa- és a királyi birtokok olvadtak egybe, majd a reformáció következtében az egyházi birtokok is a koronára szálltak.¹⁵ Mindezen eseményekre azonban csak mint előzményekre kívánunk tekinteni, a tényleges nagyhatalmi státusz elérése a már említett 17. század közepére következett be. Ebben az időszakban a Balti-tenger partvidikének jelentős része svéd fennhatóság alá tartozott. A 30 éves (1618-1648) háborúban a svéd király, Gusztáv Adolf (1611-1632) mint a protestáns országok legfőbb védelmezője lépett fel. Seregeivel eljutott egészen Bajorországig sorozatos sikereket érve el a császári hadsereg ellen.

---

¹² Gebei Sándor a pontos dátumot 1617-ben állapítja meg. Ezen állítását az Oroszországgal megkötött sztolbovói békével indokolja, mely alapján területi és kereskedelmi előnyökre tett szert Svédország. Gebei Sándor: A kora-újkori „vasbirodalom”. Svédország, 1617–1721. In: Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves. ELTE BTK, Budapest, 2010. 175. (a továbbiakban: Gebei, 2010.)

¹³ Valószínűleg pontosabb, ha ebben az időszakban még csak a dinasztia megalakulásáról beszélünk, hiszen az első Vasa uralkodó, Gusztáv (1523–1560) nagybirtokosként egy dánellenes nemesi felkelés élére állva ragadta magához a királyi hatalmat. Az örökletes dinasztia 1544-ben Västeråsban alapították meg. Moberg, Vilhelm: Népem története. Svédország a középkorban. Gondolat, Budapest, 1984. 360. (a továbbiakban: Moberg, 1984.)

¹⁴ Svédországban négy rendről beszélhetünk a tárgyalt időszakban: nemesség, egyháziak, polgárság és szabad parasztság. Királyválasztó joga az országgyűlésnek (Riksdag) és közvetett módon a szabad parasztság helyi gyűléseinek (landsting) volt. Bárány Attila: A Skandináv királyságok. In: Orosz István – ifj. Barta János – Angi János: Európa az újkorban (16–18. század). Multiplex Media, Debrecen, 2006. 224.

¹⁵ Az 1523-as évben, Gusztáv trónra lépésekor az alábbi módon oszlottak meg a birtokok: „3754 koronabirtok, 14340 egyházi birtok, 13922 nemesi birtok és 35239 adóbirtok, azaz egyéni parasztgazdaság.” 1560-ra a változás egészen szembeötlő: „az államnak 18936 birtoka van, az egyháznak egyetlen egy sincs, a nemességnek 14175, a parasztoké pedig 33130.” A szekularizációt tehát teljes egészében az uralkodó hajtotta végre, mégpedig a saját birtokállományának hasznára. Moberg, 1984. 380.

A vesztfáliai béke (1648) eredményeképpen a svéd nagyhatalmiság megkérdőjelezhetetlenné vált: megkapta egész Nyugat-Pomerániát Stettinnel (ezzel uralva az Odera folyó kereskedelmét), több szigetet, Wismart, egyes északnyugat-németországi területeket, illetve a brémai és verdeni püspökséget (Bréma városát nem). Területi és gazdasági terjeszkedése által Svédország a 17. századra Észak-Európa legjelentősebb hatalma lett, amely így tevékenyen avatkozhatott bele Európa más területeit érintő kérdésekbe is, leginkább kiváló állapotban lévő seregére és a vas-, illetve rézexportjára támaszkodva.¹⁶

A hatalma csúcán lévő balti állam területi elhelyezkedéséből fakadóan (már sokadszorra) került szembe a másik, éppen feltörekvő keleti államalakulattal, Oroszországgal. A 30 éves háború óta, bár 10 év sem telt el, mégis sok változást láthatunk Svédországban. Az európai háborúban sikeres Gusztáv Adolf lánya, Krisztina (1632-1654) királynő titokban katolizált, majd trónjáról is lemondott, unokaöccse, X. Károly Gusztáv (1654-1660) javára.¹⁷ Az ő uralkodása alatt robbant ki az északi háború, amelyből jelen munkánkban csak a svéd–orosz szakaszt lezáró kardiszi békével kívánunk foglalkozni. Azzal a békével, amely mintegy fél évszázadra meghatározta a térség nagyhatalmi politikáját.

A területi igényekből fakadó legfőbb ellentétet éppen a Balti-tenger keleti része adta. IV. (Rettegett) Iván (1533/1547-1584) uralkodásának kezdetétől az orosz külpolitika kiemelt célja a Balti-tengerre való kijutás volt. A zavartalan, egész éves kereskedelmi útvonal biztosításához elengedhetetlen volt legalább egy kikötő fenntartása.¹⁸

Az orosz nagyhatalmiság

Az Európa keleti végén elhelyezkedő orosz állam több fejedelemség és nagyfejedelemség egyesítésével hosszú folyamat során jött létre.¹⁹ Ezt a folyamatot az

---

¹⁶ A 17. század első felében szinte a teljes katonai kiadást fedezte a réz külföldön való eladása, a kitermelés tetőfokán évi 3000 tonnát bányásztak ki. Az említett században, a réz, a vas és a kátrány adta a svéd export 80-90%-kát. Kan, A. Sz.: A skandináv országok története. Kossuth, 1976. 79–80.

¹⁷ Az uralkodóváltás egyben dinasztiaiváltást is jelentett, hiszen X. Károly Gusztáv a Pfalz-Zweibrücken-Kleeburg-házból származott, amely egyébként a Wittelsbach-ház mellékága volt.

¹⁸ Ezzel a céllal fektette le I. Péter a mai Szentpétervár alapjait. Korábban – a balti-térségben az időnként elfoglalt kikötőkön kívül – a nyugati kereskedelem csak a melegebb hónapokban rendelkezésre álló Arhangelszken keresztül folyhatott.

¹⁹ Az első jelentős uralkodó, aki az egyeduralom kiépítésére és a környező területek ellenőrzés alá vonására törekedett, az a Rurik-házból való III. (Nagy) Iván (1462–1505) volt. Az ő külpolitikai tevékenységét azonban utódai is folytatták, mint III. Vaszilij

„orosz földek összegyűjtésének”²⁰ is nevezi a szakirodalom. Ez a szó rendkívül jól jelzi a küzdelmes munkát, amely végbement a mindenkori orosz uralkodó vezetésével.

A kezdetben kijevi, moszkvai, majd pétervári központtal megalakult állam 1721-re birodalmi magasságokig ért, a világ nemcsak legnagyobb, de egyik leg-erősebb országává lett.²¹ Az egyesítés azonban már a kezdetektől csak az erős központi hatalommal valósulhatott meg, hiszen már a 9-13. század között fenn-álló Kijevi Rusz is legalább huszonnégy népet foglalt magába.²² A 17. századra már kiépülni látszott egy szigorú adminisztratív rendszer, amely a népeket egy-éségesen foglalta magába, de sok esetben szem előtt tartva az egyes régiók sajátosságait és hagyományait. Ez tette lehetővé a heterogén népcsoportokból álló, de orosz vezetésű állam fenntartását, majd „világhatalommá” válását. Az orosz vezetés azonban nem vezetett egyfajta orosz nacionalizmushoz, sokkal inkább számított a közös hit, a pravoszláv egyházhoz való tartozás.²³ Később mindezek oda vezettek, hogy az állam egységessége a 18. századra már nem volt kérdés, a cár egyeduralnokként teljes hatalommal rendelkezett országa és népe(i) felett. A központi hatalom meggyengülésére általában csak az éppen regnáló uralkodó halála környékén volt példa, de amint sikerült az utód megkoronázása, az egész állam ismét egységesen sorakozott fel akár még a zsarnok cár mögött is. Ezzel magyarázható a „Rettegett” jelzővel ellátott IV. Iván mintegy 37 éves uralkodása vagy I. Péter rendkívüli reformjainak sikeres véghezvitele.

Oroszország számára kedvező volt még, hogy ellentétben a többi közép-európai állammal, keleten csak „ingatag határokkal” rendelkezett, amelyeken túl (az USA-hoz hasonlóan) nem találkozott jelentős katonai erővel.²⁴ Jelentősebb katonai erőt így jóformán csak az európai hadszíntereken kellett állomásoztatnia. Ki-

---

(1505–1533) és IV. (Rettegett) Iván. Uralkodásuk alatt államukhoz csatolták többek között a Jaroszlavlai, Rosztovi, Novgorodi, Tveri és Pszkovi Fejedelemségeket, majd a Kazányi és Asztrahányi Kánságot. Heller, Mihail: Az Orosz Birodalom története. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 101–126. (a továbbiakban: Heller, 2000.)

²⁰ Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: Oroszország története. Pannonica Kiadó, 2001. 147.

²¹ I. Péter cár felvéve az imperátor címet valóban császár, azaz birodalmi uralkodó lett, 1721-től. Kennedy, 1992. 105.

²² A orosz lakosságon kívül a politikai államba tartoztak még finnugorok, balti népek, törökök és irániak. Később még ehhez jöttek a tatárok, ukránok, lengyelek, finnek és Közép-Ázsia egyéb népei. Szaharov, Andrej: Az orosz történelem új terminológiája. ELTE Ruszisztikai Intézet, 2000. 18–19. (a továbbiakban: Szaharov, 2000.)

²³ A Moszkva mint harmadik Róma elmélet Konstantinápoly 1453-as eleste után kezdett egyre mélyebb gyökeret verni a vezetés legfelsőbb köreiben. Szaharov, 2000. 19–20.

²⁴ Kennedy, 1992. 89.

mondottan a 17-18. századi nagyhatalmiság kérdéséhez Angi János nyomán két jelentős dátumot említenénk meg: „1613 – az első Romanov trónralépte, illetve 1696 – Péter egyedüli uralmának kezdete.”²⁵ Mihail Romanov (1613-1645) hatalomra kerülésével egy több mint 300 esztendőig hatalmon lévő dinasztia jelent meg az európai uralkodók porondján. Az első nemzetközi megmérettetést a harmincéves háború hozta volna, de abba „érdekhiány” miatt az oroszok nem léptek be, noha a protestáns ligában (amelybe a Habsburg-ellenes, de katolikus Franciaország is beletartozott) örömmel fogadták volna. A hadakozásból azonban így sem maradtak ki, hiszen a Rzeczpospolitával negatív kimenetelű háborút folytattak.²⁶ A lengyel-orosz konfliktust tovább mélyítette a perejaszlavi egyezmény (1654), melynek eredménye a kis északi háború (1655–1660) lett.²⁷ A hadi események a Rzeczpospolitán és Oroszországon kívül még érintették a kozákokat, törököket, tatárokat, dánokat és a svédeket.

A kardiszi béke éve

Az 1661-es év nem csak Kelet-Európában hozott jelentős eseményt, hiszen ebben az évben halt meg Mazarin bíboros, s vette kezébe a hatalmat XIV. Lajos (1643–1715), akit az olvasó Napkirályként is ismerhet. Ezzel kezdődött el Franciaország mintegy két évszázados hegemóniája az európai politikában. A 72 évig uralkodó XIV. Lajos a kor monarcháinak példaképe volt. Európa leghatalmasabb államának uralkodója „a legtisztább monarchia megtestesülése, az abszolutizmus legtökéletesebb formája, az egységes kormányzati rendszer és modell megtervezője és ihletője, a gazdasági és gyarmatügyi vállalkozások éltető szelleme, a művészi és szellemi ízlés diktátora, annak a katolikus népnek a »legkeresztényibb királya«, amelyik nem tűrt semmiféle vallási elhajlást, az európai diplomácia doyenje, a kontinens legragyogóbb hadseregének a főparancsnoka” volt. Legalábbis ilyen szemmel néztek rá, s nem alaptalanul. Norman Davies szerint noha ilyen elvárásoknak megfelelni ember nem tudhat, de XIV. Lajos nem járt tőle messze.²⁸ Franciaország felemelkedése hatással volt Svédországra is, hiszen vallási szempontból ugyan egymással szemben álltak, az ellenségük közös volt: a közép-európai ha-

²⁵ Angi János: Oroszország a 16–17. században. In: Európa az újkorban (szerk.: Orosz István – ifj. Barta János – Angi János). Debrecen, 2006. 238.

²⁶ Heller, 2000. 222.

²⁷ Az északi háborúk esetében a különböző szakirodalom különböző eltérő sorszámozást alkalmaz, éppen ezért mi ezeket elhagyjuk, és inkább a pontos dátumokkal igyekszünk elhelyezni a háborúkat az események láncolatában. Ez alól kivétel a „kis” (1655–1660) és „nagy” (1700–1721) északi háború, melyeket a szakirodalom is egyöntetűen különböztet meg a többitől.

²⁸ Davies, Norman: Európa története. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 580.

talmi túlsúlyra törekvő Habsburg-dinasztia. Ez a közös ellenség lehetővé tette az különbözőségek háttérbe szorítását.

Svédország a hadszíntéren csak igen ritkán találkozott Habsburg sereggel, de a külpolitikai törekvések szempontjából indokolt a két egymással szemben álló hatalom definiálása. Pontosabban három, hiszen mellettük még Oroszország dédelgetett reális expanziós célokat Kelet-Közép-Európában. Az eszközök mindhárom részről különböztek, hiszen hol fegyverrel, hol diplomáciai lépéssel próbálták érdekeiket érvényesíteni a térségben, de minden ilyen alkalommal egymással szemben találták magukat. Később a 18. század végén ez igazolódott be a Rzeczpospolita felosztásánál, csak annyi különbséggel, hogy az addigra nagyhatalmi státuszát veszített Svédország helyett a helyébe lépő Poroszország részesedett a lengyel-litván állam területéből.

A kardiszi szerződés ²⁹

A kardiszi szerződés (договор) mintegy fél évszázadra eldöntötte a versenyt a két felemelkedésben lévő állam között. 1661 után Oroszország alárendelődött a svéd nagyhatalmi politikának, a térség legfőbb tényezője az éppen hatalma csúcán lévő Svédország lett. Természetesen nem mondhatjuk, hogy ez az egy év olyan rendkívüli változást hozott volna, hiszen már a kardiszi békét megelőző Svédország jelentőségét is mutatja, hogy Oliver Cromwell is számolt az északi hatalommal. Sőt, voltak olyan korabeli nézetek is, amelyek egy Svédországtól Erdélyig terjedő protestáns államalakulatot vizionáltak. Bár ez nem tűnhet többnek, mint néhány fanatikus vágyálmának, de azt érdemes hozzátenni, hogy a korszakban ténylegesen formálódott egy angol-svéd-holland-erdélyi protestáns szövetség.³⁰

A svéd-orosz erőviszony csak az 1721-es nystadi békével módosult, miután Nagy Péter állama került fölénybe, és a svéd monarchia nemcsak hogy visszaszorult, hanem el is veszítette korábbi Európára gyakorolt hatását. Olyan fordulópont volt ez, amely végérvényesen a svéd mentalitás változását is meghozta, hiszen a politikai elit, a „Dominium maris Baltici” eszméjével örökérvényűen leszámolt.³¹

A kardiszi béke azonban még a dicsőséget hozta Svédország számára, az 1555-1661 közötti északi háború svéd-orosz szakaszának zárásaképpen. A szerződés

---

²⁹ A szerződés megtalálható az orosz törvények gyűjteményének 1649-1825 közötti első kötetében. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое : С 1649 по 12 декабря 1825 года. - СПб. : Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. - 48 т.: указ. Т. 1 : С 1649 по 1675 : От No 1 до 618. - 1830. <http://elibrary.ru/nodes/179-t-1-s-1649-po-1675-ot-no-1-do-618-1830#page/566/mode/inspect/zoom/5> (letöltve: 2014-04-23)

³⁰ Szekfü Gyula: Rövid magyar történet 1606–1939. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 52–53.

³¹ Gebei, 2010. 192.

1661. június 21-re van dátumozva, de természetesen a ratifikáció más-más időpontokban történt. Alekszej Mihajlovics cár által 1661. augusztus 31-én Moszkvában, míg Stockholmban ugyanezen év szept. 30-án történt meg a svéd megerősítés. Eddigre azonban X. Károly Gusztáv már meghalt, ezért feleségének, Hedvig Eleonórának a kormánya végezte a diplomáciai lépéseket.³² Ez megfelelt a szerződésben lefektetett elveknek, miszerint a ratifikálásra a megkötést követő legkésőbb 4 hónapon belül sort kellett keríteni.³³ A ratifikált okiratok cseréjére előbb Moszkvában 1662. február 24-én, majd Stockholmban április 22-én került sor.³⁴ Ez a csere azonban már csak formaság volt, hiszen a ratifikációval a szerződés pontjai életbe léptek.

Kardisz (Kärde) városa a mai Észtországban, *Jõgeva* megye északi részén található. Egy apró falu, lakossága 2011-es népszámlálás eredménye alapján mindösszesen csak 118 fő. A néphagyomány úgy tartja, hogy még ma is áll az „épület”, amelyben aláírták a szerződést. A kis fakunyhó képe az interneten is megtalálható.³⁵

Az örökérvényű szerződés orosz és svéd nyelven íródott, de később más nyelvekre is lefordították. Mindkét fél delegációjának vezetői ismertek, az oroszok esetében a korábbiak és a későbbiek is. A szerződés végső formáját az orosz delegáció részéről az alábbi személyek határozták meg: egy bojár, Iván Prozorovszkij herceg; két asztalnok, Iván Barjatyinszkij herceg és Iván Proncsisev; Geraszim Dohturov dumai deák és Efim Jurjev deák. Svéd részről két tag a riksradból: Bengt Klaesson Horn, Tallin és Észtország gubernátora, vezérőrnagy és báró Gusztáv Persson Baner, lovassági parancsnok; illetve Anders Valvik, Észtország államtitkára.³⁶

---

³² Gebei, 2010. 186.

³³ Pohljobkin szerint 4 hónapon belül, de legkésőbb 1661. október 21-ig. „Произвести ратификацию не позднее чем через 4 месяца с момента подписания, т.е. не позднее 21 октября 1661 г.” Похлѣбкин, Вильям Васильевич: Русско-шведские войны и миры в XVII в. In: Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах. Москва. «Международные отношения». 1995 г. 212. (a továbbiakban: Похлѣбкин, 1995.)

³⁴ Похлѣбкин, 1995. 212.

³⁵ A falu földrajzi koordinátái: é. sz. 58° 50' 59", k. h. 26° 16' 36". <http://et.wikipedia.org/wiki/K%C3%A4rde>

³⁶ Az orosz delegáció: „князь Прозоровский Иван Семенович, боярин; князь Барятинский Иван Петрович, стольник; Прончищев Иван Афанасьевич, стольник; Дохтуров Герасим, думный дяк; Юрьев Ефим, дяк. A svéd küldöttek: Бенкт Клаессон Хорн, член риксрода, генерал-майор, губернатор Ревеля и Эстляндии; барон Густав Перссон Банер, член риксрода, генерал кавалерии; Андерс Валвик, статс-секретарь Эстляндии.” Похлѣбкин, 1995. 213.

A szerződés feltételeit a skandinavisztikával foglalkozó orosz történész, Pohljobkin (Вильям Васильевич Похлёбкин, 1923-2000)³⁷ 17 pontban foglalta össze. Az ő munkája alapján saját fordításunk által kívánunk áttekintő bemutatást mutatni a szerződésről.

A kardiszi szerződés tartalmi áttekintése³⁸

A szerződés elején a szerződő felek közötti béke és barátság visszaállításáról rendelkeznek a korábbi viszályra és háborúra fátylat borítva.³⁹

Külön rendelkeztek az orosz cár, illetve a svéd király által viselt vagy másoknak adományozott címekről, az általuk kialakított adminisztráció fenntartásáról. Ezeket szigorúan tiszteletben kellett tartani, kezdve az uralkodóktól a vajdákon át egészen a helytartókig. De ez nemcsak a cím viselését engedte meg, hanem a tisztségükben való megtartásukat is. Hogy pontosan mely területek hova tartoztak a háború után, természetesen arra is fény derül a szövegből.⁴⁰

Oroszország köteles volt átengedni Svédországnak az összes hódítását a Baltikumban, a határt a Peipus-tó és a Narva folyó⁴¹ alapján határozták meg. Átadta továbbá a Nyugati-Dvina folyó jobb partját Koknesz várostól, azaz Vidzeme lett részét és az összes észti földet keletre a Koknesz–Vörts-tó vonalától, azaz Võrumaa és Tartumaa megyék észti határáig, keleten Szirenszk városig. Mindezeket megtisztítva saját seregeitől és adminisztrációjától 1661. augusztus 16. napjáig. Kivétel volt Marienburg (*Alüksne*), amelyet később, a ratifikált okiratok kicserélése után két héttel kellett átadni, ahogy az orosz futár a svéd okmánnyal Stockholmból megérkezett Moszkvába. Itt Pohljobkin még hozzáteszi, hogy Marienburg

³⁷ Pohljobkin tudományos életműve leginkább a nemzetközi kapcsolatok, a diplomácia, a heraldika és az etnográfia területén jelentős. Műveit a világ 14 nyelvére fordították le. Munkásságát több nemzetközi díjjal is elismerték. http://www.observer.materik.ru/observer/N06_00/06_27.HTM (letöltve: 2014-06-04)

³⁸ A szerződés tartalmi áttekintéséhez Pohljobkin 17 pontból álló összefoglaló munkáját használtam fel. Похлёбкин, 1995. 212–215.

³⁹ „Предать забвению все ссоры, вражду, войны и восстановить мир и дружбу.” Похлёбкин, 1995. 213.

⁴⁰ „Строго соблюдать титулование официальными титулами всех должностных лиц высшей царской и королевской администрации - от самих монархов до их воевод и наместников на местах.” Похлёбкин, 1995. 213.

⁴¹ A tó mai neve észtil: *Peipsi järv*; míg a szerződésben az orosz Чудское озеро olvasható. A folyó észti neve *Narva jõgi*, oroszul pedig *Нарва*. Ma ezek képezik az orosz-észti határt.

tényleges átadását a svédok egészen 1662 júliusának közepéig, tehát egy évig engedték halogatni.⁴²

Mindezekből láthatjuk, hogy a szerződés a svéd fél számára kedvezőbb. Az orosz uralkodó ezzel a békével nemcsak a háború alatt szerzett területeket volt köteles visszaadni, hanem további, korábban elvesztett területekről is végérvényesen le kellett mondania.

A svédok egyébként – a szerződésben leírtak alapján – kötelesek voltak garantálni az orosz alattvalók szabad elvonulását Oroszországba, vagyonukkal, fegyvereikkel és hadianyagaikkal együtt. Az új demarkációs határ Oroszország és Svédország között 1662 áprilisától kellett, hogy életbe lépjen.⁴³

A felek kötelezték magukat, hogy a határszéli területeken nem vállalkoznak semmilyen ellenséges cselekményre egymás ellen, sem más idegen népek ellen. Svédország vállalta, hogy nem hatol be Litvánia, Kis-Livónia, Fehéroroszország, Kisoroszország és Lappföld területére, míg Oroszország szintén távol marad szereivel a liv, észt, finn, számi, karél és izzós földektől, továbbá kötelezte magát, hogy ezeken a területeken bomlasztó tevékenységeket sem végez.⁴⁴

Mindkét oldalon helyreállították a szabad kereskedelmet. A svéd kereskedők számára már korábban látogatási jogot biztosítottak Moszkva, Novgorod, Pszkov, Ladoga, Jaroslavl, Kolmogor, Tyihvin, Alekszandrov, Pereszlavl-Zalesszkij váro-

---

⁴² „Россия уступает Швеции все свои завоевания в Прибалтике и устанавливает границу по оз. Чудскому и по р. Нарове. Россия отдает все Правобережье Западной Двины от г. Кокнесе (Кукейнос, Кокенгаузен, он же Царевичев-Дмитриев), т.е. латышскую часть Видземе и все эстонские земли к востоку от линии Кокнес - Выртсярв, т.е. Вырумаа, Тартумаа, до их границы с Северной Эстонией (Эстляндией), т.е. на востоке до г. Сыренска, и очищает их от своих войск и административной до 16 августа 1661 г. Исключение составляет г. Мариенбург (Алуст, Алуксне), который возвращается спустя две недели после обмена ратификационными грамотами и возвращения со шведской грамотой из Стокгольма русского гонца в Москву. (Практически передача г. Мариенбурга Швеции затянулась до середины июля 1662 г., т.е. на год.)” Похлёбкин, 1995. 213.

⁴³ „Российские подданные имеют право свободного выезда в Россию и вывоза всего своего имущества из уступаемых Россией городов, в том числе могут вывозить свое оружие и боеприпасы. Демаркацию новой границы между Россией и Швецией начать с апреля 1662 г.” Похлёбкин, 1995. 213.

⁴⁴ „Стороны обязуются не предпринимать никаких враждебных действий друг против друга в пограничных районах, одинаково инонациональных как для России, так и для Швеции, т.е. Швеция не должна вторгаться в земли Литвы, Малых Ифлянт (Латгалии), Белоруссии, Малороссии, Лапландии, а Россия -не предпринимать вторжения в ливонские, эстляндские, финляндские, лопарские, карельские и ижорские земли и не вести там подрывной работы.” Похлёбкин, 1995. 213–214.

saiba, de a szerződésben foglaltak alapján Moszkvában, Novgorodban, Pszkovban és Pereszavl-Zaleszkijben a továbbiakban állandó kereskedőházak fenntartását is engedélyezték. Stockholmban, Rigában, Revalban (ma: Tallin), Narvában az orosz kereskedők számára szintén biztosították a kereskedelmi jogot.⁴⁵

A diplomaták szabad utazásának lehetőségét és mindenféle egyéb együttműködést és garanciát vállaltak a közlekedésben és az élelmiszer biztosításában a másik ország diplomatái számára saját területeiken, kölcsönösen.⁴⁶

A gazdasági ügyekben megváltoztatták a középkori tengerparti jogot, és segítségnyújtásra kötelezték magukat hajótörés esetén, illetve az adott területen fennálló adósságok rendezését lehetővé tették egymás valutájában.⁴⁷

Az orosz gazdaság fejlődését kívánta szolgálni az a kitétel, amely lehetővé tette a magas végzettségű mesterek és szakemberek (orvosok, bányászok, ékszerészek) Oroszországba való utazását Svédországból, illetve a svéd területeken keresztül más országokból.⁴⁸

Külön rendelkezések foglalkoznak a foglyokkal, háborús bűnösökkel. A hadifoglyokat, leszámítva azokat, akik felvették a pravoszláv hitet Oroszországban, kölcsönösen elengedték vagy kicserélték. A hadi szökevényeket az 1661-es évtől kezdődően kivétel nélkül kötelesek voltak egymásnak kiadatni, szemben a fosztogatókkal és rablókkal, akiket a foglyul ejtés helyszínén, a kiszolgáltatás lehetősége nélkül az uralkodó hatalom volt köteles megbüntetni.⁴⁹

---

⁴⁵ „С обеих сторон устанавливается свобода торговли для купечества, для которого кроме права посещения шведами таких городов, как Москва, Новгород, Псков, Ладога, Ярославль, Колмогоры, Тихвин, Александрова Слобода, Переяславль-Залесский, создавались еще и дворы в Москве, Новгороде, Пскове, Переяславле-Залесском для шведов, а в Стокгольме, Риге, Ревеле, Нарве - для русских купцов.” Похлёбкин, 1995. 214.

⁴⁶ „Подтверждались свободный проезд и всевозможное содействие и обеспечение транспортом и продовольствием всех дипломатических представителей обеих сторон по территории друг друга.”

⁴⁷ „Экономические статьи отменяли береговое право средневековья и обязывали помогать друг другу при кораблекрушениях, оплате взаимных долговых счетов и иных платежей на территории и в валюте друг друга.” Похлёбкин, 1995. 214.

⁴⁸ „Пропускать из Швеции и через шведские владения в Россию всех мастеров высокой квалификации и специалистов (докторов, рудознатцев, ювелиров).” Похлёбкин, 1995. 214.

⁴⁹ „Освободить и обменяться пленными, кроме тех, кто принял православие в России. Выдавать перебежчиков начиная с 1661 г. без исключений и регулярно. Грабителей, разбойников обеих сторон казнить на месте, там, где они пойманы, без выдачи другой стороне.” Похлёбкин, 1995. 214.

Az újonnan meghatározott határok megsértői ellen a helyi kormányzó erők voltak kötelesek fellépni. Ezt a célt szolgálta a szubszidiaritás⁵⁰ elvének az alkalmazása a határmenti gazdasági és adminisztrációs kérdések rendezésében. Ezzel a rendelkezéssel elérték, hogy helyi szinten oldják meg az esetlegesen felmerülő kérdéseket vagy konfliktusokat. A központi hatalmak csak a fontos kérdésekben tartottak igényt a döntések meghozatalára, illetve abban az esetben, ha egy-egy kérdés az alacsonyabb szintű igazgatás keretében nem oldódott meg.⁵¹

A hosszú távú béke fenntartása végett a szerződésbe belefoglalták annak minden alkalommal valót megerősítését, amikor a két ország valamelyik uralkodója befejezi az uralkodását – mégpedig az utódok által. Ez a biztosíték remek eszköz volt arra, hogy a tartalmi változtatás lehetősége nélkül maradjanak érvényben a szerződésben lefektetettek a két ország között, tehát ez ismét a svéd érdekeket volt hivatott erősíteni.⁵²

További védelmi lépés volt még a másolat készítésének kérdése. Abban az esetben, ha a két eredeti példány egyike elveszett volna, akkor annak pótlására a másik eredeti példányt kellett felhasználniuk, nem volt elegendő egy korábbi másolat használata. Ha tehát az oroszok elvesztették volna a saját orosz nyelvű szerződésüket, akkor kötelesek lettek volna egy orosz nyelvű fordítást készíteni a még meglévő svéd eredetiről, az elveszett dokumentumot nem pótolta volna egy az orosz eredetiről korábban készült orosz másolat.⁵³

Végül a szerződés rendelkezik, a korábban megkötött egyezményekről, miszerint a tjávzini (Тявзинский), viborgi (Выборгский), sztolbovoi (Столбовский), valieszári (Валиесарский) szerződések hatályban maradnak abban az esetben, ha megegyeznek a kardiszi békével, vagy nem mondanak neki ellent.⁵⁴

---

⁵⁰ Jelentése a politikában: az azonos hatalmi szinten felmerülő különböző kérdéseket a keletkezési szinten kell megoldani, a felsőbb hatalom bevonása nélkül. Az utóbbi közbelépésére csak abban az esetben kerül sor, ha nem sikerül megoldani a kérdést alacsonyabb szinten.

⁵¹ „Пограничных нарушителей казнить властью местных воевод, губернаторов. Все взаимные пограничные хозяйственные и административные претензии разбирать и решать на месте. Центральной власти передавать на разрешение только важнейшие, сложные вопросы.” Похлёбкин, 1995. 214.

⁵² „Мирный договор в Кардисе непременно вновь утверждать (ратифицировать) каждый раз в случае кончины монархов обеих сторон - их преемниками.” Похлёбкин, 1995. 214.

⁵³ „В случае утраты одного из оригиналов (подлинников) договора его основой должен служить подлинник на языке другой стороны, а не копия на языке утраченного оригинала.” Похлёбкин, 1995. 214.

⁵⁴ „Все предыдущие договоры — Тявзинский, Выборгский, Столбовский, Валиесарский - сохраняют силу во всем том, в чем они совпадают с Кардисским дого-

Kardisz után

Láthatjuk, hogy a kardiszi béke bár kétoldalú megegyezés, a svéd fél számára a kedvezőbb. Mindez egy olyan svéd siker része, amely az északi háborút követő évtizedekre svéd dominanciát hozott a térségbe, hiszen a kis északi háborút lezáró többi béke is jelentős mértékben a svéd érdekeket szolgálta. A lengyel uralkodó lemondott a svéd trónigényéről, a Balti-tenger partja túlnyomó részben továbbra is svéd kézben maradt, és az sem elhanyagolható, hogy a protestáns oldal egy hamarosan jelentős tagja is megerősödött: Brandenburg.⁵⁵

Svédország mögött a 17. század közepére két sikeres háború volt, amelyet több fronton vívott, különböző államok különböző típusú seregei ellen. A siker oka leginkább a gyors gazdasági fejlődés, a hadseregben végbevitt reformok és a katonai vezetők tehetsége volt.⁵⁶ Mindez azonban már egy jól ismert fejezete a történetírásnak.

вором или не противоречат ему.” Похлѣбкин, 1995. 214–215.

⁵⁵ A brandenburgi választófejedelem a lengyel királytól való függetlenedés „mellett” megkapta a Porosz Hercegséget, ezzel elindítva az egy évszázados küzdelmet a két porosz terület egyesítéséért. Mint ismeretes, ez 1772-ben valósult meg Lengyelország első felosztásával.

⁵⁶ Gebei, 2010. 176–177.

FAZEKAS BORBÁLA

SEBASTIAN MÜNSTER COSMOGRAPHIÁJA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL MAGYARORSZÁGRA

A világot megismerni és megismertetni

A 16. század új élménye a világ megismerhetősége, hiszen Amerika felfedezésével kitérül a világ, a humanizmus és a reformáció hatására empirikus módon kezdik el a világot tanulmányozni, mely egyben az ókori hagyományokhoz való visszatérést is jelenti. Egészen új élmény birtokába került a koraujkori ember: a világot a kezébe vehette. És mindezt hogyan? Az első földgömbök formájában, de nemcsak a Földet, hanem az egész világegyetemet, könyvek formájában. Ezt az élményt foglalta versbe Jean Metellus Abraham Ortelius *Theatrum Orbis Terrarum*-ának elején megjelent méltató költeményében.

A pontosabb és nagyobb ismeretekre való igényt elégíti ki a 15–16. század fordulóján megfigyelhető váltás. Az addigi gyakran csupán spekulatív kép helyett egy megismerés és megtapasztalás útján létrejövő világnép jelenik meg.¹ Az antik művek újrafelfedezése mellett – mint Ptolemaiosz *Geographicája* – matematikailag is pontos alapokra helyeződik a tudás. A Mercator-Projekt, Gerhard Mercator új metszési eljárása forradalmasította a térképészetet, a térképek felhasználását.

A reneszánsz korszak könyv- és könyvtári kultúrája az európai szellemi életben egy új jelenség. A mindennapi élet szerves részévé, sőt a szenvedélyes gyűjtés, érdeklődés tárgyává válnak a térképek, atlaszok, könyvek. A 16. században jelenik meg az atlasz műfaja, melynek legjelesebb képviselői Gerhard Mercator (1512–1594) és Abraham Ortelius (1527–1598). A kiadványt Európa-szerte kézbe vették, olvasták, egy új információs médiummá vált, mely nemcsak a távoli Amerikáról vagy Ázsiáról nyújtott új ismereteket, hanem az európai közvéleményt leginkább foglalkoztató eseményekről is igyekezett tájékoztatni. Ennek köszönhetően került

---

¹ Wolf D. Gruner: Transsylvania – Siebenburgen – Sybenburg – Sibenburgen – Siebenbürg: Siebenbürgen und Europa – ihre Wahrnehmung auf Karten von Sebastian Münster und Gerhard Mercator. In: Klausenburg – Persönlichkeiten. Hrsg. Rudolf Gräf – Ute Michailowitsch – Gabriella-Nora Tar. Cluj, 2010. 73. (Studia Germanica Napocensia 2.) (a továbbiakban: Gruner, 2010)

bele tucatnyi tudósítás az Oszmán Birodalom terjeszkedéséről, mely ekkor elérte a keresztény világ határát, a Magyar Királyságot.

A korabeli főúri gyűjtemények inventáriumában rendszeresen megjelennek világtérképek, várostérképek, atlaszok és emellett földgömbök, asztrolábiumok, iránytűk, a helymeghatározáshoz alkalmas eszközök. A térképek gyűjtésének célja azonban nemcsak az új ismeretek megszerzése, hanem a belső terek díszítése is, mely elterjedt gyakorlattá válik a 16. századi Európában. Az uralkodók gyűjteményeiben egyre komolyabb helyet foglaltak el a térképek. Ágost szász választófejedelem (1553–1586) Kunstkammer nevű gyűjteményét gazdagították városi látképek, kozmográfiai gyűjtemények, atlaszok. 1567-ben abban a házban, melyet Alba herceg Orániai Vilmostól kobzott el, a Huis Brederode-féle inventárium negyven térképet sorol fel, melyek „op de galerye” vannak elhelyezve.²

A térképek és atlaszok korabeli gyűjtési elvébe való illesztésére az egyik legteljesebb példa I. Cosimo Medici herceg (1519–1574) Új Szekrényterem tervezete, mely Firenzében az 1560-as években készült. A szekrények ajtajára 57 térképet, az adott terület kitömött állatait, a szekrények között és felett pedig a terület híres uralkodóinak, tudósainak portréit helyezte volna el Medici. A 12 kazettára osztott mennyezetten felfestett csillagképeket csodálhatott volna meg a látogató, és a plafonról ég- és földgömb csüngött volna alá.³ Ebben a teremben egyszerre lett volna jelen a természet (fauna és flóra), a történelem az uralkodók és az erkölcsök a híres emberek portréin keresztül, mely a természet, történelem és erkölcsök rendjéhez kapcsolódó tudás totalizálásának szándéka. Nagy hasonlóság figyelhető meg ennek a teremnek a rendezési elve és a 16. századi kozmográfiaiak között. Minden szekrény a kozmográfia egy-egy egységének felelt volna meg. A firenzei herceg tervéhez hasonlóan, melyben a világ új ismereteire való nyitottságát reprezentálta, Münster Cosmographiája is a világ egészének bemutatására törekedett. Ehhez pedig mindketten ugyanabban a szempontrendszerben gondolkoztak, amely a 16. század közepére kristályosodott ki.

Jelen írásomban ezeket a nyomtatott kiadványokat igyekszem minél több oldalról megvizsgálni. Hogyan fejezi ki a korszellemet ezeknek a műfajoknak a megjelenése, melyek közel száz évre irányadó tudást nyújtott Európa valamennyi országában? Miben rejlett e kiadványok népszerűsége, milyen képet adtak a világról? Mennyire voltak csupán az ókori toposzokat felelevenítő tudástárak vagy a korabeli eseményekről érdemi információkat közlő nyomtatványok? A kozmográfiaiakban, atlaszokban Magyarország is megjelenik mint az ismert világ egyik állama. Azonban a 16. század közepére a török hódítás következtében az érdeklődés megnő iránta: röplapok, traktátusok jelennek meg, melyek magyarországi

---

² Jean-Marc Besse: Térképészet és gyűjtemény. Ortelius Theatruma. In: Tér és történelem. Előadások az Atelierben. Szerk.: Benda Gyula – Szekeres András. Bp., 2002. 130. (a továbbiakban: Besse, 2002)

³ Besse, 2002. 131.

hírekkel voltak tele. Milyen módon jelenik meg ez az érdeklődés a kozmográfikában? Milyen események azok, melyek eljutnak Bázelig, és a kiadó fontosnak, valamint alkalmasnak tartja, hogy megjelentesse ezekben az átfogó művekben?

Kozmográfikák

A kitágult világ megismerése a 15–16. században két könyvtípuson, az atlaszon és a kozmográfian keresztül történt. Ezek a művek a világegyetemet a teljesség igényével próbálták bemutatni. Matthew Mclean találóan nevezte el a kozmográfikákat egyfajta „proto-enciklopédiáknak”.⁴ A 16–17. század tudósai, művelt emberei két nagy kozmográfian nőttek fel. Mindkettő az egész ismert világot mutatta be, de egymástól teljesen eltérő módszerekkel. Az egyik Peter Apian munkája volt, míg a másik Sebastian Münsterhez kötődik.

A világ leírására két minta létezett a 16. században,⁵ az egyik Eratosthenész (Kr.e. 276–194) és Claudiosz Ptolemaiosz (85–168) munkásságát vette alapul. Műveikben matematikai, geometriai számításokon alapuló új ismeretek állnak a középpontban. A matematika ismereteken alapuló világméleírásnak első kiemelkedő példáját Peter Apian (1495–1552) munkássága adja.⁶ *Cosmographicus Liber* (1524) című művében elsőként ismertette meg a laikust a gömb tulajdonságaival, részletesen bemutatta, hogyan kell meghatározni egy pont helyét a hosszúsági és a szélességi körök segítségével, ismertette az égbolt beosztását és az éghajlati övezeteket. A másik módszer Strabot (Kr. e. 63 – Kr. u. 25) követi, aki *Geographica* című művében az ember tevékenységéhez kapcsolódó dolgokat összegzi, és történelmi, teológiai ismeretekkel átszőve mutatja be az olvasónak.

Már a középkorban is keletkeztek olyan terjedelmes művek, melyekben saját koruk ismereteit igyekeztek összegyűjteni. Ezekben a krónikákban, kódexekben Strabohoz hasonló, de nem őt mintául vevő leíró bemutatás, az események elmesélése válik bevett gyakorlattá. Az egyik leghíresebb a Pierre d’Ailly (1351–1420) által 1410-ben összeállított mű, melynek az *Imago Mundi* (A világ tükörképe) címet adta.⁷ A francia teológus és csillagász számba vette kora földrajzi ismereteit, mely klasszikus szerzőkre alapozott ismeretanyagból állt, ezért gyakorlati alkalmazása lehetetlen volt.

⁴ Matthew Mclean: *The Cosmographia of Sebastian Münster. Describing the World in the Reformation*. Hampshire, 2007. 341. (a továbbiakban: Mclean, 2007)

⁵ Mclean, 2007. 47.

⁶ Peter Apian munkásságához – Karl Rötter: *Peter Apian. Astronomie, Kosmographie und Mathematik am Beginn der Neuzeit*. Buxheim-Eichstätt, 1995.

⁷ Csukovits Enikő: *A földrajzi megismerés útjai Európában*. In: *Századok*, 2010. CXLIV. évf. 2. sz. 292–293.

D'Ailly mellett a másik jelentős mű Aeneas Sylvius Piccolomini (1405–1464), a későbbi II. Pius pápa munkája. *Cosmographia* című művében Ázsia és Európa földrajzát, népeinek szokásait, történelmét, az ott lévő birodalmakat mutatta be. Piccolomini már bátran hasznosította kora ismereteit, így például ő volt az első, aki ismerte a Magyar Királyságot, ezért már nem Pannóniáról, hanem Magyarországról írt.

Sebastian Münster művére azonban hatással voltak nemcsak a nagy átfogó, az egész világot bemutató könyvek, hanem a kisebb területre koncentráló munkák is. Ezeket összefoglaló néven *chorographiának* nevezhetjük,⁸ mivel Strabonhoz hasonlóan egyes helyiségek földrajzának és történelmének leírását adták. Egyik legkiemelkedőbb Conrad Celtis (15–16. sz.) *Germania Illustrata* című munkája,⁹ mely illusztrációk, térképek, krónikák, középkori leírások egymás után szerkesztésével paralel leírását adja az antik és korabeli Germániának.

A korszak egyik legjelentősebb könyve, mely a világ egészét próbálta bemutatni, Sebastian Münster (1488–1552) *Cosmographiája* volt.¹⁰ Ez a könyv a 16. század ismereteinek tárházaként a könyvpiacra uralkodó helyzetet ért el: kevesebb mint száz év alatt 35 kiadás látott napvilágot német, latin, francia, olasz, cseh és angol nyelven, ennek köszönhetően nagyon széles olvasóközönségre tett szert. A *Cosmographia* egy történeti-antropológiai, kultúrtörténeti mű, mely a világot empirikus megismerés alapján igyekezett bemutatni. A folyamatosan újabb, használható ismeretekkel való bővülésének köszönhetően azt a sikert is, mely száz évre a legismertebb ismereteket közlő művé tette.

Sebastian Münster 1488. január 20-án Ingelheimben, Mainz közelében látta meg a napvilágot.¹¹ 1505-ben Heidelbergben belépett a ferences rendbe, tanulmányait ezek után már ferencesként folytatta a leuveni és a freiburgi egyetemen, ahol matematikát, geográfiát és filozófiát tanult. 1509-től Konrad Pelikan (1478–1566) humanista tanítványaként görög és héber, valamint geográfiai és asztronómiai ismeretekkel gazdagodott. Münster első munkája 1530-ban *Dictionarium trilingue*

⁸ Mclean, 2007. 96.

⁹ Mclean, 2007. 91.

¹⁰ Dolgozatomban a *Cosmographia* alakot fogom használni, mivel az első, 1544-es kiadásnak ez volt a címe. A több nyelven megjelent *Cosmographia* névváltozatai: német: *Cosmographia*, *Cosmographie*, *Cosmographie*, latin: *Cosmographiae universalis Libri VI.*, olasz: *Cosmographia universalis*, francia: *La cosmographie universelle*, cseh: *Kozmografia* Czeska.

¹¹ Részletesebb életrajz Münster műveinek részletes jegyzékével: Robert W. Karrow: *Mapmakers of the Sixteenth Century and their Maps. Bio-Bibliographies of the Cartographers of Abraham Ortelius, 1570.* Chicago, 1993. 410–434. Sebastian életművét bemutató monográfiák: Viktor Hantzsch: *Sebastian Münster. Leben, Werk, wissenschaftliche Bedeutung.* Leipzig, 1898., Heinz Burmeister: *Sebastian Münster. Versuch eines biographischen Gesamtbildes.* Basel, 1963.

gue, mely háromnyelvű, latin–görög–héber szótár, ezt követte 1534/35-ben egy kommentárokkal ellátott latin bibliafordítás, melyet az eredeti héber nyelvű szövegekből fordított. Konrad Pelikan és Johann Reuchlin (1455–1522) mellett korának legnagyobb hebraisztikatudósának elismertségét bizonyította, hogy 1524-ben a heidelbergi egyetem, majd 1547-ben a bázeli egyetem hebraisztika professzori székét ajánlották fel neki, melyet el is fogadott. A reformáció nagy hatást gyakorolt rá, és Bázelen kilépett a ferences rendből, majd 1530-ban feleségül vette a műveit korábban kiadó nyomdász, Adam Petri özvegyét. Ezt követően Heinrich Petri, mostohafia került a nyomda élére, aki Münster halálát követően (1552) nemcsak továbbra is nyomtatta *Cosmographiákat*, hanem maga is folyamatosan tovább bővítette azt.¹²

Sebastian Münster műve annak ellenére, hogy régebbi, leíró szövegeket is átvett a történelmi múlt és a földrajzi környezet bemutatására, újszerű volt, és a 16. század emberének tudásvágyát nagyban kielégítette. Munkájának teljes címe: „Univerzális Cosmographia, mely tartalmazza a világ minden részének helyzetét, jellegzetességeikkel és az oda tartozó dolgokkal. Országaik és területük leírásával. A föld nagy változatosságát és különféle természetét. A legfontosabb városok leírását és képeit. A királyságok eredetét, növekedését és átalakulását, minden nemzeteknek egybegyűjtve szokásait, törvényeit, vallásait, tetteit és változásait, a Királyok, hercegek és egyéb uralkodók genealógiáját.”¹³ Ebben a címben Münster szinte tartalomjegyzékként összefoglalta annak a műnek az ismeretanyagát, mely nemcsak címében hirdette, de tartalmában is a világ leírását adta.

Mit is jelent azonban az a műfaj, hogy kozmográfia? Miben alkotott Sebastian Münster újat ezzel a koraujkori kozmográfiájával? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához először a kozmográfiát mint könyvtípust szeretném meghatározni. A *cosmographia* görög szó, mely az egész világegyetem (kosmos) leírása (*graphia*) rendezett elképzelések szerint. A kozmosz magába foglalta a természeti jelenségek bemutatását az emberi mikrokozmosztól az elemi, égi világig. Ez a humanista enciklopédia több mint egy magyarázó segédlet földgömbökhöz vagy térképekhez, a *Cosmographia* a világegyetemet tünteti fel szóban és képekben.

Sebastian Münster 1524 óta dolgozott a *Cosmographián*, folyamatosan gyűjtötte hozzá az anyagokat. Európa-szerte több utazást tett, melyek során szerteágazó kapcsolati hálót alakított ki. Levelezései révén jutott hozzá útleírásokhoz, városképekhez. 1540-ben megjelentetett egy latin Ptolemaiosz kiadást *Geographia*

---

¹² Münster *Cosmographiájának* további kiadói (az évszám a működési évüket mutatja): Adam Petri: 1544–1527, Heinrich Petri 1527–1579, Sebastian Petri: 1579–1628. Günter Wessel: *Von einer, der daheim blieb die Welt zu entdecken – Die Cosmographia des Sebastian Münster*. Frankfurt, 2004. 304 (a továbbiakban: Günter, 2004)

¹³ A kozmográfiák címe kiadásonként eltérő volt. Ez a cím az 1552-es baseli francia kiadás alapján készült. A fordítást átvettem: Besse, 2002. 132.

Universalis, Vetus et Nova címen,¹⁴ melyet a Chosmographia közvetlen elődjének tekinthetünk. Végül 1544-ben a frankfurti vásárra készült el Münster nagyszabású műve, melynek első kiadását háromnegyed év alatt felvásárolták. A nagy keresletre való tekintettel ezt újabb kiadások követték, az első és utolsó kiadás között 84 év telt el. Ebben az időszakban összesen 50.000 példány kelt el 27 német nyelvű kiadás során, latinul pedig 10.000 példány körül mozog ez az érték.¹⁵ Egy-két külföldi kiadást leszámítva¹⁶ a Cosmographiát végig Heinrich Petri bázeli nyomdájában nyomtatták. Münster Cartographiája 1544 és 1628 között összesen 27 német, 8 latin, 3 francia, 3 olasz, 4 angol (ezek nem teljeseek) és 1 cseh kiadást ért meg.¹⁷

A Cosmographia folyamatosan bővült, az 1548-as kiadás 818 lapon 725 fametszetet tartalmazott. Münster életében megjelent kiadások közül a legteljesebb az 1550-es német és latin nyelvű volt. Ez 1233 oldalon 910 fametszetet (melyek közül 74 városlátkép) és 14 kétoldalas, a főszöveg előtti térképet tartalmazott Münster 1540-es Geográfiájából.¹⁸ Halála után a kiadó, Heinrich Petri (1508–1579), majd fia, Sebastian Petri folytatta tovább ennek a nagy sikerű és jövedelmező könyvnek a kiadását. A német nyelvű kiadások mellett 1550-től latinul is megjelent. Az utolsó, 1628-as kiadás a maga 1750 oldalával már túl vaskos volt, és óriási méretei miatt használhatatlanná vált.

Münster azt írja, hogy a Cosmographia „a világ teljes leírása mindennel, amit magába foglal.”¹⁹ Megtalálható benne az asztronómia, a Föld fizikai jellemzői és a világ különböző részén élő emberek és országok leírása. A nagy térképek mellett számtalan metszet teszi változatossá különböző városokról, foglalkozásokról, uralkodókról, természeti jelenségekről és közkeletű hiedelmekről (kutyafejű, egy szemű és egy lábú, fej nélküli emberek). Ezek ellenére elmondható, hogy Münster igyekezett a korábbi művek (például a chographiák) összeszedetegetett ismeretei és gyakori képzetei helyett valóságos, modern képet adni a körülöttük lévő világról.²⁰

¹⁴ Wolfgang Schmale: Sebastian Münster (1488–1552). In: Europa-Historiker. Ein biographisches Handbuch. Hrsg. Heinz Duchhardt – Matgozata Morawiec – Wolfgang Schmale – Winfried Schulze. I-II. Göttingen, 2006. I. 38. (a továbbiakban: Schmale, 2006)

¹⁵ Günter, 2002. 305.

¹⁶ Prága 1554, Velence 1571, Kölnf 1575. – Harold L. Ruland: A survey of the Double-Page Maps in Thirty-Five Editions of the „Cosmographis Universalis” 1544–1628 of Sebastian Münster and in His Edition of Ptolemy’s „Geographia” 1540–1552. In: Imago Mundi, 1962. XVI. évf. 96–97. (a továbbiakban: Ruland, 1962)

¹⁷ Ruland, 1962. 96.

¹⁸ Mclean, 2007. 173–174

¹⁹ „Eine Beschreibung der ganzen Welt mit allem, was darinnen ist.“ Münster Sebastian: Cosmographia. Basel, 1544. Vorrede (a továbbiakban: Münster, 1554)

²⁰ Karol Buczek: Zur Entstehungsgeschichte der „Ksmographie” zur Entstehungsgeschi-

1. kép Szörnyű teremtmények Indiában

A *Cosmographia* 1544–1598 között hat könyvből állt.²¹ Az elején ajánlás áll I. Gusztáv (1523–1560) svéd királynak. (Azonban valamennyi latin kiadást V. Károly német-római császárnak ajánlotta.) Ezt követi Sebastian Münster előszava. Ebben az olvasót egyszerűen „du”-val (te) szólítja meg, és mindenki számára közérthetően ír, hiszen az általa megnevezett célközönség a közember (gemeine Mann).²² A közember nemcsak az ‘átlagos ember’, hanem a közügyek iránt nyitott ember, aki érdeklődik, nyitott a világ eseményei iránt. Számukra íródott ezt a könyv, amit jól mutat, hogy először a latin helyett németül adta ki művét, és csak hat évvel később következett az első latin kiadás.

Az első könyv a Földet a teremtéstörténet alapján mutatja be úgy, „ahogy Isten megalkotta”.²³

A tengereket és a szárazföldek illusztrált leírását természeti jelenségek (források, tűzhányók) és foglalkozások (bányászat) bemutatása követi. Noha már 1544-ben ismert volt Amerika, mint negyedik kontinens, Münster csupán három kontinenst nevez meg: Európát, Afrikát és Ázsiát.²⁴ Ezek alapján megállapítható, hogy még nem épült bele a köztudatba, azonban 1628-as utolsó kiadásban sem változtattak rajta. Végül földrajzi és a csillagászati ismereteket foglalta össze.

---

chte der „Kosmographie” von Sebastian Münster. In: *Imago Mundi*, 1935. I.évf. 35. (a továbbiakban: Buczek, 1935)

²¹ Az itt következő felépítés az 1552-es német nyelvű *Cosmographie* alapján mutatja be a könyvet.

²² Schmale, 2006. 29–30.

²³ „Wie das erdtrich und das m̃ re erstlich von Gott beschaffen seind unnd in einander gefugt.” – Münster: *Cosmographie*. Basel, 1552. 14. (a továbbiakban: Münster, 1552)

²⁴ „Von den ersten theilung des gantzen ertrichs in Europam, Africam und Asiam” – Münster, 1552.

Az első fejezetet az emberiség keletkezéstörténete zárja. Ebben a részben az empirikus tudományok és a racionalitás térhódítása mellett a tudományokkal egyáltalán nem összeegyeztethető magyarázatok olvashatóak a történelem eseményeire. Azt, hogy Görögország az Oszmán Birodalom részévé vált, csakis az Isten haragjának tulajdonította, akárcsak Mohamed fellépését és a török hódítást, amelyet a Sátán munkálkodásának következményeként mutatott be. Ezen túl olvasható leírás a földi paradicsomról, mely a középkori felfogásban egy létező hely volt a földi világban.²⁵ Münster célja azonban nem egy a Bibliában foglaltakkal ellenkező emberiségtörténet megalkotása volt, hanem a Biblián túl az antik és későbbi források összekötése. Számára az emberiség története az európai civilizáció történetét jelentette.²⁶

Ezt követi az európai országok,²⁷ Ázsia, Afrika és Amerika bemutatása földrajzi, történelmi, kulturális és antropológiai szempontok szerint. A tartalmi súlypont az európai régióra esett, melyben a legnagyobb részt, a Cosmographia felét azonban Germánia tette ki. A megváltozott Európa-kép, Európa-ábrázolások a korszak életérzését képezik le.²⁸ Sebastian Münster 1598-as Kosmográfijában Európa mint királynő jelenik meg (Regina Europa),²⁹ melyen az egyes országok különböző testrészeket alkotnak.

Münster maga is megnevezi forrásait, leginkább az ókori klasszikus szerzőket, és néha a szövegben felbukkan egy-két név, ám olyan részletes és pontos szerzőlista, mint Abraham Ortelius *Theatrum Orbis Terrarum* című művében van, a Cosmographiáknak csak a latin nyelvű kiadásaiban szerepel.³⁰

A Cosmographia forrásai között az ókori szerzők állnak a legfontosabb helyen. A kortársak megítélésében Münster olyan jól követte az antik mintákat, hogy a Cosmographia teljességének elismeréseképp Münstert temetési búcsúbeszédében a „German Strabo”-nak nevezték.³¹ A legfontosabb szerző Claudiosz Ptolemaiosz, akinek a *Geographica* című munkájának összefoglalását adja a Cosmographia

²⁵ „Von dem irdischen Paradys“ Münster, 1552. 43.

²⁶ Mclean, 2007. 41

²⁷ Anglia, Hispánia, Gallia, Itália, Germánia, Németalföld, Magyarország, Lengyelország, Litvánia, Oroszország, Moszkóvia, Szlavónia, Bulgária és Walachia, Görögország (Engellandt, Hispanien, Gallia, Italia, Teutschlandt, Mittmächtige Länder, Ungerlandt, Polandt, Littaw, Reussen, Moscowiterlandt, Sclavonia, Bulgarey und Walachey, Griechenlandt, Turkey). In: Sebastian Münster: *Cosmographia*. Basel, 1628.

²⁸ Wolf D. Gruner: *Mapping Europe: Europa in der Kartographie*. In: *Europa-Bilder*. Hrsg. Vráth Öhner. Innsbruck, 2005. 181.

²⁹ Sebastian Münster: *Cosmographie oder beschreibung aller Länder*. Basel, 1598. 41.

³⁰ „Catalogus doctorum uirorum quorum scriptis & opifumus ufi & adiuti in hoc opere.” – Münster, 1554.

³¹ Mclean, 2007. 234.

első könyve. A matematikai, geográfiai, csillagászati ismeretek szinte egészét tőle vette át Münster. A másik ókori szerző Caius Plinius Secundus (23–79), akinek *Naturalis Historiae* című munkáját használta fel az állat- és növényvilág leírására.

Az antik szerzők hosszú listájához képet sokkal kevesebb középkori művet használt fel. A német történelemhez leginkább Hermann von Reichenau (1013–1054) *Chronicon*, Lampert von Hersfeld (1028–1085) *Annales*, Otto von Freising (1112–1158) *Chronica sive Historia de duabus civitatibus* és Burckhard von Ursberg (1177–1230) *Weltchronik* című munkáit, valamint városi krónikákat építetett bele a *Cosmographiába*. A távoli országok, mint India, Kína történetéhez Paulus Venetus (1369–1429) *De compositione mundi* című munkája mellett Marco Polo (1254–1324) Kínáról és Hayton de Corycus (†1307 után) főleg a tatárokról szóló utazási leírásai szolgáltak alapvető forrásul a *Cosmographia* megírása során.³²

A kortárs tudáshoz az egyetemen tanuló külföldi diákok szóbeli közléseiből, tudósításaiból, neki küldött metszeteiből, személyes ismeretségek segítségével jutott hozzá Münster. A diákok mellett a korabeli tudósok, krónikások munkáját is ismerte.³³ Legalapvetőbb műnek Hartmann Schedel (1440–1514) Nürnbergi Krónikája számított. Ez az ösnyomtatvány Európa szerte ismert volt, a német könyvnyomtatás egyik remekművének számított. Rengeteg városképet tartalmazott, többek között az első Buda-látképet. Mellette fontos megemlíteni még Johannes Nauclerus *Weltchronik*, Conrad Celtis *Germania Illustrata* és Albert Kranz *Wandalia* című munkáit.

A *Cosmographia* későbbi bővítését a kiadó, Heinrich Petri végezte, akinek anyaggyűjtési módszere saját elmondásában is fennmaradt. Heinrich Petri az 1578-as kiadásban elsőként, a svéd uralkodónak szóló ajánlás után megjegyzésként leírja, hogy ebben a kiadványban sok új erődítmény és város rajzát fedezheti fel az olvasó, melyekhez ő is hosszasan levelezés során jutott hozzá.³⁴

Arra a kérdésre, hogy Münster hogyan jutott a Magyarországról szóló részekhez térképekhez és írásokhoz, Münster *Rudimenta Mathematica* című könyvének Hans Derschamnak szóló ajánlásában olvasható. „Csak azt fájjalom, hogy amikor az a nevezetes budai könyvtár, amelyet Corvin Mátyás, Magyarország dicső királya hozott létre mindenhonnan összegyűjtött igen jeles könyvekből, immár szétszóródott, s nem sikerült Neked több példányt szerezned, amelyeket aztán a tudósok rendelkezésére bocsáthattál volna. [Majd egy Tóra fordítás kapcsán írja:] Az egekre kérék, ne tartsd magadnál az idők végezetéig ezt a könyvet, hanem küldd el a Szepességből, a Kárpátok hegyeiből és ércbányáiból más – általad kilátásba helyezett – egyéb művekkel együtt, hogy *Cosmographiánk* tervezett má-

---

³² Mclean, 2007. 235.

³³ Mclean, 2007. 246.

³⁴ Sebastian Münster: *Cosmographia*. Basel 1578. Az ajánlást követő oldal, mely nem számozott.

sodik kiadásába, melyhez egyébként már sok helyről meg is kaptunk bizonyos segédleteket ezekkel is gazdagodjék. Isten áldjon. Bázél, 1551. március 6-án.”³⁵ Hans Dernschwam (1494–1568) a II. Miksa német-római császár (Miksa magyar király 1527–1576) által a Fuggereknek bérbe adott besztercei rézbányák királyi vagyongazdálkodója volt, aki jelentős könyvtárral rendelkezett.³⁶ Münster ajánlása alapján jó kapcsolatban álltak egymással, és valószínűsíthető, hogy Dernschwamtól Münster több Magyarországról szóló könyvet is kaphatott.

A latin kiadásokban szereplő szerzőlistán szerepel Voulfgang Lazius, vagyis Wolfgang Lazius bécsi humanista. A szerzőlistáról fontos tudni, hogy vizsgálatom szerint nem szerepel rajta térképszerző neve, csak az írott szövegek szerzői kerültek erre a listára. Ezek alapján Laziusnak Münster 1552-es halála előtti két-két könyvét használhatta fel. Az egyik Bécs történetéről szól, a másik pedig a Római Birodalom háborúiról. Valószínűbb azonban, hogy Laziusnak csak a Bécset leíró művét használta fel, mivel a Római Birodalom történetéhez ókori autorokat olvasott. Lazius később több Magyarországgal kapcsolatos könyvet jelentetett meg Bécsben, ezek közül nem lehet tudni, melyiket használta fel a kiadó, Lazius Magyarország-térképe pedig biztosan nem került bele a Cosmographiába, mivel helyette Bernhard Wapowski 1526-os Sarmatia-térképének egy részlete található benne.

Noha az erdélyi részek tárgyalása nem kapcsolódik szorosan témámhoz, mégis fontosnak tartom megemlíteni, hogy míg Wolfgang Lazius térképét nem ismerte Münster, Honterius Erdély-térképét annál jobban. Ugyan korábban említett okból a szerzőlistán ugyan nem szerepel Johannes Honterus (1498–1549) brassói humanista neve, ennek ellenére Münster Cosmographiájában Honterus ezen térképe szerepel. Honterus bécsi, krakkói egyetemeken után Wittembergbe s előtte Bázélbe is eljutott, ahol az egyetemen Sebastian Münster hatására ismerkedett meg a kozmográfikkal, figyelemre méltó kapcsolatot épített ki a Petri családdal, akik bizonyosan felhasználták Honterius 1532-ben Bázélben kiadott kozmográfiáját is.

Magyarország bemutatása a Cosmographiában

Egy olyan műben érdemes megvizsgálni a korabeli Nyugat-Európa Magyarország-képét, mely folyamatosan bővülő ismeretek nyújtott nemcsak Amerikáról vagy a német államokról, hanem egy nagy egység részeként Magyarországról is,

---

³⁵ Sebastian Münster: *Rudimenta Mathematica*. Basileae, 1551. Tardi Lajos: Egy éles szemű, hideg szívű krónikás a 16. századból. In: Uő Hans Dernschwam: *Erdély Besztercebánya Törökország útínapló*. Bp., 1984. 64–65.

³⁶ A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Kísérőtanulmánnyal közreadja Berlász Jenő. Szeged: JATE, 1984. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez; 12).

mely a 16. században a török háborúk során az európai világ figyelmének egyik középpontjába került. Fontos ezt a képet Sebastian Münster Cosmographiáinak különböző kiadásaiban vizsgálni, mert a kozmográfiákban az egyes országok történeti része az, amelyik a legdinamikusabban változott.³⁷

Magyarország leírása a Cosmographiákban általában a harmadik könyvben található a „Teutscher landt”, vagyis Germánia leírása után. A Cosmographia kezdeti oldalszáma 700 oldal körül mozgott, ehhez képest szinte elenyésző a Magyarország leírását tartalmazó 13 oldal. Noha ez a szám 25-re nőtt az utolsó kiadásban, az arányok azért megmaradnak, hisz az 1628-as kiadás már 1750 oldalas.

A Cosmographia minden kiadása³⁸ kétíves régiótérképekkel kezdődik. Magyarországról nincs külön térkép, egy régiótérkép szerepel csak helyette, mely Bernhard Wapowski 1526-os térképének egy részlete.³⁹ Ez magába foglalja: Magyarországot, Lengyelországot, Oroszországot, Litvániát, Romániát és Bulgáriát.⁴⁰

Ezt a régiót Münster „Sarmatiának”, azaz Szkítiának nevezi. Földrajzi kiterjedése a Visztulától a Don vagy más néven Tanais folyóig terjed. Ezt a területet egy kisebb térképen, közvetlenül a Magyarország leírása előtt – vagy ahogy Münster nevezi, Ungerland, illetve Hungariae – kinagyítva is megtalálható. Ez a térkép az 1574-es kiadásig felcserélték a Lengyelország bemutatása előtt található térképpel, így az olvasó Magyarország leírásánál Lengyelország tájait láthatta, míg Lengyelországnál a Duna és Tisza folyókkal jelzett Kárpát-medencét.⁴¹ Ez a térkép az 1574-es kiadástól kezdve már helyesen, Magyarországnál jelenik meg, Sarmatia felirattal.⁴² A felcserélés oka valószínűleg egyszerű nyomtatási hiba, azonban csak 20 év után került kicserélésre a két térkép.

---

³⁷ Írásomban a Magyarország megnevezést fogom használni a korabeli Magyar Királyságra azért, mert Münster Ungerland, illetve Hungaria kifejezését leghelyesebben erre lehet lefordítani.

³⁸ A cseh kiadás kivételével, melyben nem szerepelnek térképek és városmetszetek sem.

³⁹ Buczek, 1935. 36.

⁴⁰ „Landtafel des Vngerlands / Polands / Reussen / Littaw / Walachey vnd Bulgarey”

⁴¹ Az 1553-as kiadásban: a Magyarországnál található Lengyelország-térkép: CMXCII. oldalon van, míg a Lengyelországnál található Magyarország-térkép: MXII. oldalon található.

⁴² Münster: Cosmographie. Basel, 1574. MCLXXII

2. kép. Magyarország térképe, helytelenül Lengyelország felirattal

Az első benyomást ez a térkép adja Magyarországról. Mégis mit látott rajta az olvasó? Hangsúlyos Erdély különállása, de ennél is fontosabb a déli végvárvonal kiemelkedő ábrázolása. A térképen feltüntetett magyar városok – Nándorfehervár, Galambóc, Orsova, Nikápoly – mind várak, erődítmények. Ez a látásmód már előrevetíti a Magyarországi leírások fő irányvonalát: a török háborúk folyamatos jelenlétét, a háborús események fontosságát.

Magyarország bemutatása a Kárpát-medencében élt népek történetével kezdődik, ezt Atilla és Buda története, Atilla rómaiakkal folytatott harcai (Strassburg, Bizánc, Catalaunum) követik. Atilláról egy kis uralkodói metszet is van, mely Atillát egy pénzérmén ábrázolja, felirata: „Atilla flagellum Dei”.⁴³ A magyarokat Szkítiából, a Don vidékéről származtatja, „amit még a mai napig Juhra vidékének hívnak”.⁴⁴ A pogány magyarok nem vetettek, és nem arattak, és csak a naphoz és a holdhoz imádkoztak.⁴⁵ Ezt követi a kalandozások kora, amikor a magyarok feldúlták Elzászt és Lotaringiát, Bajorországot, Tübingiát, és felégették Brémát, melyet a tévesen 954-re datált augsburgi csata, valamint Gizella és István esküvője

⁴³ Atilla, Isten ostora. – Münster, 1552 MCLIII.

⁴⁴ „der vngern vrsprunglich vatterlād / sey im lād Scythia das heißt Vngern / vñ ligt hinder dem wasser Tanais oder Don / uñ heißt zů den ietzigen zeiten Juhra” – S. Münster: Cosmographia. Basel, 1546. DCXXVII.

⁴⁵ „sie ackern vñ sã hen nit / haben auch kein brot [...] sie bã ttē die Soñ an vñ den Mon.” – Münster, 1546. DCXXVII.

zár le. Ezután következik néhány magyar város – Buda, Székesfehérvár és Pécs – bemutatása.

Az első tartalmi egység végén következik, szinte betoldva, a földrajzi bemutatás, mely szerint Magyarország gyümölcsökben, aranyban és ezüstben gazdag, valamint jó bort termelnek Pécestől Nándorfehérvárig a Duna mentén.⁴⁶ Az érdekessége az, hogy csak a *Cosmographia* utolsó kiadásában, 1628-ban kerül be egy ennél részletesebb, a kor elvárásainak eleget tevő természetföldrajzi leírás Magyarországról.⁴⁷ Ez a rész eddig egy egészset alkot, valószínűsíthető, hogy Münster egy az egyben egy középkori krónikából vette át.

Magyarország történetét részletesebben a genealógiai fejezetben mutatja be, melyben izgalmas eseményeket lehet olvasni Károly Róbert trónra kerüléséről és haláláról és Mátyás király uralkodásáról. A Hunyadi Mátyásról szóló részeket hitelesnek mondható arcképének metszete illusztrálja.⁴⁸ Emellett az olvasó megismerkedhet Kotromanics Erzsébet megfojtásával és Zách Felicián merényletének részleteivel is. Az uralkodóház genealógiai táblázata Tassal (Torys) kezdődött, és a *Cosmographia* aktuális kiadásakor éppen uralkodó királlyal zárult. Az ágrajzot az uralkodók tetteinek részletesebb leírása követi. Az ország részekre szakadását követően a magyar királyok tettei Germánia császárai között található.

Magyarország középkori történelmében külön részt alkotnak a tatárok és a törökök elleni háborúk.⁴⁹ A tatárok eredetéről, Kijev és a lengyelországi Sandomierz lerohanásáról, majd a legnicai csatáról hosszas beszámoló olvasható.⁵⁰ A magyarországi események közül meg kell említeni a Tisza melletti (muhi) csatát, melyben felsorolja az elesett püspököket és főurakat, valamint röviden ír a magyar király megmeneküléséről is.

A *Cosmographiákban* a török háborúkat a 15. század elejétől kezdve lehet végigkövetni. A csaták leírása Luxemburgi Zsigmond törökellenes harcaival kezdődik, amelyek közül a várnai csata részletesebb bemutatása kiemelkedik. Münster megnevezi a magyar sereg vezetőit, Hunyadi Jánost, Julián bíborost, Thallóczy Ferenc horvát bánt, valamint a királyt, II. Ulászlót. Leírja, hogyan árulták el a genovaiak a szövetséges keresztény erőket, amikor katonánként egy aranyért szál-

---

⁴⁶ „Es ist Vngerland trefflich fruchtbar an fruchten wo man es bauwet. Es ist auch reich von gold vnnd sylber. Es wechßt trefflich güt wein an der Thinaw von Fünffkirchen an biß ghen krieichisch Weysenburg.” – Münster, 1546. DCXXVI.

⁴⁷ S. Münster: *Cosmographie*. Basel, 1628. 1377.

⁴⁸ „Matthias rex Hvngariae Bohemiae Dalmatiae” Mátyás Magyarország, Csehország és Dalmácia királya – Münster, 1592. MCCXXIX.

⁴⁹ „Was schwerer onfáll Vngerland erlitten hat von den Tartern vnd Türcken“ – Amely szörnyű csapásokat Magyarország a tatároktól és a törököktől elszenvedett. – Münster, 1546. DCXXVII (ez valójában a DCSSVIII. oldal, csak el lett írva.)

⁵⁰ „Seck voll abgeschnitten orë.” – Münster, 1546. DCXXXIX.

lították át Murád szultán seregét a Boszporuszon. A következő esemény a nándorfehérvári diadal.⁵¹ „[Nándorfehérvár] egy hatalmas és erős vár, melyhez hat tornyot építettek és az elővárat tíz bástyával erősítették meg.”⁵² Az esemény jelentőségét az is szemlélteti, hogy hosszú idő után a *Cosmographiában* először ennél a résznél jelenik meg magyarországi városról látkép. Ez a Nándorfehérvárt ábrázoló metszet marad egészen az 1550-es kiadásig az egyetlen magyarországi városlátkép az említett munkában. Ezt követi Nándorfehérvár 1521-es bevétele, amelyben megfigyelhető, hogy a korszakban Nándorfehérvár mennyire a köztudatban élt, és nemcsak Magyarország, de az egész keresztény világ kapujának tekintették.

A török harcok leírását megszakítja az 1514-es kereszties háború meghirdetése és az abból kialakuló parasztháború eseménytörténete. Itt nagy hangsúlyt helyez a pápai legátus szerepére, valamint részletesebben foglalkozik Dózsa Györggyel (Jörg Zeck).⁵³ Ezt követi a történeti rész utolsó eseménye, az 1526-os mohácsi csata, melyről azonban részletesebb leírás Szulejmán (Solymano) tetteinél olvasható.

Ugyan a korábban említett genealógiai részben is említésre kerülnek Hunyadi János törökellenes harcai, az 1574-es kiadásig ezzel az eseménnyel végződött Magyarország történelmének bemutatása. Az 1574-es *Cosmographia* azonban újabb hírekkel szolgált az olvasóközönségnek. Két új, az eddigiektől merőben különböző metszet jelenik meg Tokaj és Gyula váráról.

A *Cosmographia* illusztrálását fametszetek adták, ezek között azonban a magyarországi részeknél megjelenő metszetek egészen más funkciót hordoznak, mint a Germánia vagy Itália részeinél megjelenő nagy fólió metszetek, kisebb méretűek, még az egy oldalt sem érik el. A városképeknek legismertebb és legmonumentálisabb gyűjteménye a Schedel-krónika.⁵⁴ Hartmann Schedel 1493-ban kiadott munkájában megjelenő információk a középkor és a reneszánsz határát jelzik. A több száz kép, miniatúra még a középkori hagyományokat követi, de a 30 látkép – melyek között szerepel Budáé is – helyszíni felvételek felhasználásával készült hiteles ábrázolás. Ezt a hagyományt követte Braun-Hogenberg (1572–1618) hatalmas városkönyvében (*Civitates orbis terrarum*) kívül Münster *Cosmographiája* is.

⁵¹ A csatát a 17. század előtti *Cosmographiák* 1457-re datálják, csak az utolsó kiadásokban változtatják meg az évszámot 1456-ra.

⁵² „Ist ein mechtig stark schloß gewesen / vō st vñ wol erbawwt mit sechs thürmen / vñ das vor schloß mit 10. pasteien wol verwart” Münster, 1553. M.

⁵³ Münster, 1553. M.

⁵⁴ Elisabeth Rücker: Hartmann Schedels Weltkronik, das größte Buchunternehmen der Dürerzeit. München, 1988.

3. kép. Buda ábrázolása, mely Erhard Schön metszetének részlete

A Cosmographiában megjelenő Buda-metszet nem a Schedel-rónikában megjelenő metszet átvétele, hanem Erhard Schön (1419 k.–1542) nürnbergi festő és rajzoló munkája. Schön Buda 1541-es ostromát rajzolta le, s ez meg is jelent röplapon.⁵⁵ Ennek a nagyméretű rajznak (44,5 × 142,9 cm) egy részlete került bele az 1550-es latin nyelvű Cosmographiába.⁵⁶ Buda fametszete érezhető nivócsökkenés a kötet többi közvetlenebb hitelességű és óriási városképeihez képest. Az a tény azonban, hogy megjelenik egy metszet a magyar királyi központról, ezáltal helyet kap az európai városok sorában, a város régi nagyságának hírét hirdeti a török megszállás idején is. A fametszeten a budai vár nyugati oldalról megrajzolt látképe látható a Schedel-krónika keleti oldalról megrajzolt metszetével ellentétben.⁵⁷

A 16. századi török harcokról szóló események szemléltetésében meghatározó fontosságúak a metszetek: azok megértését segítik elő, valamint többletinformációkkal szolgálnak.

⁵⁵ Rózsa, 1999. 18.

⁵⁶ Sebastian Münster: *Cosmographiae universalis Lib. VI.* Basel, 1550. 868. Mérete: 9 × 17,7 cm. – Rózsa, 1999. 79.

⁵⁷ A főbb épületek fölé magyarázatként megnevezésük is oda van írva: a Duna latin (Danubius) és német (Tonau) elnevezése mellett szerepel még a király palotaterem (aula regis), a márványterem (aula marmoris), a bástyák (pastei) és emellett a török kor építményei: fürdők (thermae), kertek (Lust garten, Horti amaeni). – Münster, 1550. 868.

4. kép. Zeno metszete, mely a későbbi Tokaj ábrázolások ősforrása lett⁵⁸

Tokaj várának földrajzi elhelyezkedésének bemutatásával kezdődik el a török háborúk eseményeit bemutató fejezet. „Tokaj 5 mérföldre fekszik a püspöki várostól, Egertől, ahol a Bodrog a halban gazdag vízbe, a Tiszába ömlik.”⁵⁹ A két folyóág között elterülő várat erős falakkal és kisebb bástyákkal Németi Ferenc (Franciscus Nemetha) erősítette meg. Tokaj váráról Domeniko Zeno 1565-ben Velencében egy nagyméretű metszetet készített, Michael Zimmermann Bécsben kiadott tudósításán megjelent fametszet alapján.⁶⁰ Zeno azonban a fametszeten ábrázolt kis alakú belső várat – mely valójában négyszögletes – helytelenül kör alakúnak nézte, s így a metszeten az egy hatalmas kör alakú toronyként jelenik meg. Ekörül egészen jól látszik a folyók által határolt vár és a császári csapatok ágyúállásai. A vár Habsburg kézre kerülése áll az elbeszélés középpontjában, melyet Lazarus von Schwendinek köszönhetnek, aki 1565-ben a befagyott Tisza vizén könnyen áthatolva bevette azt. A rövid, tömör összefoglalás mögött komoly

⁵⁸ Szalai Béla: Magyar várak, városok, falvak metszeteken. 1515–1800. I–III. Bp., 2006. III. 17. (a továbbiakban: Szalai, 2006. III.)

⁵⁹ Diß Ort ligt in Ungern 5. meil von der Bischofflichẽ Statt Agria / deß orts da die Bodrog in das Fischreich wasser die Tyssa fellet.” – Münster, 1574. MCXCI.

⁶⁰ Szalai, 2006. III. 17.

hadpolitikai érdekek húzódtak. Tokaj várának kiemelt határvidéki szerepe volt. Giovandra Gromo, János Zsigmond hadvezére egy 1564-es levelében Tokajt Erdély legnyugatibb váraként, János Zsigmond államának nyugati elővédjét képezte.⁶¹ Ennek a kulcspozíciójú várnak a megszerzése természetesen a Habsburgok új határvédelmi rendszerének kiépítéséhez is elengedhetetlen szükségű volt. Lazarus Freiherr von Schwendi (1522–1583) kassai főkapitány hadműveletei azért is voltak fontosak és figyelemreméltóak, mert az 1566-os év során az Alföldön a császári csapatok kisebb létszámú irányítása, hadmozdulatai teljes mértékben az ő irányítása alatt álltak, míg a főserég Győr környékén gyülekezett, a magyar csapatok pedig Szigetvár ostrománál voltak lekötve.⁶²

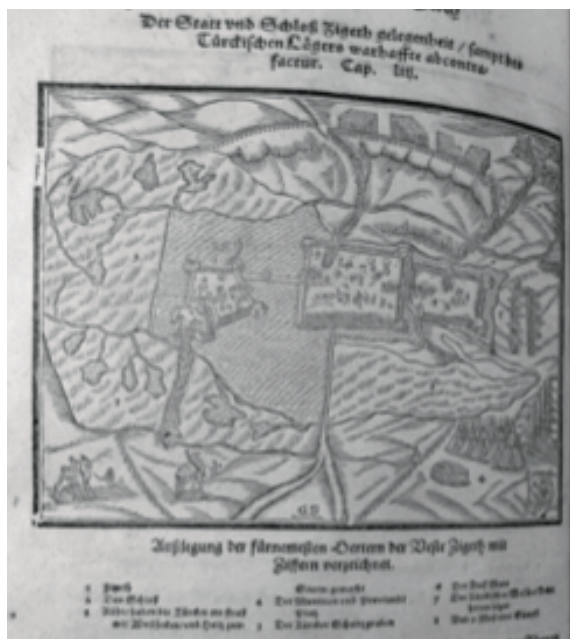

5. kép. Gyula elfoglalása

-
- ⁶¹ Szabó Péter: A tokaji bejárat. Az erdélyi állam és Tokaj koronként változó kapcsolata. In: „Ez világ mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk.: Bubbryák Orsolya. Bp., 2010. 392.
- ⁶² Pálffy Géza: Egy meghatározó kapcsolat Európa és Magyarország között a 16. század második felében: Lazarus Freiherr von Schwendi (1522–1583). In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk.: Mayer László – Tilcsik György. Szombathely, 2003. 103–105.

Tokaj várát követő metszeten a gyulai vár látható.⁶³ Gyula kapcsán Münster kiemeli, hogy Gyuláról Antonius Bonfini írt a 6. könyv 4. fejezetében, 5 mérföldre fekszik Sassabanától. Ezek után részletezi hogyan kapott 1566. szeptember 3-án Kerecsényi László (Ladislau Zerethsini) a várvédőkkel szabad elvonulást, ennek ellenére a védtelen embereket mégis lemészárolták. A metszet alatt négy számozással jelöli meg a várrészeket, az ágyúállásokat, a duplán megerősített várarkot és a Sarkadi-tavat.⁶⁴

6. kép. Szigetvár négyes tagozódása

A szigetvári ostrom leírása mellé csak az 1578-as kiadástól került bele egy a korábbiaknál részletesebb Szigetvár-látkép.⁶⁵ A metszeten a tábori élet is megelevenedik:⁶⁶ a tábori konyha és a felszereléseket szállító tevék is rákerültek a metszetre.

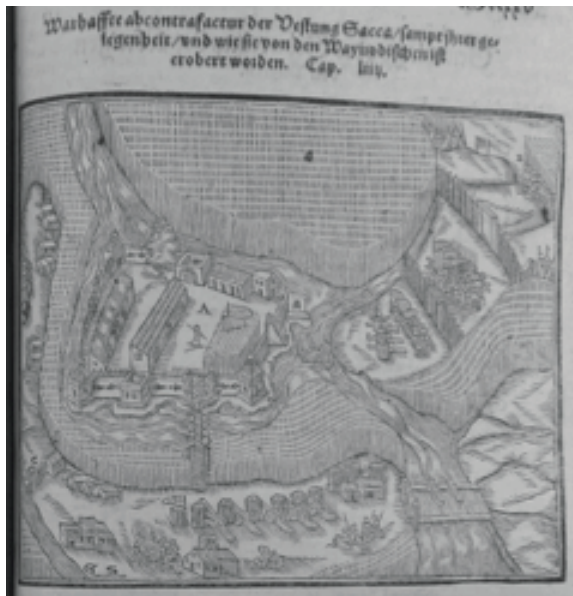
⁶³ Münster, 1574. MCXCII.

⁶⁴ 1. Das Schloß, 2. Ein Schů werck, 3. Doppel Gräben, 4. Der See Zarkad genannt – Münster, 1592. MCLXXXVIII.

⁶⁵ „Der Statt vnd Schloß Zigeth gelegenheit / sampt des Türkischn Leger warhaffee abcontrafactur. Cap. xliij.” – Münster, 1592. Mclxxxix

⁶⁶ Szalai, 2006. III. 122. Ehhez a Szigetvár ábrázoláshoz részletesebben: Cennerné Wilhelm Gizella: A Zrínyi család ikonográfiája. Bp., 1997. 74

Ezen kívül látható még a janicsár aga elfogása, amely időben későbbi történet, mint a metszeten ábrázolt hadiállapot, mivel a metszeten az Újváros és az Óváros még a védők kezében van, noha az aga elfogásakor ez már nem volt igaz.⁶⁷ A vedúta alatti jelmagyarázat a részletekre hívja fel a figyelmet.⁶⁸ A leíró rész pontosítja a metszeten ábrázolt vár földrajzi fekvését. „Szigetvár Magyarország másik oldalán fekszik a Duna és a Dráva között, 4 mérföldre Pécestől, egy tó közepén mocsárral és láppal körülvéve.”⁶⁹ A vár ostromáról pontos képet kapunk, augusztus 5-én kezdik az ostromot, és szeptember 7-én sikerül az oszmán seregeknek bevenniük a Zrínyi Miklós (Graffe Niclausen von Serin) által hősiiesen védett várat.

7. kép. Zsáka földvéra mocsárral körülvéve

⁶⁷ Szalai, 2006. III. 68

⁶⁸ 1. Sziget, 2. A vár, 3. a törökök takarmányból, fából és szemétből felépített véderőműve, 4 a törökök ellátmányai és tartalékai (a török tábor), 5. a török sáncárok, 6. az Almás-patak, 7. a török basák tábora, 8. mocsaras, lápos terület. (1. Zigeht, 2. Das Schloß, 3. Allhie haben dir Túrcken ein Frraß mit Mullfecken / vnd Holtz zum Sturm gemacht, 4. Der Munition vnd Pioviandt platz, 5. Der Türcken Schantzraben) – Münster, 1592. MCLXXXIX.

⁶⁹ „Diese Statt ligt auff der andern seiten in Ungern zwischẽ der Thonaw uñ Trab / 4. meil ob Fű nffkirchen / in einẽ See / hat gerings weiß heruñ viel Mõß vnd Sũ mpff” – Münster, 1592. MCLXXXVIII.

Az 1566-os eseményeket a kevésbé ismert vár, Zsáka elfoglalását ábrázoló metszet zárja. A vár János Zsigmond általi elfoglalásának előzménye az volt, hogy amikor Lazarus von Schwendi 1565-ben elfoglalta Tokaj várát, az ezt követő 1566-os ungvári egyezményben Zsáka várát is adták neki. Mialatt Szigetvárt elfoglalták a törökök, az erdélyi vajda, János Zsigmond erői kihasználva, hogy a császári seregek a Dunántúlon állomásoznak, betörték a bihari Sárrétre, és Babocsa elfoglalása után Zsáka várát vették ostrom alá.⁷⁰ A metszeten jól látható, hogy a zsákai vár erejét nem a védőművek, hanem a természetes vízjárásokkal szabdalta mocsaras terület adta.⁷¹ Ezt bizonyítja az is, hogy a várnak csak két oldalon van fala, a másik két oldalon palánksövény köti össze a szögletes saroktornyokat. A védők ellenálltak, de a várat 15 ágyúval elkezdtek löni, mire leomlottak több helyen a falak. A metszeten azt is ábrázolta a rajzoló, amikor a fellázadt német zsoldosok csónakban kiszolgáltatják az ostromlóknak Bay András várkapitányt.⁷²

A Cosmographiába legkésőbb az 1598-as kiadásban került bele új esemény, ez pedig Esztergom elfoglalásának, majd a 15 éves háborúban történő felszabadításáról ad hírt. A leírás fontosságát rendhagyó módon az mutatja, hogy – akár egy újságban a legújabb, legérdekesebb hír – megelőzi az 1550-es évek eseményeiről szóló leírást, és az időrendet felborítva a magyarok Pannóniába való bejövetele és Buda város leírása közé ékelődik be. Az örömhírt Karl von Mansfeldről készült metszet illusztrálja.⁷³ A Szulejmán által 1543-ban elfoglalt vár visszaszerzésére először 1594-ben tettek sikertelen kísérletet, melyet a Szent Tamás-hegyről érkező folyamatos török bombázások meghiúsítottak. Ezt követte az 1595-ös év, amikor Karl von Mansfeld vezetésével sikeresen visszafoglalták Esztergom várát. A török háborúk korábbi eseményei közül kiemelkedik ez a leírás, egyrészt hosszu, egy oldalas terjedelme, másrészt az események ábrázolásának pontos, a röplapokra és újsághírekre, nem pedig a Cosmographia történeti összefoglalóira jellemző stílusa miatt. A tudósítás megemlíti a francia és németalföldi zsoldosokat, kiemeli az ostrom jeles személyiségeit, Pállfy Miklóst, Giovanni Medicit (Don Hann de Medice), majd a később megérkező Mátyás főherceget, akik Mansfeld halála után az irányítást átvették. Több ízben ír Pállfy törökkel való tárgyalásairól, és a

⁷⁰ Módy György: Zsáka és környéke a XVIII. századig. In: A Bihari Múzeum Évkönyve IV–V. Berettyóújfalu, 1986. 165.

⁷¹ „die gantz und gar in ein Sumpff vn Moß gelegen / vnnd mit Waffer allenthalben vmbgeben.” – S. Münster: Cosmographie. Basel, 1592. MCXC.

⁷² Cennerné Wilhelmb Gizella: Zsáka vára. In: A Bihari Múzeum Évkönyve IV–V. Berettyóújfalu, 1986. 175.

⁷³ A metszet felirata: „Illvstrissimvs Princeps Caroly Mansfeldiae comes Caesarei exercitvs imp. pm.” – Münster, 1592, MCCXV.

várban lévő asszonyok és gyermekek nagy számáról, akiket az ostrom befejezése után 30 hajóval szállítottak Budára.⁷⁴

A 15 éves háború egyik legnagyobb sikerét, Esztergom visszavételét bemutató fejezet kiemelkedően fontos volt a kiadó számára. Ennek az írásnak a bekerülése az egyesült európai összefogás első győzelmét hirdette a török felett. A közvéleményt pedig ezek a hírek érdekelték, hiszen az ostrom katonáinak, hadvezéreinek egy része a Német-Római Birodalomból származott.

A világra nyitott ember megszületése

Az 1567-os Cosmographiájában egy példa nélküli, egyedülálló rész található, mely a többi kiadásban nem szerepel, a kiadó, Heinrich Petri olvasókhöz írt levele.⁷⁵ Ez a több oldalas értekezés két eseményről tudósít, Málta elestéről, valamint a „magyarországi háború” eseményeiről, rendhagyóan hosszú elbeszélésben. Az olvasókhöz írt levél vizsgálatával eddig még egyik szakirodalomban sem találkoztam, melyből azonban Henrich Petri rendkívül érdekes és sokatmondó személyes hozzáállása ismerhető meg a török háborúkról.

Az olvasók személyes megszólítása, az olvasókhöz írt levél nem egyedüli jelenség, a műfaj leginkább bibliafordítások elején jelent meg.⁷⁶ Az olvasók személyes megszólítása egy érdekes kommunikációnak a formája, melyben a kiadó a számára feltétlenül fontos információkat, eseményeket személyesen közli az olvasóival. Heinrich Petri bevezetésként az olvasót személyesen szólítja meg (kedves, szívélyes olvasóm), mely után panaszos hangnemben indokolja meg levele megírását. Münster halála óta sajnálatos módon ezekről a dolgokról kell szólnia, melyek „ebben a nehéz, vészterhes időkben történtek, és még mindig jelen vannak.”⁷⁷

A szöveg a birodalmi seregek 1566 augusztusában Mosonmagyaróvár körüli gyülekezését, majd a Győr körüli tétlen várakozásáról szól.⁷⁸ Első része egyes

⁷⁴ Münster, 1592. MCCXV–MCCXVI.

⁷⁵ Sebastian Münster: Cosmographie. Basel, 1567. Oldalszám nem szerepel az olvasókhöz címzett levélnél, mely a könyvben előforduló nevek regisztere után következik.

⁷⁶ Az olvasókhöz írt levelek egyik jó példája a korai magyar bibliafordítások előtt álló olvasókhöz írt levelek gyűjteménye: Zvara Edina: „Az keresztyén olvasóknak”: magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból. (Régi Magyar Könyvtár Források 14.) Bp., 2003.

⁷⁷ Saját fordítás. Az eredeti: „Ittenmal (günftiger lieber Lãfer) aber auff dife zeit / die Cosmographie deß Hochgelehrten H. Sebãftiani Munfteri im Druck außgeht [...] was für fehwaër forglicher lãuffen zũ difer zeyt gewefen / vnd noch vorhanden find.” – Münster, 1567.

⁷⁸ Georg Wagner: Maximilian II., der Wiener Hof und die Belagerung von Sziget. In: Szigetvár emlékkönyv Szigetvár ostromának 400. évfordulójára. Szerk.: Rúzsás Lajos.

szám első személyben íródott, feltehetőleg a birodalmi sereget kísérő egyik írnok munkája lehetett,⁷⁹ aki részletesen beszámol a Német-Római Birodalomból érkező seregek összetételéről, minimális hadmozdulatairól és ellátási problémáikról. Megemlíti, hogy folyamatosan várják a Szigetvárról érkező híreket, hogy esetleg elindul-e a török sereg Bécs felé. A tudósítás azonban Szigetvár és Gyula elestének hírével megszakad. A végén kettő, az eseményekhez egyáltalán nem kapcsolódó hírt lehet olvasni, miszerint 1566-ban Németalföldön is háború volt, valamint hogy a Reichstag 1567-es gyűlése Augsburgban lesz. A végén ennek a két hírnek a megjelenése arra utal, hogy Henrich Petri egy városi krónikából vághatta ki ezt a számára oly fontos eseményről szóló tudósítást.

Henrich Petri mint Bazel egyik legjobb módú könyvkiadója és kereskedője több úton is értesült a Német-Római Birodalom területéről a török ellen vonuló csapatok magyarországi tevékenységéről. Érdekes megvizsgálni, hogy milyen elbeszélő forrásokat olvashatott Heinrich Petri Szigetvár 1566-os elfoglalásáról. A háborús eseményeket közlő irodalmi jellegű elbeszélések között a korszak egyik kedvelt művének az olasz Pietro Bizari munkája számított.⁸⁰ Az 1569-ben kiadott mű érdekes és szenzációdús eseményeket látott a török elleni háború leírásában. Művének főszereplője nem is Zrínyi Miklós, hanem a császári és birodalmi sereg.⁸¹

A mű valóban sikert aratott a könyvpiacra, melyen felbuzdulva Alfonso Ulloa, II. Fülöp spanyol király és Miksa császár katonája Bizari 1569-es könyvét egy az egyben átvette, és 1570-ben saját nevével megjelentette. Henrich Petri Alfonso Ulloa könyvét személyesen fordította le német nyelvre, és adta ki Baselben 1578-ban, címe: Az utolsó magyarországi háborúk leírása 1565-ben és 1666-ban.⁸² Könyvét Brandis Joachim hildesheimi polgármesternek ajánlotta, a polgármester fiának doktorrá avatása alkalmából. Heinrich Petri az előszóban azt írja, hogy azért esett erre a műre a választása, mert Ulloa császárhű szempontból írta meg az eseményeket. Ajánlásában az áll, hogy az 1565–66-os harcok arra emlékeztetnek, milyen hűségesen álltak ki a német fejedelmek és a német alattvalók a császár mellett. Megjegyzi, hogy könyvéből látszik, a császár semmilyen mulasztást nem követett el, sőt nagy összegeket áldozott a török elleni harcra.⁸³

Bp., 1966. 237–268.

⁷⁹ Kriegssecretariusok – Waczulik Margit: Szigetvár 1566. évi ostroma az egykorú történetírásban. In: Szigetvár emlékkönyv Szigetvár ostromának 400. évfordulójára. Szerk.: Rúzsás Lajos. Bp., 1966. 289. (a továbbiakban: Waczulik, 1966)

⁸⁰ Pietro Bizari: Historia [...] Della guerrata fatta in Ungeheria dall' inuittissimo Imperatore de Christiani contra quell de Turchi.

⁸¹ Waczulik, 1966. 300–301.

⁸² Alfonso Ulloa: Beschreibung des Letzten Ungarischen Zugs oder Kriegs im Jhar [sic!] 1565 u. 1566.

⁸³ Waczulik, 1966. 303

Az 1566-os év eseményeiről megjelenő olvasókhhoz írt levélben és a tudósításokban jól megfigyelhető a nyugat-európai közvélemény érdeklődési irányvonala. Mégis pontosan mely eseményekre irányult ez az érdeklődés? Mely híreket tartotta Henrich Petri fontosnak, hogy megjelentesse a *Cosmographiában*? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolását a képi ábrázolások segítségével szeretném bemutatni.

A *Cosmographiákban* a hadi események leírásához képi ábrázolás is társul. Azok a haditudósítások és ostromveduták, melyek az 1566-os évekre már kifejlesztett röplapirodalomban általános sémák szerint szerkesztett, többször is felhasználható hadijeleneteket tartalmaztak, bekerültek a *Cosmographiákba*.⁸⁴ A röplapokról való metszetek olyan ábrázolások, melyek egyáltalán nem a város látványosságait tárják az olvasó elé, hanem hadmérnöki szemmel vizsgálják azokat. Ahogyan a fentiekben a magyarországi metszetek megjelenését végigkövettem, jól látszik, hogyan változik át egy kevésbé jelentős közép-európai királyág leírása az egyik legfontosabb hadszíntérré, melynek naprakész haditudósításainál és metszetinél egyre több olvasó nyitotta ki a *Cosmographiát*.

A történelmi eseményeket összefoglaló műben a legmodernebb tudósításnak e formáját emelte bele a kiadó, hogy az események szavahihetőségét és pontosságát alátámassza. Az aktuális ismeretek beemelése a korszak emberei és tudósai történelemszemléletéről sokat elárulnak. Ezek az események számukra már a múltat és egyben a jelent is jelentették. A történelmet a saját bőrükön élték át, nem vált szét olyan szinten a napi események olvasása – mely az épp ekkor kialakuló kezdetleges újságok, rövid nyomtatványok lapjain jelent meg – vagy a több száz évvel korábbi eseményeket és az akár az előző év eseményeit bemutató kozmográfiák. Ezért a középkori török dúlta Magyarország történelmét nem egy rég megtörtént eseményeket elmesélő krónikaként olvasták, hanem mint azokat az eseményeket, melyek következménye a 16. századi török előrenyomulás. Hunyadi János és Mátyás törökverő harcait próbálták a török ellen kiálló *Athleta Christi* kultuszának a mintadarabjaivá tenni.

Ennek a képzőművészetben megjelent különlegesen kifejező példája Martin Schrott 1582-ben kiadott műve.⁸⁵ Ebben található Johann Nel nagyméretű metszete, mely a töröktől sanyargatott Magyarországot mutatja be. A metszet középpontjában a törököktől megcsonkított Magyarország nőalakja áll, melyet a törökök rabláncra vertek. Magyarországot a török ellen sokan védelmezték, a leghíresebbek neveit fel is sorolja a kép jobb oldalán. Közöttük van Hunyadi János, Zrínyi Miklós, Ulászló, Mátyás király és a képen a Csele-patakba fulladó II. Lajos. Ezeknek a katonahősöknek azonban nem sikerült feltartóztatni az oszmán hadakat, ezért

⁸⁴ Cennerné W. G.: A Zrínyi család ikonográfiája i.m. 14.

⁸⁵ Martin Schrott: *Wappenbuch des Heiligen Römischen Reichs und allgemeiner Christenheit in Europa*. München, 1582. (A római szent birodalom és az egész európai kereszténység címeres könyve) – Galavics Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen*. Bp., 1986. 20.

sietnek Hungaria segítségére a kép jobb oldalán látható páncélos német lovagok.⁸⁶ Ez az elképzelés nagyon hangsúlyosan jelenik meg a *Cosmographiában*. Magyarország már nem a kereszténység védőbástyája, hanem inkább az a harctér, ahol a kereszténységet védelmezni kell. Ennek a harcnak a fontosságára hívja fel a figyelmet a kiadó az olvasókhöz írt levelével, valamint a magyarországi fejezetben a középkori és jelen lévő folytonos harcok bemutatásával.

Ezeknek az ismereteknek a megszerzése miatt válik fontossá a koraújkori ember számára egy olyan mű, mint a *Cosmographia* olvasása. Ez egy olyan könyv volt, mely többlettudást kínált a rölapok, újságok tudósításaihoz képest. Az események előzményeit is bemutatta, és próbált minél naprakészebb ismeretekkel szolgálni az olvasóknak, mert a történelmet nem egy lezárt folyamatként, hanem a jelen szoros előzményeként fogták fel.

Kozmográfiai és atlaszok a magyar főúri könyvtárakban

A nyugat-európai polgári és arisztokrata környezetben ezen könyveknek a megléte az egyéni reprezentációt tükrözte, a főurak világra való nyitottságát fejezte ki. A korszerű ismereteket tartalmazó legfrissebb kiadványoknak Magyarországról történő beszerzése pedig komoly nyugat-európai kapcsolatokról árulkodott.

A főúri könyvtárak leltárjegyzékeinek alapján Plihal Katalin felállított egy rangsort, hogy mely könyvek voltak a 16–17. századi Magyarországon a legtöbbet forgatott atlaszok, kozmográfiai. Eredményei szerint a legolvasottabb műnek kétségtelenül Sebastian Münster *Cosmographiájának* német és latin kiadásai számítottak, melyekből összesen körülbelül 100 példányt talált a magyar inventáriumokban. A második helyen Claudiosz Ptolemaiosz *Geographia* című műve számított, összesen 27 kiadást talált ebből, majd ezt követte Abraham Ortelius *Theatrum Orbis Terrarumának* 17 példánya, és a sort a Blau kiadó atlaszai zárják – amelyek közé Mercator Atlaszának későbbi kiadása is tartoztak – 16 példánnyal.⁸⁷

Monok István is vizsgálta a magyarországi főurak könyvgyűjtési szokásait. Eredményei alapján a Thurzó család rendelkezett Ptolemaiosz, Sebastian Münster és Abraham Ortelius: *Theatrum Orbis Terrarum*⁸⁸ nyomtatványaival, valamint hasonló könyveket lehet találni az Esterházy, Illésházy család, Révay Ferenc, Pázmány Miklós és Berényi György jegyzékeiben is. A magyarországi főnemesei könyvtárait vizsgálva nem várható el a német választófejedelmek könyvtárához hasonló gyűjtemények megléte,⁸⁹ azonban az a jelenség, hogy a nagy távolság és

⁸⁶ Imre Mihály: Magyarország panasza. Debrecen, 1995. 191.

⁸⁷ Plihal Katalin: Magyarország legszebb térképei 1528–1895. Bp., 2009. 13

⁸⁸ Monok István: A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században. Bp.–Eger, 2012. 161. (a továbbiakban: Monok, 2012)

⁸⁹ Monok, 2012. 34–35.

a könyvkereskedelem nehézségei ellenére hozzájutottak ezekhez a könyvekhez, példaértékű. Ezeknek a könyveknek legtöbbször a bécsi könyvpiacokon árusították, és igényt tartottak rá a magyar főurak, hogy megvegyék őket.

Az inventáriumok a segítségével képet lehet alkotni Magyarország művelt rétegének a könyvolvasási szokásairól. Sajnos hasonló kimutatást Nyugat-Európára vonatkozólag nem találtam, de lehet, hogy nem is lehetséges ilyet összeállítani. Ha csak Magyarországon ennyi példányt vettek, akkor érdemes belegondolni, hogy azokban az országokban, ahol ezeket a nyomtatványokat kiadták, mekkora igény lehetett rájuk. A kiadványok népszerűségére vonatkozó rangsort azonban át lehet venni, mivel a magyar főurak is igyekeztek azokat a könyveket beszerezni, melyek az európai trendeknek eleget tettek. Ezek alapján megalapozott az állítás, mely szerint Sebastian Münster *Cosmographiái*, olyan olvasmányoknak számítottak, melyet a világra nyitott, a közügyek iránt érdeklődő nemes és nem nemes ember könytárában egyaránt megtalálhatóak voltak.

Összegzés

Írásomban azt a kérdéskört igyekeztem körüljárni, hogy milyen Magyarország-kép élhetett a nyugat-európai olvasott emberek fejében. Ennek vizsgálatát a korszak új, összefoglaló műfajain keresztül végeztem, melyek egy új szemléletet tártak a korabeli ember elé. Az atlaszok és kozmográfiák segítségével a 16. századi olvasó az egész világot a kezébe vehette. Az inventáriumok alapján azonban megállapítható, hogy a kozmográfiák sokkal szélesebb olvasóközönséghez jutottak el, nagyobb példányszámban keltek el, mint az atlaszok, melyek nem csak drágábbak, de nehezebben értelmezhetőek voltak a kevésbé tanult rétegek számára.

Ezért választottam a sokkal több ember által kézbevetett műnek, Sebastian Münster *Cosmographiájának* vizsgálatát, mely a világról egészen érdekes képet mutatott. Helyet kapott benne a középkori ember univerzumról alkotott képe, számos tévhit a barbár népekről és a tengerészekre leselkedő szörnyekről. A világ teremtésében még a keresztény teremtéstörténet dominál, Európa határát is a kereszténység elterjedése jelzi. A kezdeti kiadásokban ezért még teljes mértékben az a kép jelenik meg az Ázsiából érkező törökökről, mint akik az ördög támadásaként érkeznek, mely büntetést a keresztényeknek oly sok bűnük miatt kell szenvedniük. Nagyon fontos azonban, hogy ez a kép árnyaltabbá válik, a későbbi kiadásokba újabb és újabb részek kerülnek be. Ezek az események már érdemi, aktuálpolitikai információt hordoznak. Ennek köszönhetően a *Cosmographia* egy különleges művé válik, melyben az antik toposzok és idejéltmult világkép mellett helyet kapnak a legfrissebb események hírei.

Magyarország bemutatásánál ezt a folyamatot igyekeztem érzékeltetni. A kezdeti állapotok, a barbár szkíták és hunok leszármazottaiként bemutató toposzok hangsúlyozása – mely az ókori és középkori szerzők tollából származik – elhalványul. Noha benne marad az Európát megsarcoló Attila-kép, mégis háttérbe kerül

a vértanúkirályokhoz képest. Sokkal fontosabb a történeti elbeszélésben az a kontinuitás, melyet a magyar nép korai törökellenes harcai és a jelen török hadjáratai között mutatható ki. A *Cosmographia*ban nem jelenik meg a korabeli rölapok hangsúlyozott képe, mely Magyarországot mint a kereszténység védőbástyáját emlegeti. A 15. századi török háborúk tanulságaként inkább azt érzékelteti, hogy a Magyar Királyság egyedül nem képes a törökök megállítására. Ezt érzékelteti a Nándorfehérvár 1456-os ostrománál jelen lévő európai segédc csapatok kihangsúlyozása is.

A Magyarországon jelen lévő török háború azonban nem rögtön kerül nyomtatásba. Az első vármetszetek, ostromhírek először az 1574-es kiadásban jelennek meg. Csak akkor aktualizálja a kiadó a magyarországi részeket, amikor hiteles információhoz jut. Ez nem a rölap műfaja, amely a mihamarabbi gyors információ elterjesztését szolgálja. A Bázelig eljutó rölapokat a kiadó csak hiteles információval megerősítve adja ki nyomtatásban. Pontosan nem lehet tudni, a magyarországi ostromhírek rölapokról vagy összefoglaló művekből származnak-e, tartalmuk alapján azonban megállapítható, hogy csak azokról az eseményekről érkező hírek mennek át ezen a rostán, melyekben a birodalmi seregeknek is részük van. Így kerül bele a legfeltűnőbb helyen, az elején a kiadó olvasóhoz írt levele, melyben nem Szigetvár ostromáról ír, hanem a birodalmi csapatok Győr körüli jelenlétéről és gyülekezéséről. Ugyanígy Eger várának megvédéséről nem esik szó, viszont Lazarus von Schwendi kisebb dunántúli törökellenes harcairól részletes, vármetszetekkel tarkított leírást kap az olvasó. Mindennek az oka a Német-Római Birodalom információigénye, mely igényli azokat a híreket, amelyek az ott harcoló birodalmi hercegekkel és segélycsapatokkal történnek. Ezáltal egy fontos reprezentációs térré is válik a *Cosmographia*, hisz a török elleni háborúban részt vevő hercegek nevét megjelenti. A magyarországi küzdelemben szerepet vállaló fejedelmek érdekévé válik, hogy ezek a hírek visszajussanak a birodalomba, és az *Athleta Christi* kultusz részeként birodalmi pozícióikat megerősítsék, a kiadó pedig saját hírnevét öregbítheti azáltal, hogy hiteles, érdemi és friss információkat közöl.

Az így megismert képből következtetésképpen levonható, hogy a *Cosmographia* hiteles és érdemi információkat próbált közölni, nem maradt meg egy toposztárnak. A magyarországi részek is csak akkor aktualizálódtak, amikor a kiadó már erről a területről is hiteles információkhoz jutott. Ennek köszönhetően maradt meg közel száz évre a legtöbbet forgatott könyvnek mindaddig, amíg a 17. századi világra nyitott ember nem igényel speciálisabb, részletesebb ismereteket közlő munkákat.

A KORA ÁRPÁD-KORI HELYNEVEKRŐL

A magyar kutatás évtizedek óta a magyar honfoglalást olyan nagyszabású népmozgásnak tekinti, amelynek során a Kárpát-medence népességének legnagyobb része kicserélődött. Ez a felfogás Kniezsa Istvánnak a modern helynévkutatás alapjait megteremtő munkáin alapszik.¹ Kniezsa hangsúlyozta, hogy a magyarság által megszállt terület, minden szláv szórvány ellenére is, lényegében magyar nyelvűnek tekinthető.² Ugyanígy vélekedett korai helynévanyagunkat az 1970-es évek közepén nagy alaposággal újra feldolgozó Kristó Gyula is: „Ennek a felfogásnak feltétlen bizonyoságot szolgáltató példája, hogy a Kárpát-medence korai földrajzi nevei nagy (vagy döntő) többségükben csak a magyarság névadásából vezethetők le.”³

Kristó 2000-ben megjelent munkájában azonban a korábbi felfogás felülvizsgálatát tartotta szükségesnek, minthogy az 1938 óta eltelt 62 év során Kniezsa munkáját csak felhasználták; tovább senki nem fejlesztette, megállapításainak szembesítésére az újabban megismert tudományos eredményekkel senki sem vállalkozott.⁴ 1938 óta valóban óriási jelentőségű tudományos eredmények születtek, amelyek az Árpád-kori helynévanyag tanúvallomását is átértelmezik a korabeli etnikai és nyelvi viszonyok szempontjából. Kristó elemzése nemcsak a hasonló elemzések hiánya miatt bír fontossággal, hanem azért is, mert szorosan kapcsolódik a korabeli magyarság régóta vitatott életmódjához, valamint a helyben talált lakosság asszimilációjának a magyar kutatás által szinte teljesen mellőzött problémájához.

Kristó bírálta Kniezsa megállapításait: „Már közel két évtizeddel ezelőtt erős gyanú élt bennem, hogy a Kniezsa-féle térkép – még erős megszorításokkal is –

¹ Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. In: Szt. István emlékkönyv. Budapest, 1938. Reprint kiadás, Lucidus kiadó. Kisebbségkutatás könyvek. Budapest, 2000. (továbbiakban: Kniezsa, 2000.), Uő: Kelet-Magyarország helynevei (Bp.1943–44.). Reprint kiadás, Lucidus kiadó. Kisebbségkutatás könyvek (Bp. 2001.) (továbbiakban: Kniezsa, 2001.)

² Kniezsa, 2000. 452.

³ Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. Tomus LV. Szeged, 1976. 7. (továbbiakban: Kristó, 1976.)

⁴ Kristó Gyula: Magyarország népei Szent István korában. In: Századok 134. (2000.), 3–44. (továbbiakban: Kristó, 2000.) 3.

csak a XI. század végi etnikai állapotok bemutatására alkalmas, amikor már hosszabb idő óta bizonyosan éltek ott magyarok, akiktől a terület magyar helynévanyaga származik.” Kristó joggal bírálta felül – mai ismereteink tükrében – Kniezsa történeti bizonyítékait, a honfoglaló törzsek szállásterületének Hóman Bálint által megállapított elhelyezkedését, az Árpád-kori magyar határvédelemről Karácsonyi János által végzett kutatásokat.⁵ Ugyanez a helyzet a ma már idejétmúlt régészeti bizonyítékokkal is, amelyek Hampel és Roska kutatásain alapultak.⁶ Kristó alapproblémának tartotta, hogy a Kniezsa által felhasznált okleveles anyag túlságosan nagy időtávlatot foglal magába: az 1001 és 1121 közötti 120 évet: „Ennyi idő alatt nyelvcsere mehet végbe, vagyis a nyelvi viszonyok teljesen átalakulhatnak, azaz e 120 év adatait aligha lehet közös nevezőre hozni.”⁷ Véggövetkeztetése: „Magyarország helynévanyagának szembeszökő magyar jellege”⁸ csak a 11. század végére igaz, ezzel szemben: „A vizsgálathoz igénybe vett, döntően nyelvi adatok alapján az derül ki, hogy a 11. század első évtizedeiben a Kárpát-medencében a számra legnépesebb csoportot a szláv nyelven beszélők tették ki.”⁹

Kristó a magyarok életmódját az egész 10. század során nomádnak határozta meg, úgy látta, helynevek letelepülésükkel párhuzamosan csak a század végén kezdtek kialakulni.¹⁰ Ezért a képzetlen személynévből alakult helyneveket nem tekintette magyar névadásúnak: „A személynévi eredet gyanújába vont, általunk tárgyalandó helynevek a névadás korai szakaszából valók, olyan korai időben jegyezték le, amikor a magyarok még alig három emberöltő óta éltek csak a Kárpát-medencében.” „[A] személynév viselője »karnyújtásnyira« (emlékezethatáron belül) élt, s a személy török, illetve szláv neve pontosan annyira etnikumjelölő, mintha egyenesen köznévből, azaz személynévi lépcsőfok közbeiktatása nélkül jött volna létre a földrajzi név.” „Ha szláv vagy török eredetű nevet viselő személy nevéből alakult puszta helynév a 13–15. század folyamán bukkan fel, ez az eljárás indokolható, hiszen nem lehet tudni, hogy a névadó mikor élt, és a névadás mikor történt. 1000-1010 körüli adatok esetén azonban ez aligha megengedhető eljárás. Ilyen esetekben ugyanis teljesen egyértelmű: a szláv, török személynévet a magyarok nem adhatták a 8–9. században a településnek, hanem csakis a honfoglalást követően, vagyis valamikor 900 után, amikor maguk is megjelentek a

⁵ Kristó, 2000. 5–6.

⁶ Kristó, 2000. 10.

⁷ Kristó, 2000. 7.

⁸ Kniezsa, 2000. 455.

⁹ Kristó, 2000. 41.

¹⁰ Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. In: Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged, 1995. (továbbiakban: Kristó, 1995.), 205–206. Uő: A Kárpát-medence X. századi helyneveiről. In: Magyar Nyelv 93. 1997. 129–135. (továbbiakban: Kristó, 1997.) 204.

térségben, de ekkor a névadó személy szláv, török neve egyszersmind etnikumjelölő is volt.” Kristó tehát az egyszerű személynévből, nominatívuszos névadással létrejött helyneveket, ha azok nem magyar, hanem szláv, illetőleg török személynévből származtak, szláv vagy török névadásúnak tekintette.¹¹

A fentiekben kifejtettek alapján Kristó első körben a 11. század elejéről származó okleveles helynévanyagot vizsgálta meg az egykorú etnikai helyzet tisztázása érdekében: „Összesen tehát 51 későbbi és mai település Szent István-kori elődjét, annak fennállását lehet a kortárs hiteles források alapján kimutatni.”¹² Ezek közül eredményei szerint 17 (36%) magyar, 21 (45%) szláv, 7 (15%) török és 2 (4%) német névadású.¹³ Második körben a Szent István korában nagy valószínűséggel létezett várispánságok, püspökségek és kolostorok neveit fogja vallatóra. A várispánságok közül 10 (37%) magyar, 12 (44%) szláv, 4 (15%) török és 1 (4%) német. A továbbiakban „kísértetiesen a korábban már tapasztalt arányok jelentkeznek”: a püspökségek közül 3 magyar (Csanád, Eger, Győr), 4 szláv (Bihar, Pécs, Vác, Veszprém), török pedig 2 (Esztergom, Kalocsa).¹⁴ A monostorok közül a következők biztosan léteztek Szent István korában: (Pécs)Várad, Szent Márton (Pannonhalma), Bakonybél, Zalavár, Tornowa (Somlóvásárhely), Zobor, Marosvár. A „Várad” név egykorú forrásban nem szerepel, a számításba jövők közül Bél magyar vagy szláv, Tornowa és Zobor szláv névadású, a Zala és a Maros szláv közvetítésű a magyarban.¹⁵ Ezek után a Szent István halálát követő időszak okleveleit vizsgálta. Elsőként az 1055. évi Tihanyi alapítólevélről állapította meg: „a nagyobb helyek, az irányjelzők szláv (kisebb mértékben török) eredetű nevek, a határjárásban szereplő, mikrotoponímiai funkciójú nevek viszont döntően magyarok. Ez önmagában arra mutat, hogy a fontosabb objektumok (települések, tavak) nevét a magyarok átvették a szlávoktól, a településeken belüli határrészeket viszont maguk nevezték el.” „Az e vidéken élő magyar közösség nyilván számbeli túlsúlyban volt a szlávokkal szemben...”¹⁶ Az 1061-es zselicszentjakabi alapítólevélben a biztosan a Dél-Dunántúlra lokalizálható helynevek közül az egyetlen magyar a Kapos folyó neve, míg a többi helynév nagyrészt szláv: „Dél-Somogynak tehát a 11. század első felében nagyrészt szláv lakossága lehetett.” Szabolcs, Szatmár és Zemplén korai etnikai viszonyairól az 1067 körüli százdi alapítólevél alapján a következő megállapításra jutott: „A szláv toponímia gyakorta váltakozik a magyar-

---

¹¹ Kristó, 2000. 16–17.

¹² Kristó, 2000. 15.

¹³ Kristó, 2000. 19.

¹⁴ Kristó, 2000. 21.

¹⁵ Kristó, 2000. 22.

¹⁶ Kristó, 2000. 23.

ral, és nagyjából azonos számban fordul elő.¹⁷ Az 1075. évi garamszentbenedeki alapítólevél a Tisza Szolnok és Csanytelek közé eső szakaszát, valamint a nyugati Felvidék helyneveit mutatja be. Kristó a Tisza vidékén egyenlő arányú szláv és magyar népeiséget, a nyugati Felvidéken némi szláv túlsúlyt állapított meg.¹⁸ A szláv népeiség kimutatásakor nagy hangsúlyt helyezett a pusztá személynévből keletkezett helynevekre: „Amikor Veszprém elnyerte nevét, nyilván egy személy nevét ruházták a településre.” Ez a szláv „személynév önmagában vált helynévvé, a névadók magyarok (esetleg törökök?) voltak, viszont a településen szláv ember (alkalmasint szláv népcsoport) élt.”¹⁹ Csongrád környékének helyneveire szláv–magyar kettősség jellemző: „A település és határrésznevek jórészt szláv és török eredetűek.” Ugyanakkor leszögezte, hogy „igaz jobbra személynévi áttételen keresztül”. Véggkövetkeztetése: a 11. század első harmadában a Kárpát-medencében „A magyar és a szláv településnevek nagyjából egyenlő arányban lehettek (némely területen azonban enyhe szláv túlsúly figyelhető meg)”²⁰

Kristó korai okleveleink helynévanyagának nyelvi hátterét az etnikai arányokkal közvetlen párhuzamban állította tehát. Hoffmann István viszont arra mutatott rá, hogy a vizsgált 11. század eleji oklevelek korának nyelvi viszonyaira nem adhatunk felvilágosítást az annál jóval, akár egy évszázaddal is korábban keletkezett nevek, holott Kristó egy évszázadnyinál jóval nagyobb pontossággal kívánta meghatározni a népeiségi arányok időbeli változásait. Hoffmann álláspontja szerint a dokumentált helynevek az egykorú népeiség nyelvi viszonyait tükrözhetik elsősorban. A Tihanyi alapítólevél Castelic vagy Lupa helyneveinek esetleges szláv névadása nem zárja ki magyarok általi használatukat 1055-ben, a Castelic név hangtani szempontból inkább magyar nyelvhasználatot jelez, a Lupa eredete pedig teljesen bizonytalan. A Bolatin~Balatin viszont magyar névhasználókra utal, mert szlávul Blatin-ként szerepelne. Maga a „Tihany” név, lévén csak a magyarra jellemző pusztá személynévi névadás eredménye, így csak akkor lehetett szláv nyelvi használatú, ha átkerült a szláv nyelvekbe is. A Knez forma is inkább magyar névadású lehet, a hangrendi igazodás hiánya (Kenéz>Knez) nem kizáró oka magyar használatának. Az Uluues megaia név török eredetű előtaggal és szláv eredetű utótaggal magyar nyelvi szerkezetben aligha lehet kétnyelvűségre utaló kifejezés. A névadás és a használat szempontjából is kizárólag magyar nyelvűekhez kapcsolható, nem lehet török vagy szláv, etnikai következtetést csak ennek figyelembevételével vonhatunk le belőle. Hangsúlyozta, hogy vegyes nyelvű területeken a nevek jelentős része semmiféle eltérést nem mutat az egyes nyelvekben,

---

¹⁷ Kristó, 2000. 24.

¹⁸ Kristó, 2000. 25.

¹⁹ Kristó, 2000. 16–17.

²⁰ Kristó, 2000. 25–26.

csak a helynevek egy részében fogható meg elkülönítő nyelvi kritérium, ami erősen korlátozza a helynévi szórványok ilyen jellegű felhasználhatóságát.²¹

Kristó komoly súlyt helyezett a pusztá személynévből alkotott helynevekre, amikor több esetben a szláv eredetű személynévből származó helynevek alapján szláv népességet feltételezett az adott település környezetében. Eközben azonban a névadás magyar mivoltát is leszögezte, mely tény a szláv népesség egykorú jelenlétét bizonyíthatatlanná teszi. A településnév és a névadók viszonyának tisztázása elengedhetetlen az etnikai hovatarozás mérlegelése során. A szakirodalom a települések névadóit elsősorban az elnevezett település környezetében élőkkel azonosítja. Így vélekedett Moór Elemér és újabban Kristó is. Álláspontja szerint a helynév a legtöbb esetben a névadó környezet, a szomszédok etnikumát minősíti.²² Ilyenek például a népnévből keletkezett helységnevek, melyek nevük magyar névadása következtében (Lengyel, Csehi, Oroszi, Németi) a névadó környezet magyarságára utalnak. Korábban azonban éppen Kristó bírálta településtörténeti alapon Szabó Istvánnak a környezet névadását egyoldalúan hangsúlyozó nézetét.²³ Úgy látta, hogy a zárt természeti gazdálkodás idején, a 10–11. század gyér népsűrűségi viszonyai mellett sokkal kisebb volt a szerepe a környezetnek a névadásban, mint a 13–14. század fejlettebb viszonyai mellett, a gyakran költöző falvaknak nem is nagyon lehetett közeli és tartós szomszédsága.²⁴ Aligha jogosult eljárás tehát a magyar nyelvterület belsejében feltűnő néhány korai szláv eredetű nevet viselő település alapján szláv névadó környezetre gondolni, ezek távolabbról beköltöző szláv népesség által létrehozott nyelvi szigetek is lehettek. Mindezt figyelembe véve és a török személynévekből keletkezett helynevek török vagy magyar névadásának bizonytalanságát is szem előtt tartva a Szent István korából adatolt helynevek esetében a magyar/török és szláv helynevek aránya a Kristó által megállapított 36:45-ről 40:40-re, a várispánságok esetében 37:44-ről 60:26-ra módosul. A püspökségi székhelyek esetén pedig a 9 helynévből a Kristó szerinti 3 magyar, 4 szláv helyett 6 magyar/török 1 szláv lesz az arány.

Kristó egy másik munkájában négy legkorábbi oklevelünk segítségével a magyar helynévadás kialakulásának kronológiai sorrendjét kívánta megállapítani. Ezek az 1002-re keltezett pannonhalmi alapítólevél, az 1009-es veszprémi okle-

²¹ Hoffmann István: A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás (A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései). Akadémiai doktori értekezés, Debrecen 2007. (továbbiakban: Hoffmann I., 2007.) 98–99.

²² Moór Elemér: A nomád magyar törzsek X. századi szállásterületei a Kárpát-medencében. In: Nyelvtudományi Értesítő 70. (1970.), 45–50. (továbbiakban: Moór, 1970.) 45. Kristó Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest, 2003. (továbbiakban: Kristó, 2003.) 17.

²³ Hoffmann I., 2007. 116.

²⁴ Kristó, 1976. 9.

vél és a pécsi alapítólevél, valamint az 1018 körüli veszprémvölgyi alapítólevél.²⁵ Kristó a legkorábbinak a veszprémvölgyit tekintette: „ha nem tudnánk, hogy ezek a helynevek a veszprémvölgyi alapítólevélben, mintegy száz évvel a magyar honfoglalás után maradtak ránk, akár arra is gondolhatnánk: ez a szláv-onogur kevert népesség szláv és török névadását tükröző helynévanyag, amelynek adaptációjában a magyarok a passzív átvevő szerepét játszották, s még nem hagyták rajta a helynévadáson a maguk finnugor nyelvének félreismerhetetlen lenyomatát.” Álláspontja szerint, ha a magyar eredetű helynévanyag hiánya valóban az oklevél legkorábbi mivoltát mutatja, akkor a másik háromban már jelentkezniük kell a magyar névadás nyomainak.²⁶ Vizsgálatuk nyomán egy olyan fejlődési sort állapított meg, amely „a veszprémvölgyi alapítólevéltől az 1055. évi tihanyi alapítólevélig vezet, amelynek 76 helyneve közül túlsúlyban vannak az uráli, finnugor, stb. eredetűek”. Végül megállapította: „a X. század végén a Kárpát-medence helynevei döntő mértékben szláv (és török) helynevek voltak, hiszen e népek adtak nevet a letelepedett életmóddal együtt járó, szilárdan rögzült, immár nem változó településeinek. A magyarok esetében ekkor még – mint Moór Elemér megfogalmazta – csak valakinek lehetett menni, de nem valahová.” Nézete szerint ebben az időszakban alakult ki és erősödött meg a magyar helynévadás, eljutott a magyarság a letelepedettség azon fokára, amikor már a helyeket kellett megnevezni. A magyar nyelv a kialakuló állam nem hivatalos nyelveként lett fokozatosan a többség nyelve.²⁷

Kétségtelenül logikus okfejtését azonban a rendelkezésre álló helynévanyag földrajzi megoszlása erősen gyengíti, hiszen a tárgyalt oklevelek helynévanyagát térképre vetítve azonnal szembetűnik, hogy az egyes oklevelekben szereplő helynevek egymást nem fedő, egymással nem érintkező területeken találhatók, vagyis az oklevelek nem ugyanazon terület helynévanyagának változásairól tanúskodnak, nem egyazon régió névanyagának fejlődési folyamatát mutatják. Amikor a legkorábbinak tekinthető veszprémvölgyi oklevélben szereplő területeken a helynevek tanúsága szerint szláv lakosság élt, a Tihanyi alapítólevélben szereplő somogyi területen már élhetett letelepült magyar nyelvű lakosság, hiszen innen nincsen korábbi szláv lakosságot igazoló adatsorunk. A közvetlenül szomszédos, már 1009-ből a veszprémi oklevélből ismert terület helynévanyaga zömében magyar lakosságról tanúskodik, miként a többi említett oklevél is. Végso soron tehát csak egy oklevél igazol zömében szláv lakosságot, de nagy területen, az egész Dél-Dunántúlon elszórt, kis csoportokban, a szláv helynévanyag fokozatos lecserélődése ezért nem dokumentálható.

---

²⁵ Kristó, 1997. 200.

²⁶ Kristó, 1997. 202.

²⁷ Kristó, 1997. 204.

Kristó a magyarok a 10. század végéig fennállt nomadizmusát, földművelésük és állandó településeik hiányát megállapítva a magyar régészet által a korabeli magyar köznépnél tulajdonított régészeti kultúrát („Bijelo Brdo” kultúra), amelyhez a 10–11. századi Kárpát-medence lakosságának döntő többsége tartozott,²⁸ a szlávokhoz kötötte, ugyanakkor azonban hangsúlyozta e régészeti kultúra kezdeteinek a magyarság megjelenésével való összefüggését is.²⁹ Ennek nyomán 1,5-2,5-szörös szláv fölényt állapított meg a 10. századra vonatkozóan. Ezzel szemben a Szent István-kori helynévanyag vizsgálata során a magyarok és szlávok közel azonos számarányára következtetett, amelynek következményeként hangsúlyozhatta a magyarság jelenlétét is a „köznépi” temetőben. A bemutatott névtani érvek figyelembevételével módosítva a Kristó által vizsgált helynevek valószínűsíthető etnikai hátterét, 60:40 körüli értékre változik a magyar és a szláv eredetű helynevek aránya. Ez az arány a szlávoknak a régészeti adatok alapján feltett két és félszeres túlsúlyával szemben arra mutat rá, hogy a szlávok mellett jelentős részben helyi török és/vagy már magyar etnikumot is kell keresnünk a „köznépi” leletanyagot hátrahagyókban. A 11–12. századi „köznépi” temetők etnikai hátterének vizsgálata céljából a Kárpát-medence egykorú, 11–12. századi helynévanyagát vontam elemzés alá, hiszen a köznépi temetők ugyanazon népesség általi folyamatos használata a 11. század elejétől egészen a 12. század első feléig nem valószínűsíti idegen népesség tömeges beköltözését abban az időszakban.³⁰ A helynévanyag és az egykorú régészeti adatok összevetését a jól adatolt Dél-Dunántúl területén végeztem el. Írott forrásból Baranya, Somogy és Tolna megyék területéről 307 korai (11–12. századi) helynevet ismerünk. Ezek közül 194 tekinthető magyar névadásúnak (63%), 40 török vagy magyar névadású lehet (13%), szláv 34 (11%), 39 egyéb vagy ismeretlen (13%). Kora Árpád-kori temető e területen összesen 160 ismert. A korabeli településekkel biztosan összefüggésbe hozható temetők közül 55 magyar, 10 szláv névadású településhez köthető.³¹ Külön kiemelendő, hogy a névadási szokásokat elsősorban jellemző, a teljes területet behálózó vízhálózat fő

²⁸ Az ismert klasszikus honfoglaló és a köznépi temetkezések aránya 1:25. Bóna István: Régészetünk és a honfoglalás. In: Magyar Tudomány 1996/8. 927–936., 934–935.

²⁹ Kristó 1995. 143–144., 166.

³⁰ Lásd ezekre további irodalommal: Mesterházy Károly: Nemzeti szervezete és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp. 1980., Éry Kinga: Újabb összehasonlító statisztikai vizsgálatok a Kárpát-medence 6–12. századi népességeinek embertanához. In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 5. 1982. 35–85.

³¹ Lásd 1. melléklet, Dél-Dunántúl 11–12. századi helynevei és temetői, valamint Kiss Atilla: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga I. Budapest, 1983. Ódor János Gábor: Honfoglalás- és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében. / Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXI. 1999. 151–173.

elemei elsősorban magyar neveket viselnek: a Kapos (1009), az Almás (1009), a Füzegy (1055), a Sár(víz) (1192). Török neve van a baranyai Okornak (1183), a Karassónak (1287). Jellegzetes, hogy a szláv eredetű helynévanyagban gazdag tolnai Sárközben a Sár már a szláv Bába nevet viselte. Rajta kívül a szláv–magyar nevű Rinya-Nyár (1269) mellett csupán a Zsitva folyó viselt szláv nevet.³² A Dunántúl déli felének kora Árpád-kori népessége elsősorban magyar nyelvű lehetett tehát.

Más helyen elemeztem a honfoglaló magyarság életmódjának problémáját, és arra a végkövetkezésre jutottam, hogy elődeink már a 9. század közepétől megismerkedhettek a félnomad életmóddal, és a 10. század közepére, végére az új természetföldrajzi környezet és a helyben találtak hatására lényegében át is térhettek arra.³³ Az átmenet évszázadnyi időszaka során azonban a nomád életmód számos eleme fennmaradt még elődeinknél, amelyet híven tolmácsolnak egykorú írott forrásaink, amint azt Kristó többször is hangsúlyozta.³⁴ A helyi lakosság asszimilációjának meglehetősen gyorsasága azt sejteti, hogy a magyartól minden tekintetben erősen különböző nyelvet beszélt szláv csoportok többsége aligha élt a korai magyar nyelvterület belsejében, és Kristóval egyetértve azt is valószínűsítem, hogy aligha beszélték ugyanazt a szláv nyelvjárást.³⁵ A magyar nyelvterület belsejében ezért elsősorban nyelv, életmód és kultúra tekintetében a magyarhoz sokkalta közelebb álló török nyelvű csoportokat kereshetünk, amelyek jelenlétét az avar kori etnikai viszonyokra vonatkozó információink is megerősítik.³⁶ A magyarok sa-

³² Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára 1-2. Budapest, 1997. 1/683, 1/70, 1/778, 2/456, 2/272, 1/688, 1/175, 2/418. A Zsitva Somogy és Zala határán folyt a Balatonba.

³³ Juhász Péter: A 9-10. századi magyarság életmódjáról - Írott forrásaink tanúsága. In: IX. Medievisztikai Konferencia. Szeged, 2015. június 17-19. Tanulmánykötet. s.a.

³⁴ Kristó Gyula: A X. század közepi magyarság „nomadizmusának” kérdéséhez. In: Ethnografia 93. 1982. 463–474.; Uő: Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján. In: Névtani Értesítő 15. 1993. 200–205.; Uő: Magyarország népei Szent István korában. In: Századok 134. 2000. 3–44.

³⁵ Vö. Kristó Gyula: Magyar honfoglalás–Honfoglaló magyarok Bp. 1996. (továbbiakban: Kristó, 1996.) 168.

³⁶ Lásd például: Bóna István: Opponensi vélemény Cs. Sós Ágnes: „A Dunántúl IX. századi szláv népessége” c. kandidátusi értekezéséről. In: Archeológiai Értesítő (1968–69.) 95–96. (továbbiakban: Bóna, 1968–69.), 115–120.; Uő: Gottfried Schramm: Egy gát átszakad = Ein Damm bricht. In: Századok 133/1. 1999. 184–186.; Szőke Béla Miklós: A 9. századi Nagyalföld lakosságáról. In: Az Alföld a 9. században. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 1993. 33–43.; Uő: A Kárpát-medence a 9. században. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László. Budapest, 1994. 77–84.; Uő: A Dunántúl lakossága és a honfoglaló magyarok. In: Magyarok Térben és Időben. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia. Tatabánya-Esztergom, 1996. 05. 28–31.; Tudományos Füzetek 11. Komárom-Esztergom Megyei Múzeumi Szervezet. 73–103.; Tomka Péter: 9. századi népesség a Kisalföldön. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László Budapest, 1994.

ját etnikai tudatukat átadva asszimilálták e helyben talált lakosságot, nyelvükben számos nyomát megőrizve a beolvadt török népességnek.³⁷ Amint Kristó megállapította, nyelvcsere egy évszázadnyi idő alatt is végbemehet, így a 10. század utolsó évtizedeire kialakulhatott egy már megtelepült magyar nyelvű közrendű réteg, amely névadásának nyomait joggal kereshetjük 11. századi okleveleinkben.

Kristó valószínűsítette, hogy az Árpád-kori kárpát-medencei helynévanyag nem tükrözi a valódi 10–12. századi etnikai viszonyokat, mert annak nagy része késői, 13. századi adatolású: „a 11. századra következő évszázadok során a szláv helynevek [...] gyakran eltűntek, a magyar helynevek viszont dinamikusan gyarapodtak.” Elképzelhetőnek tartotta a településnevek tömeges megváltozását is: „számos helynév az évszázadok során megváltoztatta Szent István korában viselt nevét (ami az elnevezések kiforratlanságára, eseti jellegére is utalhat), főleg a szláv helynevek esetében nagy a pusztulás. Nyoma sem maradt pl. Dordomestnek, Duldumastnak, Murinnak, Preslavvának, Sobottinnak, Sombótounak, Wisetchának, Zalesének (pedig többségük nem jelentéktelen település volt, hiszen érseki székhely, királyi pénzverőhely és két vár is akadt közöttük), Zemogny esetében pedig magyar tükörfordítása maradt meg. Ez nyilván arra mutat, hogy utóbb a magyarok más nevekkel váltották fel ezeket. Ez a tendencia arra figyelmeztet, hogy a 11. századra következő évszázadok során a szláv helynevek – főleg egyre inkább magyarrá vált környezetben – gyakran eltűntek, a magyar helynevek viszont dinamikusan gyarapodtak.”³⁸ Hozzá hasonlóan már Kniezsa is úgy vélte, hogy ahol a „szláv lakosság teljesen beolvadt a magyarságba, a szláv helynév hagyomány [...] megszakadt”.³⁹ Másutt egyértelműen szögezte le, hogy a „XIII–XIV. századi források alapján a szlávokon és a magyarokon kívül más népek nyomait kimutatni nem tudjuk, ezek a feltehetően X–XI. századi telepek

---

99–107.; Uő: A IX. század régészete és a magyar ethnogenezis. In: Honfoglalásunk és előzményei. A tizenegyedik magyar őstörténeti találkozó és ötödik magyar történelmi iskola előadásai és iratai. Tapolca, 1996. A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület kiadványa, Budapest–Zürich 1997. 104–107.; Uő: Magánbeszéd az avarokról. Életünk 1997/I. 68–75.

³⁷ A magyar nyelv viszonya a török nyelvekhez, a török nyelvekkel való kapcsolat mélysége, török nyelvi „hatás” vagy török népcsoportok beolvadása régóta vita tárgya a magyar nyelvészek és a turkológusok között. Erre lásd Benkő Loránd: A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László – Veszprémi László. Budapest, 1997. 163–176.; Róna-Tas András: Török nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre. In: A honfoglalásról sok szemmel. In: III. Honfoglalás és nyelvészet. Főszerk.: Györffy György, szerk. Kovács László, Veszprémi László. Budapest, 1997. 49–60.

³⁸ Kristó, 2000. 20.

³⁹ Kniezsa, 2000. 406.

csak szláv nyelvűek lehettek.⁴⁰ Vajon milyen mértékben számolhatunk a korai helynévanyag kicserélődésével?

A névtani kutatás egyedül a pusztai személynévből képzett helynevek esetében vetette fel a jelentősebb számú névváltozás lehetőségét. Hoffmann István Györffy-re hivatkozva állapította meg, hogy a javadalmak neve önmagában is a birtoklás jogcíme lehetett, ami Kristó kritikája ellenére az oklevelezés rendszeressé válása előtti időszakban igen valószínűnek látszik. Legrégebbi okleveleinkben ugyanis feltűnően sok a pusztai személynévi eredetű településnév, de a későbbi századokban is jelentős arányt képviselnek.⁴¹ Figyelmeztetett arra, hogy a honfoglalást követően a birtokviszonyok a szóbeli és az írásbeli kultúra határán, fokozatosan, évszázadokon keresztül alakultak ki és szilárdultak meg. A szóbeliség idején a megnevezés a környezetben élők mindennapi érintkezésében hosszú ideig verbálisan is fenntarthatta személy és hely összetartozásának a tudatát.⁴² Még Anonymus korában is élő gyakorlat volt ez a névadási modell, hiszen a Mester az egyes helyek és a honfoglaló személyek összekapcsolásával tudatosan a birtoklás jogát kívánta alátámasztani. A tulajdonjog változásával a helynevek megváltozását dokumentáló számos adatunk a személyhez köthető névadás tudatosságára utal.⁴³ Több dokumentált esete ismert a településnevekkel történt olyan manipulációknak is, amikor azok elbirtoklását kísérelték meg a megszerezni kívánó személy vagy nemzetség nevére utaló névmódosítással.⁴⁴ Hoffmann szerint, ha az általában magyar nyelvű birtokosok saját nevét viselte birtokuk, akkor e név létezhetett magyar alakban még akkor is, ha a birtokon élők többsége nem volt magyar. Ha volt a névnek idegen nyelvű alakja is, az a nyelvi presztízviszonyok következtében nem került írásos rögzítésre, és e helyzet az idegen nyelvűek fokozatos elmagyarosodásával is együtt járt a legtöbb esetben.⁴⁵ A párhuzamos névadásnak valóban sok példája ismert vegyes nyelvű területeken, de a magyar nyelvterület belső részeiről alig van erre adatunk.⁴⁶

Véleményem szerint a Kárpát-medence 11. és 13. századi helynévanyagának nagymértékű megváltozása két esetben lett volna lehetséges. Feltételezhetjük az Árpád-kori települések zömének 12–13. századi létrejöttét, amikor a koráb-

---

⁴⁰ Kniezsa, 2000. 415.

⁴¹ Hoffmann I., 2007. 110.

⁴² Hoffmann I., 2007. 109.

⁴³ Hoffmann I., 2007. 112–113.

⁴⁴ Hoffmann I., 2007. 111.

⁴⁵ Hoffmann I., 2007. 115.

⁴⁶ Tolna m. Kalsar 1138/1329, szláv–magyar névösszetétel, mindkét névelem 'sár' jelentésű. Fejér m. Ácsteszér, szláv–magyar névösszetétel, mindkét néveleme 'ács' jelentésű. Kiss L. 1997. 1/53, 1/811.

bi szláv nyelvű lakosság már elmagyarosodva a létrejövő településeket már magyarul nevezte volna meg. Lényegében Kristó is erre gondolhatott, hiszen gyér népsűrűséget tételezett fel a 10–11. században, szemben a sűrű településhálózatot jelző 13–14. századi írott adatokkal. Azonban a régészeti topográfiák, illetőleg az egyes megyékben végzett régészeti terepbejárások az Árpád-kori településhálózat 10–11., sőt 8–9. századi kialakulását és nagyrészt folyamatos lakottságát valószínűsítik egészen a 13. századig, a falupusztásodás időszakáig.⁴⁷ Korai írott forrásaink kis száma eredményezhette tehát a korai településhálózat ritkaságának valószínűsítését. Lakossági folyamatosság mellett pedig elképzelhetetlennek látszik tömeges településnév-csere. Országrésznyi területek lakosságának teljes vagy nagymértékű kicserélődését a tatárjárás következményeképpen is feltételezhetnénk. Azonban a lakosság etnikai összetételét alapvetően módosító népeségcserére, különösen a Dunántúl esetében, többek között éppen Kristó érvelése nyomán nem gondolhatunk.⁴⁸ A leginkább elpusztult alföldi területekre ráadásul elsősorban kunok települtek, nem pedig szlávok. Semmilyen adat nem támogatja tehát a 11. században lakott települések folyamatosságának tömeges megszakadását a 13. század közepéig, így a helynevek tömeges megváltozása sem valószínűsíthető. Kristó maga is kiemelte, hogy az általa vizsgált helynevek „igen egyenetlenül oszlanak meg a Kárpát-medencében, nagy többségük a Dunántúl északi és középső részén összpontosul, s alig egy-kettő lépi át (akkor is szinte csak alig) a Duna vonalát. Hatalmas területek tátonganak üresen, források fényétől be nem világítottan a Szent István-kori Magyarországon.”⁴⁹ Emellett a felsorolt, későbbi forrásból nem ismert szláv helyneveket vagy lokalizálni nem tudjuk (Murin, Preslavva), vagy azok helyhez kötése bizonytalan (Sobottin, Zemogny), esetleg szláv mivoltuk is kérdéses (Sombótou, Zalesi).⁵⁰ Mivel nem eldönthető, hogy ezek a magyar nyelvterület belsejében vagy a szélein helyezkedtek-e el, a belső területek egykori szláv nyelvűségének bizonyítására nem alkalmasak, kis számuk sem támogat egy ilyen feltételezést.

⁴⁷ Lásd erre kéziratos munkánkat: Életmód a 6–11. századi Kárpát-medencében.

⁴⁸ Kristó György György nyilvánvalóan túlzó, az alföldi megyékben akár 50%-os veszteségeket is feltételező becslését vitatta, azt maximálisan 20%-osra becsülte. Kristó Gyula: Magyarország lélekszáma az Árpád-korban. In: Magyarország Történeti Demográfia I. A Honfoglalás és az Árpád-kor népessége. Budapest, 1995. 42–95. A nagyszámú -egyháza hn.-nek a tatár pusztításhoz való kötését Kristó vitatja, ezek a népességcsökkenéssel nem járó pusztásodással függhetnek össze. Kristó Gyula: Az -egyház(a) utótagú helynevekről. In: Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és Emlékezet sor. Budapest, 1983. 450–455.

⁴⁹ Kristó, 2000. 20.

⁵⁰ Sombótou lehet magyar névadás is, a görög Zaleszi név értelmezése pedig problémás: Holler László: Az 1109. évi veszprémvölgyi ítélettel néhány alapkérdéséről. In: Magyar Nyelv 108. 2012. 51–72., 53.

Mint láttuk, a Kristó által vizsgált szláv nevű települések közül többnek is fontos állami szerepe volt a 11. század elején. Ismerve Magyarország szláv és német szomszédságát, éppenséggel nem meglepőnek, hogy ezeknek, Esztergomnak, Fehérvárnak vagy akár Győrnek e népek nyelvében is megvolt az egykorú neve. Nem egy esetben alkalmi elnevezésről lehet szó, amit egyébként Kristó maga is elképzelhetőnek tartott. Ezeket természetesen nemcsak a hazánkba érkező külföldiek használhatták, hanem az ekkoriban szinte teljesen idegen, szláv, német származású püspöki kar, illetőleg a jórészt szintén idegen ispánok és a velük együtt érkezett népes kíséret, írástudók, szolgasereg is. Az idegen kíséret pedig az éppen közreműködésükkel kialakulóban levő magyarországi „városok”-ban a lakosság döntő többségét is alkothatta, miközben a magyar nyelvű népesség a falvakban élt. Ezért nyilvánvaló, hogy a korábbiakban a keresztény értelmiséget, vezetőket és városokat nélkülöző ország többségében nem belső fejlődésből születő új központjainak nem magyar nevei a környező lakosság etnikumát nem vagy nem szükségképpen világítják meg. A vizsgált 11. századi időszakban a lejegyzők nyelve sem lehetett zömében magyar, és talán ennek a körülménynek is köszönhetőek a kettős elnevezések, illetőleg az időleges idegen nyelvi formák fennmaradása, melyek a Hoffmann által bemutatott módon elenyészettek használóik elmagyarosodása során. Ezek a folyamatok tehát a már letelepült magyar népesség közé települt idegen csoportok esetében képzelhetők el.

Szláv bevándorlás a 10–11. században

Kristó Gyula a középkori Magyarország nem magyar nyelvű etnikumairól írt monográfiájában igen széles forrásbázis alapján áttekintve a középkori nagyarányú szláv betelepülések történetét megállapította, hogy azok döntő többségükben az ország szélső, a 10–11. század folyamán még alig lakott, az államszervezetbe be sem épült területeire történtek.⁵¹ Úgy látta, „[a] Kárpát-medence középső, döntően magyar lakta területeire a középkor folyamán az eddig tárgyaltakhoz fogható mértékű szláv betelepítések nem történtek. Ugyanakkor rengeteg helynévben fordulnak elő különféle néven szlávok, illetve tótok. Egy részükben bizonyára a továbbélő 9. századi szláv népesség kései leszármazottait láthatjuk.” Ugyanakkor kiemelte azt is, hogy: „A legtöbb Tótfalu név azonban a középkor második felében létesült, amikor kisebb szláv csoportok kerültek az ország belsejébe.” „Jellemző, hogy Tót személynevek a Nyírségben és Nagykároly vidékén majdnem minden faluban vannak, jelezve a szabadon költöző jobbágylakosság folyamatos áramlását. Ez az ország legtöbb megyéjére érvényes. Ezért érthető, hogy falukettőzések eredményeképpen igen sok Tót- előtagú helynévvel találkozunk a középkor később-

---

⁵¹ Kristó Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest. 2003. (továbbiakban: Kristó, 2003.) 84.

bi szakaszán, pl. Sopronban [...], Veszprémben [...], Szabolcsban”.⁵² A népmozgás, a belső migráció azonban már az Árpád-korban is folyamatos lehetett: „Hont délnyugati része (a Garam és az Ipoly köze) tekinthető a magyarság által megszállt alföldnek (ahol más térségekhez hasonlóan gyér szláv lakosságra telepedett rá), a megye többi része hegyvidék. A síkság és a hegyek találkozásánál fekvő Szebelében már 1233-ban éltek szlávok, illetve készültek újabb szlávokat betelepíteni. A már idézett 1257. évi adat szerint IV. Béla azokat a királyi népeket, akik Turócból és Liptóból kijöttek, és mások prédiúmainra szétszóródtak, az Ipoly menti Széki és Balog királyi földekre rendelte. Ez az országon belüli migrációra vonatkozó kevés számú adat egyike, bár nyilván meglehetősen mindennapos jelenségnek számított az ilyenfajta telepítés.”⁵³ A vegyes magyar–szláv nyelvű területeken feltételezhetünk 9. századi eredetű szláv lakosságot, ilyen területek azonban a magyar nyelvterület belső részein alig vannak, Kristó is inkább a szélső területekről tudott példát hozni. A belső területeken előforduló „Tót-” előtagú helynevek általa bemutatott személynévi származása kizárja azoknak a korai szlávokhoz való köthetőségét, ellenben pontosan jelzi kisebb szláv csoportok folyamatos beszivárgását a tisztán magyar nyelvű területeken belülről is. E jelenség már korán, a 11. század folyamán is gyakori lehetett, Kristó is kiemelte ennek valószínűségét: „Szerfelett nagy a valószínűsége annak, hogy a szláv betelepülők hospes megnevezése is többnyire – főleg a 13. század vége előtti időben – idegeneket, külföldről érkezetteket takar. Kálmán király törvénykönyve már a 11–12. század fordulóján arról intézkedett, hogy »az összes szabadok és vendégek (hospites), mint [amilyenek] a szlávok vagy más külföldiek, akik mások földjén dolgoznak, csupán szabadságukért fizessenek dénárokat«.”⁵⁴

Nem magyar nyelvű, elsősorban szláv népesség nagyarányú beáramlása már a 10. század folyamán is valószínűsíthető a Kárpát-medence magyarok által lakott belső területeire. Újabb felismerése a kutatásnak, hogy a nomádok képesek voltak a hadjáratokban foglyul ejtetteket nagy távolságra és jelentős létszámban is biztonsággal eljuttatni, így a magyarok esetében, szemben az eddig uralkodott felfogással, szintén számolhatunk ezzel a lehetőséggel.⁵⁵ Régóta ismert a kutatásban Pilgrim püspök azon beállítása, mely szerint a magyarok többsége a had-

---

⁵² Kristó, 2003. 116–117.

⁵³ Kristó, 2003. 96–97.

⁵⁴ Kristó, 2003. 88.

⁵⁵ B. Szabó János: Gondolatok a 9–10. századi magyar hadviselésről. A Krími Kánság vizsgálatának bevonása a „kalandozó” hadjáratok kutatásába. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia. Szeged, 2002. szeptember 9–10.; Magyar Őstörténeti Könyvtár 21. Szerk.: Balogh László – Keller László. Budapest. 2004. 124–138., 131.

járatok során Európa minden sarkából elhurcolt személyekből áll.⁵⁶ Ezzel talán részben kapcsolatba hozható az embertan azon megfigyelése, mely szerint a kora Árpád-kori népesség a honfoglalóképtől teljesen elütő embertani jellemzőkkel rendelkezett.⁵⁷ Joggal gondolhatunk arra, hogy a hadjáratokon foglyul ejtett vagy megvásárolt és Magyarországra hurcolt személyek jelentős része a kisszámú itáliai, vallon, a vélhetően jelentősebb számú német anyanyelvű mellett jórészt szlávokból állt. Őket a lassan megtelepülő magyarok a vélhetően szintén fogolyként kezelt helyben talált, nagyrészt török anyanyelvűnek sejtendő lakosság falvaiban vagy újonnan létrehozott településeken telepíthették le. Utóbbi esetekben a vegyes nyelvű környezetben joggal képzelhető el szláv személynevekből magyarok vagy törökök általi névadás. Amennyiben tehát számolhatunk jelentős tömegű idegen nyelvű népesség 10. századi behurcolásával, azok nagy területen elszórt, etnikailag kevert megtelepülését feltételezhetjük. Gyors beolvadásuk nyelvileg erősen vegyes mivoltuk következménye lehet.

Jelentős számú szláv csoportok beköltözését a 11. századi Kárpát-medencébe a köztörténet, az okleveles adatok, valamint a helynévanyag összefüggései jól nyomon követhetővé teszik. A szláv csoportok az Árpád-kor folyamán az uralkodók családi kapcsolatai, az előkelők egy részének, főként egyházi vezetőknek szláv származása révén, valamint spontán migráció következtében kerültek Magyarországra. Az uralkodók családi kapcsolatai révén elsőként a Gizella kíséretében érkezett német előkelőségek bizonyosan népes kíséretével számolhatunk. Ezek elsősorban német nyelvűek lehettek, de a Noricum területéről származók között alpesi szlávokkal is számolhatunk. Az 1046-ban Kijevből hazatért András és Levente hercegek nyilvánvalóan komoly kísérettel érkezhettek, amit András orosz házassága erősen valószínűsít. A kísérethez a fegyveresek mellett a kor szokása szerint bizonyosan jelentős számú közrendű, nem fegyveres, szolgarendű személy is tartozhatott, akik letelepülve „Oroszi” helyneveink névadói lettek. Az 1048-ban hazatért Béla herceg hasonló kísérettel érkezhettek Lengyelországból. Az 1063-ban Lengyelországba menekült Géza és László hercegek szintén népesebb kísérettel érkezhettek haza. Arra nézve, hogy a fentiekben bemutatott események során milyen létszámú és összetételű kísérek érkezésével számolhatunk, jó párhuzamot nyújt 1091-ből származó adatunk, amely szerint ekkor a cseh Vratiszlav király lázadó fia, Bretiszlav 2000 harcossal, rab cselédekkel és állatokkal együtt

---

⁵⁶ Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1999. (továbbiakban ÁKIF) 24–25.

⁵⁷ Éry Kinga: Újabb összehasonlító statisztikai vizsgálatok a Kárpát-medence 6–12. századi népességeinek embertanához. In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 5 (1982), 35–85.; Uő: Gondolatok az Alföld 9. századi népességéről. In: Az Alföld a 9. században. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged, 1993. 45–47., Uő: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László. Budapest, 1994. 217–224.

költözött Magyarországra.⁵⁸ Ebben a korban egy átlagos falu népessége 100-150 fő körül járhatott, következésképpen a kétezer harcos önmagában 15-20 falu népességét tehetné ki, családjaikkal együtt pedig annak legalább a kétszeresét.⁵⁹

A bemutatott eseményekkel összefüggésbe hozható a magyar nyelvterületen belül igen jelentős számban található, többségében szláv nyelvű népesség jelenlétére utaló népnévi eredetű helynév kialakulása. Egytagú Csehi, Lengyel, Horváti, Oroszi, Németi, Olaszi helyneveink kizárólag azon szomszédos népek neveiből jöttek létre, melyek uralkodóházaival a 11. századi magyar uralkodók szoros rokonsági kapcsolatba kerültek.⁶⁰ Ezzel szemben a 12–13. században újonnan létesült ilyen kapcsolatok lenyomata nem jelentkezik helynevekben, nincsenek Szerb(i) vagy Görög(i) alakú helyneveink, csak néhány Bolgárról tudunk.⁶¹ A „Szerb” nevet viselő helynevek csupán Dél-Erdélyben jelentkeznek, román elnevezésként.⁶² Nándor(d) helyneveinknek a dunai bolgárokhoz való kötése muszlim forrásaink, valamint Nándorféhvár korai Bolgárféhvár névalakja alapján elképzelhető ugyan, de az éppen a magyar–bolgár kapcsolatok szorosabbá válása idején élt Anonymus kizárólag a „bolgár” nevet használta megnevezésükre, a „nándor”-t

---

⁵⁸ Györffy György: Honfoglalás és megtelepedés. A kalandozások kora. Államszervezés. Az új társadalmi rend válsága, trónküzdelmek. A magyar állam megszilárdulása. In: Magyarország története 1/I. Budapest, 1984. 575–1006. (továbbiakban: Györffy, 1984. 929.)

⁵⁹ Lásd erre pl. Kristó Gyula: A korai feudalizmus (1116–1241). In: Magyarország története II. Budapest, 1984. 1007-1416.

⁶⁰ István lengyel, német, olasz, Péter német, András orosz, Béla lengyel, cseh, Salamon német, Géza német és bizánci, László német, horvát, Kálmán itáliai normann és orosz, II. István itáliai normann, de II. Béla szerb, II. Géza orosz, cseh, osztrák, III. István osztrák, IV. István bizánci, III. Béla antiochiai, bizánci, Imre aragón, II. András német, bolgár, bizánci, lengyel, orosz, aragón, velencei, IV. Béla bizánci, lengyel, bolgár, német, orosz, kun, V. István kun, szerb, bolgár, olasz, cseh, bizánci, III. András olasz, lengyel. Kristó Gyula – Makk Ferenc: Az Árpádok. Fejedelmek és királyok. Szeged, 2000.

⁶¹ A görög népnév korai megfelelői talán a szláv közvetítésű Geréc hn-ek, kki adatai Szlavónia, Szerém, Baranya területén, legészakibb előfordulása Somogyacsa mellett. Szláv közvetítésük és földrajzi elhelyezkedésük nem tanúskodik közvetlen görög–magyar érintkezésről. Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I. Szeged, 1973. (továbbiakban: Kristó–Makk–Szegfű, 1973.) 14. A ’bolgár’ hn-re Rác Anita: Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez. Debrecen, 2011. A Boér, Bojér, Bojár hn. román, ill. német közvetítésük, az eredeti „Bolgár” alak pedig csak a Felvidéken 3 és Erdélyben 2 esetben ismeretes. Kristó–Makk–Szegfű, 1973. 15–16.

⁶² Makkai László: Erdély a középkori Magyar királyságban. In.: Erdély története. Szerk.: Köpeczi Béla. (továbbiakban: Makkai, 1986.) Budapest, 1986. 235–408.

egyetlen esetben sem. A szerbeket pedig „rác” néven említi, de ilyen néven nem ismert Árpád-kori település.⁶³ Elsősorban a 11. században kaphattak tehát népet a beköltözők települései, a későbbi századokban már nem annyira lehetett jellemző ez a névadási mód. Így inkább a 12–13. században számolhatunk jelentős arányú szláv betelepüléssel, amikor a beköltözők már nemcsak egyetlen településméretű szigeteket alkottak a magyar névadó környezetben, hanem települések nagyobb csoportjait hozták létre, amelyeket értelemszerűen nem volt lehetséges a beköltözők népnevével megkülönböztetni a hasonló eredetű környezettől. Külön problémát jelentenek „Tóti” helyneveink, amelyek ha szlavóniai beköltözők emlékét őrzik, hasonló módon kezelendők a többi népnévi eredetű településhez. Ha azonban helyben talált szláv csoportokhoz köthetők, világosan jelzik azok kis, szórványos csoportokban való jelenlétét, hasonlóan a szétszóródott déli morvák emlékét őrző „Marót” és a talán helyben talált bolgár–török csoportok emlékét őrző „Nándor” helyneveinkhez. Bolyar, Bolar, Bulyar helyneveink a „volgai bolgár” jelentésű „terra Bular” és a mondai „Belar” személynév megfelelői lehetnek, ezek a magyar nyelvterület belsejében, a Dunántúl északi és déli részén, valamint az Alföldön egyaránt megtalálhatók, összesen hat esetben.⁶⁴ Amennyiben származtatásuk helytálló, elképzelhető, hogy 10. századi betelepülők nyomait őrzik.

A Tóti, Marót, Nándor és Bolyar/Bulyar helynevek létrejöttének valószínűsíthető körülményei is a népnévi helynevek zömének korai, 10–11. századi keletkezését támogatják. Figyelemre méltó a korai külföldi betelepülés célterületeit illetően, hogy a Csehi, Lengyel és Németi nevet viselő települések az ország középső részén is nagy számban jelentkeznek, már a legkorábbi időtől fogva, míg a Horvát(i) nevű helységek csak a szélső vidékeken fordulnak elő, holott közvetlenül szomszédos népről van szó.⁶⁵ Ez a szláv (és német) lakosság a Kristó által valószínűsített

---

⁶³ *Scriptores rerum Hungaricarum*. Ed. E. Szentpétery, Budapestini 1937. (továbbiakban SRH) 45., 48., 51., 53–54., 80–83., 86.: Nándorfehérvár - Alba Bulgarie néven, 87.: racy – szerbek.

⁶⁴ Kristó–Makk–Szegfű, 1973. 15–16.

⁶⁵ Lengyel hn: Szabolcsban Tiszalök mellett, egy-egy Hontban, Hevesben, Zalában, Tolnában, Baranyában, Bodrogban Katymár mellett, Bácsban Palánka mellett. Cseh hn: Szabolcsban Hajdúhadház mellett, Veszprémben Gic mellett, Zalában három, Nagyvárad környékén három, Tolnában két, Somogyban három, Baranyában három helyen. A Német(i) hn-ek az ország középső részén, Fejér, Veszprém, Kelet-Zala, Somogy, Tolna, Baranya, Bodrog területén 13 esetben jelentkeznek, a Felvidéken, dél felé Pozsonyig, Hontig, Borsodig 15 esetben, nyugaton Sopron, Vas és Zala területén 12 esetben, a Nagyalföld északi részén 12 esetben, Erdélyben 4 esetben, Szlavóniában 4 esetben fordulnak elő. A Horvát(i) helynevek feltűnően gyakoriak (9+4 helynév) a Felvidék középső és keleti részén, dél felé Hontig, Borsodig, Zemplénig, valamint Észak-Erdélyben. E csoport földrajzi elhelyezkedése miatt talán a fehér horvátként is ismert Krakkó vidéki viszlánokhoz kapcsolható. Ebben az esetben 10. századi bevándorlásuk va-

ritka 9. századi szláv népességhez hasonlóan szórványokban élt, korai betelepülésük a helyben találtaktól való elkülöníthetőségüket nagyon megnehezíti, hiszen nem feltétlenül viselt minden településük népvét.

A Kárpát-medence középső, döntően magyarok lakta területére írott forrásokkal is adatható, illetve régészeti módszerekkel is kimutatható jelentős mértékű szláv beköltözés jellemző az Árpád-korban. E telepések beköltözésének lehetséges módjára szintén Kristót idézhetjük: „Egészen kivételes az az információ, amelyet 1257. évi királyi oklevélből nyerünk. Ekkor IV. Béla azon királyi népeket, akik Turócból és Liptóból kijöttek, és mások prédiumaira szétszóródtak, az Ipoly mentén két királyi földre rendelte. Ez esetben tehát szinte kézzelfoghatóvá válik, hogy a vélhetően rövid idő alatt megtett hosszú vándorút eredményeképpen miként jutottak be mélyen az országba, Hont megye déli részére lengyel vagy cseh telepések.”⁶⁶ Találunk még a magyar nyelvterület belső részeire irányult szláv betelepülést megőrkítő további adatokat is: „1236. évi oklevélből megtudjuk, hogy ekkor megnevezett 14 személy (köztük néhány szláv nevű: Karacsun, Stegun) öse III. István király alatt Csehországból jött be, akitől a Pozsony megyei Abony földet kapta meg.”⁶⁷ „Bizonyára Csehországból hozatta a Somogy megyei Pápa területére – feltehetően a 13. századi – Kálmán király azokat a cseheket, akikről a települést a 13. század végén Kálmánkirálycsehinek nevezték, és amely helység ma a Kálmánca nevet viseli.”⁶⁸

A kora Árpád-korban a lakatlan, jórészt királyi, majd egyházi birtokban levő belső hegyvidékeket sok esetben csak az „erdő” köznéven emlegette a környező magyar lakosság, saját nevük csak a 11. század végétől kezdődő, a 12. század folyamán lezajlott benépesítésük során keletkezett. Ahol ez szláv telepésekkel történt, ott szláv nevet nyertek e hegyvidékek, nevük etnikai háttere így környezetük korábbi és egyidejű lakosságára nézve nem forrásértékű. Ilyen szláv nevet viselő erdős hegyvidékek voltak az Árpád-korban a Zselic, a Pilis és a Börzsöny, de a magyar névadású Bakony és Bükk területén is igen jelentős számban ismert szláv eredetű vagy kapcsolatos helynévanyag. Kniezsa a Zselicel kapcsolatban hívta fel arra a figyelmet, hogy a régi szlávok jelenlétére nem kizárólag szláv eredetű földrajzi nevekből következtetnünk, mert a szlávok jelenlétét okleveles adat is igazolja. Az idézett oklevél ugyan nagyobb arányú szláv telepítésről is értesít, ám Kniezsa a szláv eredetű pataknevek, a 11. században már előforduló, valószínűleg szláv eredetű Zselic névre és egy régi szláv orrhangú magánhangzót őrző helynév-

---

lőszinűsíthető. A másik csoport Vas, Zala megyék területén, valamint Szlavóniában jelentkezik (4+3 helynév). A horvátok korlátozott megjelenése talán összefügg a 11. század végén létrejött perszonálunióval. Kristó–Makk–Szegfű, 1973. 23–24., 26–29.

⁶⁶ Kristó, 2003. 87.

⁶⁷ Kristó, 2003. 86.

⁶⁸ Kristó, 2003. 87.

re hivatkozva kizárja a késői, 13. századi betelepítést. A fő vízfolyások, a Kapos és az Almás magyar neve alapján azonban arra következtetett, hogy a szlávok csak a kisebb völgyekben lakhattak tömegesen.⁶⁹ Kristót idézzük: „1230. évi oklevélből szerzünk arról tudomást, hogy a szlávok kilenc évvel korábban kezdték kivágni és művelni a zselici erdőket, és ezeknek az új egyházaknak a szlávoktól származó tizedei hét év óta a pannonhalmi apátságot illetnék, de a veszprémi kanonokok maguknak vitték el, holott ezen erdők Szent István óta méhekből, disznókból és más állatokból Pannonhalmának adtak tizedet. Ekkor Rupoly faluban 300, Dedna faluban pedig 40 szláv háznép élt. Ezek utóbb felolvadtak magyar környezetükben.”⁷⁰ A korszakban igen nagy számú 300 és 40 háznepes falvak aligha 7 év alatt jöttek létre, ugyanott már jóval korábban is méhészkedtek, disznókat tartottak. A helynevek pedig, amint azt Kniezsa felismerte, korai, 11. század vége előtti szláv jelenlétre utalnak, ami a falvak kétszáz évvel korábbi létrejöttének egyenes bizonyítéka. A Zselic-erdő másik nagy uradalma a 12. század közepe előtt került a királytól a Monoszló-nembeliek birtokába. E nem központja, a Száva bal parti Moszlavina jelentős disznónevelő hely volt, így igen valószínű, hogy a Zselic északi részének disznótartó szláv telepesei onnan származtak. Az uradalom nyugati határvonalát a „Gersench”, tehát „Határ” patak alkotta.⁷¹ Kniezsa nem ismerhette a 6–9. és a 10–11. századi régészeti anyagot, amelynek hiánya a Zselic-erdő lakatlanságát igazolja ezekben az időszakokban. Avar kori lelőhelyeket sem a Zselic erdősegeiben, sem a Dráva mentén nem találunk, a korszakban a szlávokra jellemző hamvasztásos temetők pedig egyáltalán nem ismertek a Dél-Dunántúlon, szemben Zala keleti részeivel.⁷² 11–12. századi szláv lakossághoz csak a jórészt szláv helynévanyagú Dráva menti területek késői, 11. század második felére datálható jellegtelen emlékvagyú temetői köthetők. A középkori Zselic-erdő területén, ahol a helynévanyag szintén javarészt szláv, nem találhatók ilyenek. A kutatás ezt a jelenséget azzal magyarázta, hogy a hiányos adatok miatt nem mutatható ki a magyar megtelepülés előtti szlávok régészeti anyaga: „a magyarok megjelenése előtt, a magyarok által gyepűzónának fenntartott terület egyes részein valószínűsíthető [...] a szláv etnikum azokat megelőző jelenléte.”⁷³ Kiss Szőke Bélához hasonlóan úgy vélte, hogy a feltételezett 9. századi szláv lakosság szabadon hagyta a kedvező létfeltételeket nyújtó tájakat a majdan érkező magyar köznépi számára,

---

⁶⁹ Kniezsa, 2000. 429–30.

⁷⁰ Kristó, 2003. 115–16.

⁷¹ Györffy György: Kaposvár az Árpád-korban. In: Várostörténeti Tanulmányok. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1975. (továbbiakban: Györffy, 1975.) 63–73. 67., 70.

⁷² Kiss, Attila: Avar Cemeteries in County Baranya. In: Cemeteries of the Avar period (567-829) in Hungary. Ed. by: Ilona Kovrig. Budapest, 1977.

⁷³ Kiss Atilla: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. In: Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga I. Budapest, 1983. 276.

maga pedig megelégedett a Dráva mente, az Ormánság mocsaras, erdős, illetőleg a Zselic-erdő igen nehéz életfeltételeket nyújtó környezetével. Azonban a baranyai szlávokhoz köthető temetőknél a magyar köznépi temetőkéhez képest késői, a 11. század második felére, a 12. század első felére tehető kronológiai helyzete teljes összhangban áll történeti adatainkkal, hiszen a 11. század végén, kelet Szlavónia és a Száván túli Horvátország magyar kézre kerülése nyomán települhetett jelentősebb számú délszláv lakosság Baranya megyébe. Baranya nagyobb számban legkorábban a 11. század végéről, de inkább a 12. századtól kezdve ismert Árpád-kori helynévanyaga sem támaszthatja alá a korábbi szláv betelepülés lehetőségét. Aligha véletlen, hogy a helynévanyag legállandóbb elemei, a víznevek szinte kizárólag magyar és török etimológiájúak. A fentiek alapján a szláv településeknek a 11. század második felében vagy a század végén való létrejöttét valószínűsíthetjük, különösen, ha a nazálisnak a délnyugaton élt szlávok nyelvében való késői eltűnését is figyelembe vesszük, amire Kristó figyelmeztetett.

A Bükk hegység északkeleti szegélyén, a Sajó két partján húzódó dombvidék a Zselicéhez hasonló természeti adottságokkal bír. Kniezsa a Sajó és a Bódva közötti hegyvidékről és a Bükk északi lejtőiről azt állapította meg, hogy oda a magyarság csak a 13. században nyomult be, mivel az ottani szláv helynévanyagban a *g>h* fejlődés addigra megtörtént.⁷⁴ Azonban a táj nagyobb vízfolyásai, északon a Sajó, a Hangony, a Hódos, délen a Hejő, a Csincse, a Nyárád, az Ostoros, a Cserép, az Eger és a Szikszó mind magyar névadásúak, csak kis, hegyvidéki mellékvizeik szlávok. A nagyobb vizek eredeti magyar elnevezése a szlávoknak a magyarságénál későbbi megtelepedését mutatja, éppúgy, ahogy a Zselic környéki nagy vízfolyások esetében is. A táj a 6–9. század közötti időben szinte teljesen lakatlan volt, de 10–11. századi temetők is alig ismertek innen.⁷⁵ A hegyvidéki völgyekben nyugati szláv, közelebről cseh eredetű lakosság betelepítését írott források mellett a településnevek is jelzik. Mocsolyáson, Pelgen és Tornán 1221-ben cseh telepesek éltek.⁷⁶ Kristót idézve: „1221-ben Borsod megyében a Mocsolyás, Pély és Torna falusiakat várnépnek állították, de ők igazolták, hogy cseh hospesek fiai. A felsorolt nevek közül Dumasa bizonyosan cseh eredetű nevet viselt, de esetleg a Nono név is szláv. Itt a cseh megnevezés vall a telepesek csehországi eredete mel-

⁷⁴ Kniezsa, 2000. 408–409.

⁷⁵ 6–9. sz.: Szentpéteri József: Archeologische Denkmäler von Awarenzeit in Mitteldonau-becken. (ADAM) Bp. 2002. (továbbiakban Szentpéteri, 2002.) térképek, 10–11. sz.: Heves megyére: Révész László: Régészeti adatok Heves megye 10. századi történetéhez. In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerk.: Wolf Mária – Révész László. Miskolc, 1996. 255–273.; Borsodra: Kiss, Attila: Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert. In: Die Bayern und ihre Nachbarn. Wien, 1985. (továbbiakban: Kiss, 1985.)

⁷⁶ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest, 1963. (továbbiakban: Györffy, 1963.) 743., 796.

lett.⁷⁷ Azonban a telepítés biztosan nem csak három falnyi cseh telepesből állt. A cseh nyelvi eredetűnek tartható nevű, „várhoz tartozó” jelentésű Radostyán/Hradistyánt 1219-ben borsodi várnépek lakták. A névadás hátterének figyelembevételével megtelepülésük nyilvánvalóan későbbi volt, mint a borsodi várispánság létrejötte.⁷⁸ A három cseh hospesek által lakott faluról nyilván nem véletlenül állították, hogy várnépek lakják! Hasonló helyzet valószínűsíthető a sűrű erdők között meghúzódó Szinva-völgyi Garadna falu esetében is. Maga a Szinva neve is valószínűleg hozzájuk köthető Tapolcáéval és talán Miskolcéval együtt.⁷⁹ Számos környező szláv nevű település neve cseh területen használatos helynévként.⁸⁰ Közöttük néhány nevében meg is örökítette a frissen irtott erdőben való megtelepülést.⁸¹ Sok magyar névadású település neve pedig elsősorban cseh és lengyel területen használatos személynévből származik.⁸² A szomszédos Hevesben a szláv nevű Tarna völgyében szintén jeleznek adataink cseh és lengyel telepéseket.⁸³ Emellett a féljebb hivatkozott nógrádi Tiribespuszta környezetében a középkori Lengyend és Krakkó települések együttese, a Pétervására mellett 1341-ben feltűnő Csehpataka is erősen valószínűsíti cseh és lengyel hospesek jelenlétét a térségben,⁸⁴ Pétervásárától keletre tudunk is cseh telepésekről a tatárjárás előttről.⁸⁵ A környéken a szláv eredetű személynévből keletkezett településnevek gyakorisága sem lehet véletlen.⁸⁶ Adataink között nincsen 13. század előtti, holott a közeli Tisza menti területekre vonatkozóan már a 11. század második feléből (1067, 1075) vannak ilyenek. Ennek hátterében ezért inkább a településeknek a nehéz termé-

---

⁷⁷ Kristó, 2003. 86.

⁷⁸ Györffy, 1963. 801. Kiss, 1997. 2/394.

⁷⁹ Kiss, 1997. 1/497, 2/584, 2/148.

⁸⁰ Csokva, Dubicsány, Mályin(ka), Múcsony, Varbó, Varbóc. (Kiss, 1997, 1/337, 392, 2/88, 164, 733).

⁸¹ Terpes, Tiribespuszta (Nagybátony) Kiss, 1997. 2/639, 2/646.

⁸² Például: (Eger)bakta 1261/71, Csernely 1236, Csenik 1313/39, Noszvaj 1248/1326, Omány 1221, Szomolya 1222, Tardona 1240, (Sajó)Velezd 1294/1345. (Györffy, 1963. 751–818, Kiss, 1997. 1/146, 324, 305, 2/245, 337, 592, 619, 439). Chenyk cseh vitéz, aki Sirok várát kapta meg 1331/2-ben, előzőleg talán Csenik névadója lehetett: Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Budapest, 1987. (továbbiakban: Györffy, 1987.) 131.

⁸³ Györffy, 1987. 43.

⁸⁴ Lengyend: Györffy, 1987. 112–113., Krakkó: 1998. 262–263., Csehpataka: Györffy, 1987. 125. (Eger)csehi, Dorog(háza) és Lengyend talán egykori közös birtoklásuk miatt szerepel együtt 1153-ra: Györffy, 1987. 77.

⁸⁵ Györffy, 1987. 60.

⁸⁶ Maconka, Reck, Sirok (Kiss, 1997. 2/60, 405, 477–478).

szeti körülményekkel jól magyarázható késői kialakulását kereshetjük, nem az írásbeliség hiányát vagy éppen a források elveszését. Mindezen adatok jelentős nyugati szláv, cseh és lengyel telepítésre utalnak a 12. század folyamán, esetleg a 13. század elején. Igen valószínűnek látszik, hogy a szláv eredetű személynéveket viselő települések kettős nevet viselhettek eredetileg, a magyar környezet képző nélkül, a bennük élt szlávok pedig saját helynévképzésük szabályai szerint nevezték el őket a birtokosról vagy az alapítóról. Asszimilációjukkal az általuk használt névalak is eltűnt. Mivel e szlávok nyelvükben magukkal hozhatták a már korábban megtörtént hangfejlődést, a magyarság egyidejű megjelenése ennek alapján nyilvánvalóan nem bizonyítható, jelenléte, legalábbis a nagyobb folyóvölgyek egy részében (Sajó, Hangony, Eger) megelőzte a szlávok betelepülését. Ugyanakkor a szláv névadású Tarna és a Zagyva völgyében valószínűsíthető a magyarokénál korábbi szláv jelenlét, de megjelenésük időpontja korai szláv régészeti nyomok hiányában teljességgel bizonytalan.

Okleveles adattal szintén nem adatolt ugyan, ám az idézett esetekhez hasonló jellegű a Bakony keleti részén és a Bakonyalján a zirci királyi udvarház környezetében létrejött szláv nyelvsziget. A terület a kora Árpád-korban szintén lakatlan volt, királyi erdőispánságként az uralkodók vadászterületét alkotta. I. András orosz és utódainak szintén szláv, lengyel és cseh házassága nyomán érkezhettek szlávok ide. A végtelen erdőségben megbúvó királyi udvarház körül létrejött első település magányosságára utalhat az „árva” szó családjába tartozó „Zirc” név, a „várnagy” jelentésű lengyel „Csesznek” név pedig a királyi birtok irányításával lehet kapcsolatos.⁸⁷ E településcsoporthoz tartozhatnak nyugat felé a lengyel Porva, keletre pedig a cseh/lengyel Tés, a cseh Mecsér.⁸⁸ A zselici esethez hasonlóan e településcsoport nyugati határa lehetett a „határ” jelentésű Gerence-patak, amelynek megőrzött szókezdő „g”-je korai, 11. századi elnevezésére utal.⁸⁹ Míg a Bakony keleti előterében, szélesebb völgyeiben már az avar kor óta megtelepült lakosságot jelez a régészeti anyag, addig a Zirc környéki magasabb régiókban még 11. századi „köznépi” temetők sincsenek.⁹⁰

Veszprém megye nyugati, Vas keleti részein egy korai, 11. század eleji jelentős szláv telepítés nyomai rajzolódnak ki. Kereteit a már talán Szent István uralkodása idején létrejött Karakó vármegye jelentette, amelynek központja a már 1075-ből adatolt szláv nevű Torna pataknak a Marcal folyóba szakadása mellett épült Karakó vára volt. Neve cseh és lengyel területen ismert helynévként.⁹¹ A karakói vár földjei elsősorban Vas és Veszprém megye szomszédos területein feküdtek,

---

⁸⁷ Kiss, 1997. 1/326, 2/806.

⁸⁸ Porowa hn.: Kiss, 1997. 2/367., Tész/Ciesz szn. 2/639-640., Mečir hn.: 2/113.,

⁸⁹ Kiss, 1997. 1/510.

⁹⁰ Szentpéteri, 2002. térképek, Kiss, 1985. térképek.

⁹¹ Kiss, 1997. 2/666–667., 1/687.

megyájének földrajzi kiterjedése bizonytalan.⁹² Közelében keletre található a 10. század végéről adatolt Padrag, délre pedig a Sümegprága, Sümegcsehi helynevek és a Lesence-patak jelzik a nyugati szláv telepések megjelenését.⁹³ A hajdani Karakó megye részét alkotó vasi Sorokpolányban feltárt kora Árpád-kori köznépi temető elemzése nyugati szláv, a település neve alapján vélhetően polán, vagyis lengyel származású népességet mutatott ki.⁹⁴ Analógiájára a közeli Magyarpolány is lehet korai lengyel telepítés, közelében (Ajka-)rendek nevének párhuzamai szintén cseh és lengyel földről ismertek.⁹⁵ E telepítéssel függhet össze a Rába–Marcal közti kavicsfennsík Kemeneshát, Kemenesalja, régen Kemnes/Kemnesség neve, amely a szláv „köves” névből származik.⁹⁶ Ide kapcsolódhat a Rábát hosszan kísé-
rő Csörnóc-Herpenyőnek területünkre eső, korábban Herpenyő néven ismert szakaszának neve, amely vagy a régi lengyel „chrapina~charpina” „mocsaras bozót” földrajzi köznévből vagy cseh helynévből származhat.⁹⁷

A Pilisben talán morva és lengyel telepések nyomát őrizheti a két Marót (Pilis-, Pusztá-), valamint a Lepence, a Kesztlöc és a lengyel személynévből származó Pomáz nevek.⁹⁸ Az államalapításkor létrejött Visegrád feltételezhető kapcsolata Adalbert prágai püspök családjával, a Prága melletti Vysehrad várát alapított zlicsan törzshöz tartozó Slavnikokkal felveti a korai cseh telepítés lehetőségét is a környéken.⁹⁹

Az avar és kora Árpád-kori megtelepülés nyomainak hiányában¹⁰⁰ az erdős magas Börzsöny területén feltűnő szláv eredetű helynevek (Kemence- és Csarna-patak, Kemence [1156], Bernece [1245], Börzsöny [1138], Pereszlény [1156], Perőcsény [1254/9], Szokolya [1394], Letkés [1261] települések) nyugati szláv hos-

---

⁹² Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988. (továbbiakban: Kristó, 1988.) 280–282.

⁹³ Kiss, 1997. 2/306–307., 515., 29. A Prága és Csehi hn. együttese Kiss szerint is a kitelepítésre utal.

⁹⁴ Kiss Gábor – Kustár Ágnes – Zágorhidi Czigány Balázs: A sorokpolányi kora-Árpád-kori temető és település etnikuma. In: A Népvándorlaskor fiatal kutatói 8. találkozójának előadásai. Veszprém, 1997 november 28–30. 1999. 179–204. (továbbiakban: Kiss–Kustár–Zágorhidi, 1999.)

⁹⁵ Kiss, 1997. 1/62.

⁹⁶ Kiss, 1997. 1/711.

⁹⁷ Kiss, 1997. 1/345.

⁹⁸ Kiss, 1997. 1/724., 2/28., 361.

⁹⁹ Mészáros Andor: A közép-európai népek kultúrája IV. (Bevezetés a régi cseh irodalomba és kultúrába). Piliscsaba, 2006. 4.

¹⁰⁰ Lásd Szentpéteri, 2002., térképek, Kiss, 1985., térképek.

pesekkel való kapcsolata szintén feltehető.¹⁰¹ Kristó gyakori eseményként értékelte az e tájra, az Ipoly honti szakaszán található két királyi földre 1257-ben költöztetett turóci és lipitói lengyel vagy cseh telepesek beköltözését, mely e vidéken is folyamatos lehetett.¹⁰² Korai megyeszékhelyeinkre nem jellemző módon hegyi várként épült, talán a közeli Honthoz képest új Nógrád és megyéjének létrejötte az uralkodóház nyugati szláv rokonságával is kapcsolatba hozható, Veszprémhez hasonlóan.

A bemutatott összefüggések arra figyelmeztetnek, hogy a korai magyar nyelvterületen belül adatolt szláv eredetű helyneveink igen tekintélyes része, illetve a szláv személynévekből magyar névadással keletkezett helynevek nem véletlenül jelentkeznek csak a 12–13. századi adatokban, ezekből nem lehet honfoglalás előtti szlávokra következtetni. Az adatainkból kirajzolódó szláv betelepülés valóban jóval kisebb arányú volt, mint a magyar nyelvterület széleire irányult hatalmas méretű népmozgás, azonban a magyar nyelvterület belső részein kimutatható zömében szórványos, néhány esetben kisebb nyelvi szigeteket alkotó szláv entitások kialakulására elégséges magyarázatot nyújt.

A 9–11. századi szláv lakosság földrajzi elhelyezkedése a Kárpát-medencében

Kristó a honfoglaláskor helyben talált és a későbbiek során bevándorolt szláv lakosságot történeti és helynévi alapon kísérelte meg elkülöníteni: „A nagy dilemma tehát az, hogy miként tudjuk elválasztani az »öslakosokat« és a bevándorlókat. Zsinórmérték vagy afféle különleges mágnes, amely automatikusan jelzi ezt, nem áll rendelkezésünkre. Mindamellett léteznek olyan megfigyelések, amelyek segítik a véleményalkotást. A legfontosabb ezek közül, hogy amennyiben magyarok megszállta síkvidéken tűnnek fel szláv helynevek, nagy valószínűséggel régi szláv lakosságra gondolhatunk. Ez a helyzet pl. Bereg vagy Ung alföldi részén, az előbbiben Galgó, Helmec, Tarpa, Csaroda, Szernye, az utóbbiban Szenna, Szeretva, Merkóc, Sislóc, Pálóc stb. mutat korai szláv szubsztrátumra, a Tisza mentén pedig Szanda, Csongrád, Kurca, Kanizsa. E szláv nevű településeken a honfoglalás után még százötven–kétszáz évig szláv szó járhatta, majd a magyar környezet hatására – a kétnyelvűség állapota után – az itteni szlávok elmagyarosodott. Ezt természetesen a folyamat kezdeti szakasza miatt nem lehet egzakt módon bizonyítani, de két szempont emellett szól. Az egyik: a magyarok saját önálló névadásuk előtt, vagyis a 10. században a szláv víz- és településneveket átvették (ahol egyáltalán volt ilyen), de a szláv eredetű helynév környezetének mikrotoponímiáját (a határ-

---

¹⁰¹ Kiss, 1997. 1/710., 307., 204., 2/335., 338., 589. Letkés talán egy cseh szn-ből származtatható: 2/31.

¹⁰² Kristó, 2003. 87.

részneveket) már a magyarok alkották meg saját nyelvükön. A másik: a honfoglalás előtti szlávokkal ugyanaz történt a 11. században, mint a 13–14. századtól kezdve azokkal a magyarokkal, akik a szláv telepítések révén szláv környezetbe kerültek, márpedig e magyarokról biztosan tudjuk, hogy elvesztették nyelvüket.⁷¹⁰³ Kristó elemzésének sarokpontja annak feltételezése, hogy a magyarok önálló névadása csak a 10. század végén indult meg, és ezt megelőzően pusztán átvették a szláv helyneveket, így azok mindenképpen korábbi eredetűek, mint a magyarok megjelenése. Három szempontból is bizonytalan azonban az elkülönítés e módszere. Elsőként megállapítható, hogy amennyiben a magyar helynévadás valóban csak a 10. század végén indult volna meg, a magyarok nem csupán a helyben talált, de a 10. század folyamán saját maguk által behurcolt vagy spontán módon bevándorolt szlávok alkotta helyneveket is használatba vették volna, tehát a kronológiai elkülönítés ezen az alapon aligha lehetséges. Másodszor a magyarok mozgó életmódról való áttérése, letelepülése hosszabb folyamat lehetett, kezdete, amint feljebb kifejtettük, már a 9. század közepére tehető. Helynévadásuk ezzel párhuzamosan, közvetlenül a honfoglalás után megkezdődhetett, helyneveik aligha csak a teljes életmódváltást követően, egy csapásra születtek meg tömegesen. Márpedig a honfoglalás előttinek sejtett szláv helynévanyag éppen a magyarok által lakott alföldeken feltűnően csekély számú! Harmadszor, amennyiben a magyarok életmódja nem kívánta volna meg, hogy más nevek hiányában saját elnevezéseket alkossanak, milyen célból vettek volna át meglevő szláv elnevezéseket? Könnyen belátható, hogy a helynévanyag csupán etnikai háttere alapján aligha kronologizálható, a magyarok által benépesített alföldek szláv helyneveinek csekély száma arra utalhat, hogy ott csak kisebb szláv csoportoknak maradhatott hely. Korántsem bizonyos emellett, hogy a magyar honfoglalás népmozgásai során mindegyik szláv csoport régi lakóhelyén maradt. Györffy György hívta fel arra a kutatók figyelmét, hogy: „A magyarok által megszállott terület korai szláv helynévanyagának történeti értékelésénél figyelembe veendő, hogy az általában a szláv–magyar együttélés időszakának, tehát a X–XI. századnak etnikai viszonyait tükrözi, ebből azonban csak fenntartással rekonstruálható az itt lakott szlávok IX. századi elterjedése.”⁷¹⁰⁴

Kristó a szláv eredetű víznevek nagy száma alapján valószínűsítette többségüknek hosszabb idő alatt, már a magyar honfoglalást megelőző időkre is visszanyúló keletkezését: „A nyilván korántsem teljes lista mintegy 250 folyó-, illetve pataknevet foglal magában. Közülük nem kevés bizonnyal a 10. század után keletkezett, de alapos a gyanú, hogy – amint erre a dunántúli Ablanc és Torna patakok 9. századból igazolható nevének továbbélése feljogosít – sok víznév már megvolt a 9. században (vagy azt megelőzően), és a magyarok a szlávoktól átvet-

---

¹⁰³ Kristó, 2003. 89–90.

¹⁰⁴ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Bp. 1998. (továbbiakban: Györffy, 1998.) 5–6.

ték azokat.¹⁰⁵ Tisztán logikai szempontból kétségkívül megalapozott feltételezés a kérdéses víznevek jelentős részének 10. század előtti keletkezésére gondolni. Kronológiai szempontból óvatosságra int azonban az a körülmény, hogy a 250 víz-névhez képest mindössze 2 bizonyosan 9. századi adatoltságú, de amúgy kétséges lokalizálású folyónév aligha jogosít a másik 248 név 9. századi meglétének valószínűsítésére, ehhez jóval nagyobb számarány szükségeltetne.¹⁰⁶ Ugyanez a probléma a korainak tekintett nazálisos helynevek felhasználásával: „Van azonban egy közvetett mód arra, hogy – ha a 9. századi létezését nem is, de – Kárpát-medencei szláv helynevek korai (9–11. századi) meglétét bizonyíthassuk. A szlávban ugyanis a nazális (m, n) az ezredforduló körüli időben kiveszett, de az ennél korábban a szlávból még nazálisos formában átvett magyar helynevekben megmaradt.”¹⁰⁷ Nem bizonyítható tehát a felsorolt nevek 9. századi létezése, a nazálist tartalmazó 58 korai szláv névből 29 éppen a Dunántúlon szerepel, ott, ahol Kristó a nazális késői, 11. századi eltűnését valószínűsítette. A másik nehézség a vizsgált helynevek korlátozott földrajzi elterjedésében jelentkezik. A felsorolt 9–11. századi szláv eredetű víznevek zöme feltűnő módon az Alföld későn betelepült szélein helyezkedik el, a 17 névből összesen 10.¹⁰⁸ Ezzel szemben ugyanott magyar a nagyobbak közül a Vajas, a Sár, az Almás, a Kőrös, az Eger, az Ostoros, a Hortobágy, a Berettyó és a több száz hosszabb-rövidebb ér, amelyek között igen hosszú vagy bővízü vízfolyások is vannak. De a Dunántúlon sem nevezhető centrális elhelyezkedésűnek a zömében Vasból, Zalából származó víznévanyag. Ugyanez a helyzet a nazálisos helynevekkel.¹⁰⁹ A listából jól látszik, hogy a nevek döntő többsége

---

¹⁰⁵ Kristó, 2003. 28–29.

¹⁰⁶ A *Conversio* 9. századi helynévanyagának lokalizálási problémáira lásd például: Vékony Gábor: A Frank Birodalom délkeleti határvédelmének kérdéséhez. In: Komárom Megyei Múzeumok Közleményei 2. 1986. 43–75., Tóth Endre: A *Quinque Basilicae – Quinque Ecclesiae* helynevek lokalizálásához és értelmezéséhez. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs, 1991. 101–107.

¹⁰⁷ Kristó, 2003. 30–31.

¹⁰⁸ Dézna, Morác, Kalodva, Izgar, Kalna, Bisztra, Vitelnik, Lankó, Panyóca, Berzava.

¹⁰⁹ Kristó, 2003. 30–31: „A Nyugat-Felvidéken: Galánta, Kompa, Szanda; a Kelet-Felvidéken: Pankota, Long (Sárosban), Berente, Long (Zemplénben), Szegilong; a Tisza és Erdély között: Dombó, Malonta, Pankota (Biharban), Long (Ugocsában); Erdélyben: Dombró, Dombó, Gambuc, Gerend (Tordában), Gerend (Hunyadban); az Alföldön: Dombó, Montaj, Visonta, Szanda, Szandalék, Dombóc, Pankota (Biharban), Lankó, Szond, Galambóc, Osztrumpa, Pankota (Zarándban); a Dunántúlon: Gunzna, Berente, Döbrönte, Koromla, Lendva, Loncove, Lendence, Dombró (Zalában), Galambok, Szompács, Langacs, Pankasz, Lanka (Vasban), Lankóc, Visonta, Dombród, Domboró, Dombó (Somogyban), Dombó(-vár) (Tolnában), Döbrönte, Szandak, Lonka (Baranyában), Dombó (Baranyában), Dombró (Baranyában), a Drávától délre: Dombó (Valkó-

erdős hegylábi, hegyvidéki vagy éppen erősen mocsaras, ártéri, a 11. század előtt bizonyíthatóan alig lakott tájakon jelentkezik. Többségüknek jelentése is erre a természeti környezetre utal.¹¹⁰ A nevek másik nagy csoportja pedig magyar képzés szláv személynevekből, tehát a magyarok megjelenése előtt nem létezhetek.¹¹¹ Ez utóbbi problémára figyelmeztetett Hoffmann István is: „a hanghelyettesítést (magánhangzó és nazális kapcsolatát) mutató magyar nevek a 11. század előtt történt átvételre – s ennek megfelelően Kniezsa szerint szláv–magyar vegyes lakosságra – utalnak. E hangfejlődésnek a területi egyenetlenségeire azonban már maga Kniezsa is célzott, az újabb szláv nyelvtörténeti kutatások pedig azt bizonyították, hogy a Dunántúlon egykor fontos szerepű szlovén nyelvben a denazalizáció csak a 11. században kezdődött el, és főleg az északi nyelvjárásokban zajlott le későn. Ezt a körülményt a helynevek nyelvi rekonstrukciójában nyilvánvalóan nem lehet figyelmen kívül hagyni, mint ahogyan ennek megfelelően Kristó is módosította a Kniezsa által alkalmazott kronológiát. Ugyanakkor nem javította ki Kniezsának azt a hibáját, amely ennél is súlyosabb következményekkel jár: Kniezsa ugyanis ebbe a körbe bevonta a szláv személynévre visszavezethető magyar helyneveket is. Csakhogy a Berente, Döbrönte típusú nevek hangalakja legfeljebb a személynév korai átvételére utalhat, s ezekből a későbbi századokban bármikor alakulhattott a magyarban településnév. Az ilyen helyneveket 10–11. századi vagy annál is korábbi alakulásúaknak tekinteni tehát semmiképpen nem lehet, s így ebben a vonatkozásban alapvetően hibás Kristó felfogása, aki az e körbe tartozó neveket 9–11. századi átvételnek tartja.”¹¹²

A szláv eredetű víznevek és a nazálisos helynevek kronológiai szempontból tehát nem feltétlenül jeleznek 10. század előtti szláv jelenlétet, földrajzi elterjedés szempontjából pedig elsősorban a Kárpát-medence szélső területeire kiterjedő korai szláv jelenlétre utalnak.

Kristó a szláv eredetű névanyag földrajzi megoszlásáról a következőket állapította meg: „Fontos tanulság, hogy a szláv eredetű víznevek nagyjából arányosan oszlanak meg a Kárpát-medence különféle tájegységei között, talán csak az Alföldön található kevesebb. Ennek azonban alapvetően az az oka, hogy ebben a térségben jóval kevesebb is a vízfolyások száma, mint a hegyvidékeken.”¹¹³ „A szláv víz-

---

ban), Pacsinta, Dombró (Valkóban), Dombó (Szerémben), Dombró (Kőrösben).”

¹¹⁰ Dombró, Dombó, Dombóc, Dombród, Domboró, „tölgyes”, Long, Langacs „erdő”, Gambuc „gomba”, Gerend „emelkedés”, Lankó, Lanka, Lonka, Loncove „rét”, Galambok „mély”, Lendva, Lendüc, Lendence, „szűz föld, ugar, parlag” Kniezsa 2000. 372., Kiss, 1997/2. 26.

¹¹¹ A Berente, Döbrönte, Galánta, Malonta, Montaj, Pacsinta, Pankasz, Pankota, Szanda, Szond, Szandak, Szandalék és Visonta helynevek. Kniezsa 2000. 372–373.

¹¹² Hoffmann I., 2007. 87.

¹¹³ Kristó, 2003. 28–29.

nevek nagyjából egyenletes Kárpát-medencei elhelyezkedése arra mutat, hogy a honfoglaló magyarok mindenütt, minden nagyobb térségben találtak szlávokat.¹¹⁴ Kristó a 9–11. századi nazálist tartalmazó szláv helynevek esetében ugyanezt a jelenséget emelte ki: „E helyütt is azt tapasztaljuk, hogy jelenlétük – Dunántúltól eltekintve – nagyjából egyenletesen oszlik meg országrészenként, egyikből sem hiányoznak.”¹¹⁵ Kristó e megállapítása ellenére a szláv névanyag hiánya alapján nagyon ritkán lakott vagy lakatlan területnek minősítette az alföldeket: „Az itt élő népesség eléggé egyenletesen, ám igen alacsony népsűrűséggel az egész Kárpát-medencét belakta, bár nyilván bizonyos kisebb térségeket különböző okokból ténylegesen lakatlanul hagytak. Főleg olyan területek lehettek ezek, ahol a szláv helynévanyag igen gyér vagy hiányzik is (pl. az Alföld és Erdély egyes részein vagy Máramarosban).”¹¹⁶ A szláv eredetű víznévanyag és a 9–11. századi szláv helynévanyag földrajzi elterjedése azonban nem igazán egyenletes, hiszen például a Dunántúlnál kétszer nagyobb területű Nagyalföldön Kristó éppen fele anynyi (29:16) korai szláv helynevet tudott kimutatni. Ezek a nevek pedig nemcsak a Nagyalföldön, de a Dunántúlon is szinte kizárólag a széleken találhatóak: Beregben, Ugocsában, Biharban, Zarándban, valamint Vasban, Zalában, Somogy déli szélén, Baranya déli szegélyén, nem pedig a Kisalföldön vagy a Mezőföldön. A 29 dunántúli nazálistos név döntő többsége az avar korban leletmentes vagy azonosíthatóan szláv leletanyagú területeken jelentkezik, ugyanúgy, mint az Alföldön jelentkező mindössze 12+4 helynév döntő többsége, éppígy a Felvidéken ismert 8 helynév, az erdélyi 5 névről nem is beszélve. Az a körülmény, hogy a korai szláv eredetű helynevek döntő többsége a korai magyar nyelvterület szélein, nem a belsőjében helyezkedik el, önmagában is arra utal, hogy a szomszédos szláv nyelvű területekről való folyamatos bevándorlás nyomai lehetnek ezek. Feltűnő, hogy még az olyan korai szláv névanyaggal bíró területeken is, mint például Szatmár nyugati fele, a Szamos alsó folyásvidéke, Tót, Orosz és Cseh családnevek tűnnek fel a középkori adatokban, akik nyilván nem századok óta éltek helyben.¹¹⁷ Az Alföld peremén már a 11. század előtt szláv–magyar érintkezés volt.¹¹⁸

A korai szláv lakosság tehát nem feltétlenül honfoglalás előtti eredetű.

Kristó a honfoglalás kori Kárpát-medence lakosságát döntő többségében szlávnak határozta meg, amely nagyjából egyenletesen kitöltötte az egész későbbi magyar településterületet: „Úgy vélem: az egész medencére átlagban számított 0,7-es népsűrűség egyszerre elégséges és szükséges mérték, amely lehetővé teszi a to-

---

¹¹⁴ Kristó, 2003. 34.

¹¹⁵ Kristó, 2003. 30–31.

¹¹⁶ Kristó, 2003. 35.

¹¹⁷ Maksai Ferenc: A középkori Szatmár megye. Bp.1940. (továbbiakban: Maksai, 1940.) 34., 39–40., 57.

¹¹⁸ Maksai, 1940. 16.

ponímia átörökítését. Összefoglalva megállapítható, hogy a Kárpát-medencében a honfoglalás küszöbén számos államalakulatba szervezve (de bizonyosan azon kívül is) különféle szlávok, avarok, onogurok, bolgárok, németek és gepidák éltek. A számbeli többséget mindenütt – kisebb-nagyobb avar, onogur és német szigetektől eltekintve – a szlávok alkották. Noha bizonyára még számosan beszéltek az itt lakók közül török és német nyelven, de a hosszú együttélés eredményeképpen főleg az avarok esetében számolhatunk nyelvi elszlávosodással. Nyelvi értelemben tehát még inkább nyomasztó volt a szlávok hegemóniája.¹¹⁹ Magam, számot vetve a nyelvtörténeti és a helynévi adatok kronológiai szempontból igen nagy, mintegy két évszázados intervallumot átfogó (9–11. század) datálási képességével, pontosításukhoz elengedhetetlenül szükségesnek tartom a régészeti adatok felhasználását. Régészeti adataink azért adnak erre lehetőséget, mert egy viszonylag kis területen egymástól merőben különböző régészeti kultúrák érintkezése zajlott le, méghozzá egy igen gyors változást hozó időszakban. A steppei eredetű avar kori török és vele hosszú ideig együtt, ám mégis elkülönülve élt szláv kultúra egyszerre került a Karoling feudális-keresztény kultúra peremzónájába, majd a honfoglaló magyarsággal egy újabb sztyepei eredetű kultúra rétegződött rá. Ennek következtében jól elkülöníthető mind a 7–9. századi avar és szláv, mind a 10. századi magyar és szláv településterület. A különböző régészeti kultúrák és a Kristó által bemutatott korai szláv helynévanyag összevetése a két jelenségsoport szoros összefüggésére mutat rá. A 9–11. századi szláv helynévanyag döntő többsége Zemplén, Ung, Bereg és Ugocsa alföldi részein, a Szilágyságban a Kraszna mentén, Zalában előkerült 7–9. századi hamvasztásos szláv vagy avar–szláv birituális temetők közvetlen és tágabb környezetében jelentkeznek, így joggal minősíthető 10. század előttinek. A Tisza mentén, Csongrád körül és másutt feltűnő korai szláv névanyag szintén lehet 10. század előtti, de a névanyag szórványos jellege és a hamvasztásos temetők hiánya megengedi annak valószínűsítését is, hogy az írott forrásokban fennmaradt 9. századi délszláv bevándorlás legészakabbra jutott csoportjainak nyomait lássuk benne.¹²⁰ A kronológiai helyzet bizonytalansága mellett a korai szláv helynevek földrajzi helyzete sem közömbös tehát, a betelepülés régészeti bizonyítékai kisebb részüknek 9. századi vagy azt megelőző, nagyobb részüknek 10. századi, esetleg

---

¹¹⁹ Kristó, 2003. 35.

¹²⁰ Az avar kori szlávokra lásd: Bóna, 1968–69. 115–120., Takács Miklós: A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről). In: Századok (1997/1), 168–215.; Bóna István: Daciától Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korában. (271–895). In.: Erdély rövid története. Főszerk.: Köpeczi Béla. Bp. 1993. 61–98.; Wolf Mária: A Felső-Tisza vidék 9. századi szláv emlékei. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László. Bp. 1994. 124–128.; Révész László – Wolf Mária: Előzetes jelentés a zemplénagárdi 7–9. századi hamvasztásos temető ásatásáról. In: Az Alföld a 9. században. Szeged, 1993. 101–109.

11. század eleji létrejöttét valószínűsítik, amint ezt az ismert 7–9. és 10–11. századi régészeti lelőhelyek és a Kristó által felsorolt helynevek földrajzi elhelyezkedése világosan jelzik.¹²¹

A 10–11. századi szláv nyelvű csoportok pontosabb földrajzi elhelyezkedésének megállapítására két helynévadási jelenség is alkalmasnak látszik. Kálmán Béla a magyar vízközneveket vizsgálva a nagy gyakoriságuk következtében szóföldrajzi szempontból legtöbb tanulsággal szolgáló „patak” és „ér” vízköznevekre hívta fel a figyelmet. A patak igen gyakori az északi megyékben, ugyanakkor bár egyéb adatok bőven vannak, nem fordul elő víznevekben a Kisalföldön és a Nagyalföldön. Ezzel szemben az ér elsősorban az alföldi megyékre jellemző. Kálmán szerint mindez arra utal, hogy a lassú folyású, alsószakasz-jellegű kisebb folyóvizeket inkább az ér, a felső- és középszakasz-jellegűeket inkább patak néven nevezték őseink, bár ebben erősen közrejátszhatott a nyelvjárási megoszlás is.¹²² Kálmán az ér és a patak nevek használata háttérében egyrészt a megnevezett vízfolyások eltérő földrajzi helyzetéből adódó jellegbeli különbségét, másrészt nyelvjárási eltéréseket vélelmezett. Hoffmann István valószínűsítette utóbbi átvételének a korai szláv népesség jelenlétével való összefüggését, de hangsúlyozta ugyanakkor a magyarok körében való gyors terjedését is. Átvétele a 11. század közepe előtt mindenképpen megtörtént, talán már a 10. században, a magyarba közszóként került, a 13. századra pedig legáltalánosabban használt vízköznevünké vált, több korábban elterjedt magyar közszót kiszorítva (jó, ügy). Elemzése értékét korlátozza annak csupán 39 Árpád-kori megyére való kiterjedése.¹²³

Saját vizsgálatomat igyekeztem Hoffmann tanácsát követve kiterjeszteni a magyar nyelvterület minél nagyobb részére, valamint a vízrajzi köznévyanyag többi elemére és összevetésképpen a 19–20. századi anyag áttekintésére is. A Hoffmann által végzett gyűjtést több hiányzó megye anyagával egészítettem ki, és összevettem Kálmán korábbi eredményeivel. Elemzésem alapján jól felismerhető egy településtörténeti jelenség.¹²⁴ A „patak” köznévy használata a középkori adatok alapján három földrajzi régió területén mutatható ki, a Felvidék középső és keleti részén, Erdély hegyvidéki területein, valamint az Alpokalján. Szembetűnő, hogy mindhárom régióban ismert 7–9. századi szláv régészeti anyag, a felvidéki erdőzónában, a Felső-Tisza vidékén, a Kraszna mentén, Dél-Erdélyben, Kelet-Zalában,

---

¹²¹Szentpéteri, 2002. térképek, Kiss, 1985., térképek.

¹²²Kálmán Béla: Helynévkutatás és szóföldrajz. In: Nyelvtudományi Értesítő 58. 1967. 344–350. (továbbiakban: Kálmán, 1967.) 345–347.

¹²³Hoffmann István: Patak. In: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Szerk.: Hajdú Mihály – Keszler Borbála. Bp. 2003. 664–673. (továbbiakban: Hoffmann I., 2003.) 670–671.

¹²⁴Lásd 1. táblázat. A magyar vízköznevek elterjedése.

valamint az Alpok legkeletibb völgyeiben egyaránt.¹²⁵ Ezért, bár korántsem azonos területi elhelyezkedést megállapítva, de egyet kell értenem Šmilauerrel abban, hogy a „patak” köznévként a helyben talált szlávoktól kerülhetett elsődlegesen a magyarba. Adott volt ugyanis az átvétel elsődleges formája, a közvetlen együttélés két különböző nyelvű népesség között. Hoffmann szerint ugyan e szlávok megtelepedésének időpontját igen nehéz meghatározni, ám a 7–9. századi szláv régészeti leletanyag e tekintetben jó támpontokat nyújt. Aligha kereshető tehát a 10. század előtt itt élt szláv lakosság lakóhelye az alföldeken, ahol a „patak” köznévteljeséggel ismeretlen volt. Az átvétel vázolt módját erősíti az a jelenség is, hogy a több száz névből álló vizsgálati anyag ugyan az Árpád-kor egész időszakából származik, az egyes víznév típusok mégis földrajzilag elkülönülve, ugyanazonokon a területeken jelentkeznek, ami használatuk állandósulására utal. Az újkorban az alföldeken továbbra sem volt jellemző a „patak” név használata, azonban a belső hegyvidéki jellegű körzetekben kimutatható jelentős mértékű térnyerése. Az idegen eredetű „patak” szó a magyarság ismert nyelvhasználati egysége ellenére sem terjedt el a köznyelvi használatban konkrét vízfolyások neveként az egész nyelvterületen. Részben magyarázhatja ezt a jelenséget a megnevezett vízfolyások eltérő jellege, azonban ez a minőségi különbség sok esetben nem jelentkezik, kifejezetten gyors vízfolyások is szerepelnek „ér” néven, és megfordítva, síkvidékeken is feltűnik a „patak” köznévteljeséggel. Fenti megállapításainkat jól kiegészíti Póczos Rita elemzésének eredménye a Garam és az Ipoly víznévrendszerének magyar eredetű rétege vonatkozásában. A teljes hosszában hegy- és dombvidéki környezetben elhelyezkedő Ipoly vízvidékén kizárólag a „patak” köznévteljeséggel fordul elő, míg az alsó szakaszán síkvidéken haladó Garam mellékvízei a „sár”, illetve „ér” nevet viselik, és csak a szláv eredetű víznevek kiegészítő névrészeként szerepel a „patak”.¹²⁶ Sokatmondóan egészíti ki e megállapítást az a megfigyelés, hogy a Garam vidékén a szláv eredetű neveket a magyar használók általában alakíthatóvá vették át, az Ipoly környékén viszont a szláv eredetű nevek szerkezetileg idomultak a magyar névrendszerhez.¹²⁷ Településtörténeti szempontból arra gondolhatunk, hogy míg az Ipoly dombvidékén a(z ismeretlen) kezdetektől szlávok és magyarok együtt éltek, kétnyelvűség állt fenn, addig a Garam alföldi síkján nagyon kevés szlávot találhattak eleink.

Az alföldi nagy folyók árterületén rendkívül sűrű volt a vízhálózat, Kálmán Béla az Árpád-korból 250 ér, fok, sár és víz nevet viselő, tehát kétségtelenül magyar

---

¹²⁵Lásd a 120. lábjegyzetet.

¹²⁶Póczos Rita: A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei. In: Helynévtörténeti Tanulmányok I. A Magyar Névtörténeti Társaság Kiadványai 8. Debrecen, 2004. 105–127. (továbbiakban: Póczos, 2004.) 109–110.

¹²⁷Póczos, 2004. 125.

névadású vízfolyást tudott kimutatni.¹²⁸ A magyar vízköznevek kizárólagos használata az alföldeken arra utalhat, hogy a magyarok egyedül vagy csak igen kis számú szláv népességgel együtt élhettek a kérdéses területeken. A török eredetű víznevek viszont éppen az alföldi területeken jelentkeznek, hasonlóan a magyar eredetű nevekhez. Következésképpen ennek alapján éppúgy nem lehetséges az avar kori törökök nyelvi elszlávosodására következtetni, ahogy az ugyanott élt, a helyükre költözött magyarok esetében sem történt ez meg. Kristó elemzése a szláv névadású víznevek kis számát kimutatva félreérthetetlenül jelzi tehát a szláv nyelvi szubsztrátum hiányát a magyar nyelvterület legnagyobb részén. Kálmán Béla térképészlete szemléletesen mutatja az ér és a fok köznevek elterjedésének a korai magyar nyelvterülettel való szoros összefüggését, ugyanakkor a patak köznévnek az elsősorban szlávoktól lakott vidékeken való jelentkezését az Árpád-korban.¹²⁹

Az Árpád-kori Borsod vármegye helynévanyagát vizsgálva ismertem fel azt a jelenséget, hogy szláv személynévekből magyar névadással keletkezett helynevek az adatoltan szlávok által is lakott hegyvidéki területeken jelentkeznek elsősorban, a döntően magyar névanyagú vidékeken alig.¹³⁰ Ez a jelenség arra utalhat, hogy a betelepülő, esetleg helyben talált szláv csoportoktól történt közvetlen átvétellel összefüggésben keletkezhetnek elsődlegesen szláv személynévekből magyar névadással helynevek, párhuzamos névadás révén. A két bemutatott nyelvi jelenség tehát a szláv nyelvű népesség elterjedésére vonatkozóan hasonló következtetések levonását engedi meg. Jelentősebb tömegű szláv lakossággal a 10–11. század folyamán csak ott érintkezhetek közvetlenül a magyarok, ahol a szlávból átvett „patak” köznév a folyóknál kisebb vízfolyások szinte kizárólagos megnevezésévé vált, lényegében a szláv személynévekből származó helynevek elterjedésével megegyező, vegyes lakosságú területeken. Másutt legfeljebb szórványos, a sztyeppei eredetű népesség (török vagy magyar) által sűrűn lakott területekre bevándorolt szláv csoportokkal számolhatunk, akik névadásuk nyomait elsősorban áttételes módon örökíthették át.¹³¹

Komoly súllyal esnek latba a nagyobb tájegységek nevei a névadók etnikai hovatartozása szempontjából. A kora Árpád-korban forrásainkban feltűnő tájnevek nem mutatnak túl nagy változatosságot. Legjellemzőbb a füves síkságok meg-

---

¹²⁸Kálmán, 1967. 345–347.

¹²⁹Lásd „1. térkép. A magyar vízköznevek elterjedése az Árpád-korban.”

¹³⁰Lásd erre 2. térkép. A magyar és a szláv népesség települési rendje az Árpád-kori Borsod megyében.

¹³¹A bemutatott helynévi jelenségek alapján 11. század előtti szórványos szláv lakosság kimutatására kitűnő példát nyújt a borsodi Tisza mente. Itt a két nazális szláv helynév (Montaj, Szandalék) mellett szláv személynévből származó településnév is megtalálható (Tiszabábolna), valamint szláv eredetű vízköznév is több esetben jelentkezik (morotva), a helynévanyag szinte kizárólagosan magyar eredete mellett.

nevezésére általánosan használt „Mező” köznévvé, amelyek csak a későbbiekben váltak igazán egy-egy tájegység tulajdonnévé, amikor kialakultak a ma is ismert kéttagú nevek: győr-soproni Mező, Komárom északi felén Mező?, (Mező[föld], borsodi Mező[ség], bihari Mező[ség], békési, csanádi, aradi Mező, Makszond-mező, krassói Mező, erdélyi Mező[ség]).¹³² A homokos talajú tájakat „Homok” néven emlegették, a Duna-Tisza között Pesttől Csongrádig és Bodrogbán is (Mezőhomok).¹³³ A nedvesebb, vízjárta réteket a „Sár” névvel illették, ilyenek Biharban és Békésben a Nagysár és Tordasára, a bácsi Duna mentén a Sár, a Sár (víz) mentén Fejérben, a Nagysár Soltban.¹³⁴ Ezek később több esetben az árterekre vonatkozó „rét” utótaggal bővültek.¹³⁵ Igen jellegzetes tájnévadási mód volt még a folyók közötti területeknek a közrezáró folyók nevéből a „-köz” utótaggal képzett elnevezése, mely nevek később a kisebb folyók nevére rövidültek (Csallóköz, Sárköz Soltban és Tolnában, Bodroglóköz, Cserőköz, Körösköz stb.).¹³⁶ A hegyvidékeket is általában csak az „erdő” köznévvé jelölte, amelyek szintén csak később nyerték el megkülönböztető kiegészítésüket (Zselicerdő, Bakonyerdő, Vérteserdő, Piliserdő, Mátraerdő, Nagyerdő, Feketeerdő, Igyfán-erdő, Erdőhát).¹³⁷ Csak néhány esetben ismerünk nagyobb területre értett egyedi tájneveket a korai időből. Ilyenek a Kemej, Nyír, Szilágy, Beszterce, Szörény, Somogy, Ormán tájnevek.¹³⁸ Ez utóbbi egyedi névadások háttérében vélhetően az adott táj olyan sajátossága áll, amely a nagy területű alföldekre általánosan jellemző felszíni formáktól, illetőleg növényzettől eltérő képet mutatott, amelyet a lakosság érzékelt.¹³⁹ Az egyező tájnevek

¹³² Györffy, 1963. 735., 569., 493., 835., 163.; Györffy, 1987. 564.; Györffy, 1987. 306., 395., 469., 544.

¹³³ Györffy, 1963. 881., 696.; 1987. 322–323.; Kristó Gyula: Tájsemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. In: Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19. Szeged 2003. (továbbiakban: Kristó, 2003. 38–39.)

¹³⁴ Juhász Dezső: A magyar tájnévadás. In: Nyelvtudományi Értekezések 126. Akadémiai Kiadó, Bp. 1988. (továbbiakban: Juhász, 1988. 25.) Györffy, 1963. 569., 493., 201.; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. Bp. 1987. (továbbiakban: Györffy, 1987.) 322.

¹³⁵ Györffy, 1963. 835.; Györffy, 1987. 322.

¹³⁶ Juhász, 1988. 15.; Kristó, 2003. 18–20.

¹³⁷ Kristó, 2003. 36.; Györffy, 1963. 40., 248., 570.; 1987. 207., 322.; 1987. 97., 325., 457., 460.

¹³⁸ Györffy, 1963. 248., 569.; Kristó, 2003. 24., 39., 40–41., 49–50.

¹³⁹ Az alföldek egészétől eltérő természetföldrajzi jellemzők névadási szerepe némileg ellentmond Kristó, 2003. 49. a nagy tájnevek hiányát a közrendűek szűk mozgásterével magyarázó felfogásának, hiszen a megkülönböztetés a természeti környezet eltérő mivoltának érzékelésével magyarázható csak. Talán az itt élőknek más tájegységekhez képest eltérő, például mozgékonyabb életmódja kereshető a jelenség háttérében.

használata a korai időben a lakosság kis mobilitásával magyarázható, nagyobb távolságú helyváltoztatást csupán a népesség csekély hányadának életmódja igényelt, így széles körben használt önálló névalakok nem alakultak ki.¹⁴⁰ A népesség zömének földhöz kötött állapota, amely a tájnevek csekély változatossága mögött kereshető, jól egyeztethető az Árpád-kori népesség döntő hányadának szolgarendűségével, illetőleg kötött szabadságával, mely utóbbi egy adott földbirtokhoz vagy közigazgatási egységhez elszakíthatatlanul kapcsolta az érintetteket. E jogi állapot manifesztálódhatott abban a jelenségben, hogy a későbbiekben többnyire éppen a megyenevek formálódtak nagytáj-nevekké (Szaláság, Bácska, Bihar).¹⁴¹ Az elsőként latin nyelven 1075-ben, majd Anonymusnál már magyarul is feltűnő Erdőelü/Erdély egységes nagytáj neveként csak a magyarban létezett, idegen megfelelőjéről nem tudunk, a magyarokhoz hasonlóan egész területén megtelepült románok a magyar eredetű 'Ardeal' alakot használták.¹⁴² Ezzel szemben a szlávok lakta Szlavónia analógiásan *Drárael/*Drávántúl alakúnak feltételezhető magyar névalakjának földrajzi szinonimája a 'Szlavónia' név, éppígy (részben) a magyarul Havaselve/Havasalföld néven ismert nagytáj román 'Munténia' neve.¹⁴³

Feltűnő, hogy idegen eredetű név alig jelentkezik a tájnevek sorában, ami azért meglepő, mert, amennyiben létezett volna ilyen, kitűnően alkalmas lehetett volna a megkülönböztetésre a magyar névhasználók számára.¹⁴⁴ Számos esetben, különösen a víznevek esetében igazolható, hogy a magyarok átvették a már létező idegen neveket, éppúgy, mint bárhol másutt az újonnan érkezők, bizonyosan túrkörfordításra utaló neveket nem ismerünk. A különböző szláv népek esetében is jól adatolt a füves síkságok „polje” neve (pl. Turopolje), de jellegzetesek az erdő „suma” nevéből képezett tájnevek is a szláv nyelvekben (pl. Sumava, Šumadija).¹⁴⁵ A Kárpát-medence belső területein azonban nincsen nyoma ilyen elnevezéseknek, az alföldek, domb- és hegyvidékek nevei döntő többségükben magyarok, a tájnevek között alig akad esetleg idegen névadásúnak tekinthető (pl. Ormán),¹⁴⁶ kis számban előfordulnak idegen eredetű köznevekből valószínűleg magyarok által adott nevek (pl. Pilis).¹⁴⁷ Jellegzetes a szláv nyelvekben is a folyók által közbezárt területek elnevezése az egyik érintett vízfolyásról (pl. Međimūrje),¹⁴⁸ ám a magyar

---

¹⁴⁰ Kristó, 2003. 49.

¹⁴¹ Juhász, 1988. 10., 24., 27.

¹⁴² Györffy, 1987. 99. 10. l.

¹⁴³ vö. Kristó, 2003. 25–28. és Kiss, 1997. 2/576.

¹⁴⁴ vö. Juhász, 1988. 14.

¹⁴⁵ Kiss, 1997. 2/502., 687.

¹⁴⁶ Kiss, 1997. 2/284.

¹⁴⁷ Kiss, 1997. 2/346–347.

¹⁴⁸ Kiss, 1997. 2/ 687., 502., 165.

nyelvterületen belül nincsen nyoma víznevekből szláv képzéssel alkotott tájneveknek, ellenben tömegesen szerepelnek okleveleinkben a magyar névadású folyamköznevek nagyobb és kisebb területek megjelölésére egyaránt.¹⁴⁹

Véleményem szerint mindezekből arra következtethetünk, hogy a korai magyar nyelvterületen belül nagyobb, összefüggő területen élő szláv lakossággal aligha találkozhattak elődeink, csak kisebb szórványos szláv csoportok élhettek a zömében valószínűleg török nyelvű steppei eredetű őslakosság között. A szélső területeken azonban jelentős szláv népesség nyomai mutathatók ki már az avar kortól kezdve régészeti úton, majd az Árpád-kortól a Kristó által bemutatott módon az írott forrásokban megőrzött helynévanyag segítségével.

Szakirodalom az 1. táblázathoz

Drótos Eszter: A 'folyóvíz' jelentésű földrajzi köznevek az ómagyar kor helyneveiben. (DE-BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék – szakdolgozat) Debrecen, 2009.

Hoffmann István: Patak. In: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály – Keszler Borbála. Bp. 2003. 664–673., 669–670.

Holub József: Zala megye középkori vízrajza. Zalaegerszeg, 1963. 64–65.

Maksai Ferenc: A középkori Szatmár megye. Bp. 1940.

Mikesy Sándor: Szabolcs vármegye középkori víznevei. Bp. 1940.

Milleker Bódog: Délmagyarország középkori földrajza. Temesvár, 1915.

Pais László: A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza. A Magyarságtudományi Intézet Évkönyve 1941–42. 68–114.

Kézirat munkánk, Somogy megye településhálózata a 6–16. században.

---

¹⁴⁹ Lásd ezekre Kristó, 2003. 18–20.

RÓZSA SÁNDOR

A JÁSZ-NAGYKUN-SZOLNOK MEGYEI LEVÉLTÁR 18–19. SZÁZADI KÉZIRATOS TÉRKÉPEINEK ELEMZÉSE KUNHEGYES KÖRNYÉKÉNEK TÁJÁTALAKULÁSA SZEMPONTJÁBÓL

A Jász-Nagykun-Szolnok megyei levéltár 2011-ben adta ki *Charte Antique* című digitális kiadványát, mely digitalizálva tartalmazza a levéltár állományában őrzött összes kéziratos térképet. Ezzel óriási technikai segítséget nyújtott a Nagykunság és a Jászság kutatói számára, hiszen a térképek felhasználása jelentősen egyszerűbb lett, térben és időben egyaránt korlátlaná vált. Meg kell továbbá említenünk, hogy a 21. század kutatója – legyen az történész, geográfus vagy ökológus – legtöbb esetben már nem engedheti meg magának, hogy az egyes térképeket csupán szemrevételezéssel elemezze. Napjainkra egyre inkább megkövetelhető a térképek digitális eszközökkel való feldolgozása, melyet az informatikai fejlődés, pontosabban a rendelkezésre álló térinformatikai programok tesznek lehetővé. Az informatikai vívmányok használatának előfeltétele azonban, hogy az egyes térképek digitalizált változatban is elérhetővé váljanak. A történész kutatók dolgát tovább „egyszerűsíti”, hogy bizonyos térképek, mint például a történelmi Magyarország egész területét lefedő I. és II. katonai felmérés napjainkban georeferált változatban online elérhetőek, ráadásul lehetőségünk van az egyes térképészeti pontokat koordináták alapján műholdképekkel összevetni.

A fentiek ellenére a térképek hagyományos, egyszerű, szemrevételező elemzése is sok információt nyújt a kutatók számára. Jelen tanulmányban nyolc kéziratos térkép ilyen jellegű elemzését szeretném bemutatni egy történelmi ökológiai vizsgálat szemszögéből. A kutatás során a 18. század második felében elkezdődő árvízmentesítő munkálatok előzményeit és következményeit fogom megvizsgálni Kunhegyes település példáján keresztül. A vizsgálat során számos gazdasági, társadalmi és tájökológiai szempontot kell figyelembe vennünk. Ezek közül a kéziratos térképek elemzése elsősorban az árvízmentesítések előtti, kiinduló tájállapot rekonstrukcióját, valamint a munkálatok utáni vízrajzi változások megállapítását teszi lehetővé. A térképekből nyert információkat fontos összevetni a területhez kapcsolódó gazdasági jellegű forrásokkal – pl: adóösszeírások, földkönyvek, határleírások –, ami a kutatás további irányát képezi.

A továbbiakban a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltárban megtalálható kéziratos térképek vizsgálatának eredményeit szeretném közölni Kunhegyes környékének 18. század végi és 19. század eleji vízrajzi változásainak tekintetében. Mielőtt azonban rátérnénk a térképek elemzésére, tisztázzuk a település földrajzi elhelyezkedését és az árvízmentesítések helyi eseménytörténetét.

Kunhegyes az Alföld északi részén, azon belül a Nagykunság északi peremén elhelyezkedő település. Napjainkban közigazgatásilag Jász-Nagykun-Szolnok megyéhez, egész pontosan annak keleti részéhez tartozik. A település 2013 óta járási székhely, a kunhegyesi járáshoz tartoznak Tiszabő, Tiszagyenda, Tiszaroff, Tiszabura, Abádszalók és Tomajmonostora települések. Természetföldrajzi szempontból a Közép-Tiszavidéken, azon belül a Tiszafüred-Kunhegyesi-sík déli részén található. A Tisza folyótól 12-13 kilométer távolságra helyezkedik el, jelentősebb álló vagy folyóvíze nincsen. A települést kettészelő, egykor vízimalmokat is működtető Kakat-ér ma már csak belvízelvezető csatornaként funkcionál, a közel három évszázados emberi tájátalakítás mementőjeként. (ld. kép 1-2.)

A Közép-Tiszavidék vízrajzi és településföldrajzi viszonyait egyaránt a Tisza folyó határozta meg. A tájat a folyó árvizei, pusztító és építő munkája alakította ki.¹ A vízfolyás alakította – és alakítja korlátozottan ugyan, de napjainkban is – a táj felszínét, és a talajok kialakulásában is fontos szerepet játszik.² A Nagykunság a Közép-Tiszavidék legmagasabb térszíne, amely számos lokális jelenséget eredményezett az árvízmentesítések tekintetében. Ennek köszönhető, hogy az egyes árvizek többnyire inkább „átfolytak” a területen. Ezt a jelenséget az 1750-es, Pálffy nádor által elrendelt összeírás egyik tanúvallomása is említi: „Halászó vizünk magunk territórimunkon tavasszal, amikor a Tisza árvize jön, futó hálnak nevezük és szigonyokkal, tapogatóval fogatnak, de mihelyt az árvíz fordul, (...) az Berettyóra és Kőrösre el mégyen, és itatra való vizet is magunk és marháink számára kéntelenítettünk gáttal és rekesszel tartani.”³ Állóvizek közül a Kunhegyes és Abádszalók között megtalálható Gyolcs-mocsár (lásd. 1. térkép) és a Karcag közeli Karajános-mocsár voltak a jelentősebbek. Az egész terület rész déli-délkeleti irányban lejt, az északról érkező, általában a Tiszából kiinduló vízfolyások a vízrendezéseket megelőzően a Hortobágy-Berettyó felé tartottak.⁴ Még 1783-ban

¹ Károlyi Zsigmond: A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I. (895–1846). Budapest, 1975. 7–11. (továbbiakban: Károlyi, 1975)

² Karcagi Gábor: A Mirhó-gát megépítésének vízrajzi következményei In: „Áldás és átok a víz” Tudományos emlékülés a Mirhó gát megépítésének 200. évfordulójára. szerk. Tóth Albert. Kisújszállás, 1987. 47. (továbbiakban: Karcagi, 1987)

³ A Jászkun kerület településeinek leírása 1750-ben. In: Zounuk 10. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár évkönyve. szerk. Zádorné Zsoldos Mária. Szolnok. 2004. 257-259.

⁴ Karcagi, 1987. 47.

is elhangzik a panasz a Nagykunság népétől: „Az árvíz már majd harmad részét elborította az egész határnak”⁵.

Kunhegyes környékének, illetve bizonyos értelemben az egész Nagykunság vízrajzának egyik legmeghatározóbb eleme a Szalók-Taskonyi öblözetben található Mirhó-fok⁶ volt (lásd 1. és 2. térkép). A fok szélessége közel 1 km, az általa öntözött mocsár pedig mintegy 50 km²-t tett ki.⁷ A kitörő víz közvetlenül a Gyolcsi-lapos hatalmas nádasába ömlött, és az annak közepén lévő „Gyolcsi tisztása” nevű helyen keresztül folyt tovább a Kunhegyestől északnyugatra kezdődő Kakat-ér medrébe.⁸ A Kakat-ér Kunhegyes határán áthaladva Bánhalmánál több ágra szakadt, majd a Mirhó-torok jóvoltából találkozott a Hortobágy-Berettyó vizével. A Mirhó-fok tehát kiöntésével valóságos szigettengert hozott létre a Nagykunságban.⁹

A fentiek tudatában nem csodálkozhatunk azon, hogy a fok elzárásának gondolata viszonylag hamar felmerült a nagykun községekben. A 18. század közepén egyre gyakoribbá váltak a víz miatti panaszok. A Nagykunság népe leginkább a rét és legelő hiányát, a határ posványosodását, valamint a szőlők és szántók gátakkal való védését nehezményezte.¹⁰

Az első gátat a Mirhó-fokon 1754-ben építették fel, kilenc évvel az önmegváltás, azaz a redemptio után. Ez volt a Tiszántúl első jelentős árvízmentesítő munkálata, melyben Kisújszállás, Karcag, Kenderes és Kunhegyes vett részt, s 1761-ben meg is erősítették a kezdetleges építményt. A gát a Mirhó-fok keresztöltése volt, vagyis a Tiszára mintegy merőleges fokot a folyóval párhuzamosan elzárták. Ezután mintegy tíz évvel sor került a vízrendezésekkel kapcsolatos első érdeklentétek kiéléződésére. Heves vármegye az 1770-es évek elején tapasztalható magas vízszinteket a töltés által elzárt ártér hiányával magyarázta, s végül 1776-ban Litzner János megyei mérnök javaslatára elbontatta a gátat. Ezt követően, elhúzódó vita után, 1780-ban a Nagykun települések engedélyt kaptak a gát

⁵ Szabó Lajos: A kunhegyesi szegények és redemptusok ellentéte a XVIII–XIX. sz. fordulóján. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár. Szolnok, 1966. 24. (továbbiakban: Szabó, 1966)

⁶ **Fok:** A fok a folyót kísérő hátaikon keletkezett szakadás, amelyen át a folyó árvize az anyamederből az ártérbe kilépett, majd a környező ereket és laposokat feltöltötte, végül ugyanezen nyíláson át a víz a folyó apadásakor visszaáramlott az anyamederbe, legalábbis részben. Ld. Károlyi, 1975. 16.

⁷ Endes Mihály: A Közép-Tiszától a Nagy Sárrétig. In. „Áldás és átok a víz” Tudományos emlékülés a Mirhó gát megépítésének 200. évfordulójára. szerk. Tóth Albert Kisújszállás, 1987. 78.

⁸ Károlyi, 1975. 18.

⁹ Szabó, 1987. 5.

¹⁰ Szabó, 1987. 11.

újbolí felépítéséhez, s az építkezést ekkor már Heves vármegye is támogatta, sőt segítséget is nyújtott a munkálatokban. A gát végleges állapotában 1787-re épült meg, és a következő nagy árvizek ellen sikeresen védte meg a Nagykunságot a tiszai árvizektől.¹¹ Funkcióját a 19. század közepén kezdődő központilag irányított állami folyószabályozások után veszítette el, a folyó menti töltésrendszer kiépítését követően.

A fentiekből is látszik, hogy a 18. századi munkálatok eseménytörténete napjainkra már kimerítően feldolgozott, sok esetben azonban újabb kérdések merülnek fel, elsősorban az előzményeket és a következményeket tekintve. Egyértelműen látszik, hogy a gátépítésekben érintettek álláspontja korántsem volt egységes. Felmerül a kérdés, minek köszönhető mindez? Véleményem szerint ebben gazdasági, társadalmi, technikai, de bizonyos átvitt értelemben kulturális, tradicionális tényezők is komoly szerepet játszhattak. Érdekes megemlíteni, hogy Kunhegyes településen az 1780-as évek elején gyűlést tartottak a gát újjáépítésének ügyében, ahol nem egyezett a lakosság álláspontja, noha a többség a védmű újjáépítését szorgalmazta. Megegyezni mindössze abban tudtak: „nem ellenkeznek a Mirhónak meg töltésében, csak hogy valamely víz Kanálison bocsáttatnék a Kunhegyesi territoriumra”¹².

Az árvízmentesítéseket, gát- és csatornaépítéseket számos tényező motiválhatta, és jó néhány lehetett ellentétben is vele. A halászatból, pákászatból és csikászatból élő emberek minden bizonnyal a mocsarak, erek és lápok fennmaradásában voltak érdekeltek, míg az egyre növekvő földéhségű redemptus gazdák inkább a mocsarak lecsapolását és feltörését kívánták. Minden gazdának akadt azonban jószága, amely a legelő szélén található erekből oltotta szomját, és a tavaszi árvíz által öntözött rét füvét legelte. Az érdekek és ellentétek kuszaságával kell tehát szembenéznie a téma kutatójának. Meglátásaim szerint az első lépés, amely a szálak felgöngyölítéséhez vezet, a körülmények teljes körű, a források által lehetővé tett legaprólékosabb rekonstruálása. A Mirhó-gáttal kapcsolatos álláspontok tisztázására tehát akkor nyílik lehetőség, ha megállapítjuk, pontosan mekkora és milyen irányú változást jelentett az építkezés, illetve milyen volt a kiinduló állapot. Ehhez először a korabeli kéziratos térképek lehetnek nagy segítségünkre. Az előzetes vizsgálatok során nem csupán a térképeket vettem össze egymással, hanem igyekeztem kiegészíteni az egyes térképeket a téma korábbi kutatói által összegyűjtött eseménytörténeti adatokkal, panaszlevelekkel és más forrásokkal. Mindezen kívül igyekeztem egyfajta forráskritikát is alkalmazni, elsősorban a térképet készítő személyek helyismeretének szempontjából.

---

¹¹ Károlyi, 1975. 81–85.

¹² Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár. V-200 Kisújszállás Város Levéltára. A Mirhó-gát építésének iratai. Kunhegyes helység főbírájának levele Kisújszállás tanácsához.

Az első térkép, amely számunkra fontos, 1777-ből származik, ezen térképet Pest megye első mérnöke, Balla Antal készítette.¹³ (Id. térkép 2.) A „Gyolcs-mocsrat” ábrázoló térkép viszonylag jól áttekinthetően mutatja be a Nagykunság egy részének, illetve Kunhegyes környékének vízrajzi viszonyait. A tavaszi áradás – a térképen is jól láthatóan – egy 6-8 km széles és 10-12 km hosszú tavat hozott létre Kunhegyes és Tiszabura között.¹⁴ A térkép elemzése szempontjából fontos leszögeznünk, hogy egy évvel a Mirhó-gátjának lerombolása után készült. Heves vármegye nem egészen tisztázott okokból 1776-ban leromboltatta a fokot elzáró töltést. A levéltár Nagykunságról készült kéziratos térképgyűjteményének egyik nagy „hibája”, hogy a Mirhó-gát első felépítése előttről nem rendelkezik egyetlen, a téma szempontjából értékelhető térképpel sem. Az egyetlen 1754 előttről származó, 1720-ra keltezett térkép (Id. térkép 1.) méretarányából adódóan és bizonyítható tájolási hibák következtében a vízrajzi viszonyok szempontjából nem értékelhető. A hiba feltehetően a térképész hiányos helyismeretéből adódott.¹⁵ Mivel azonban a korábban említett 1777-es térkép pont a gát elbontása után készült, ezért lehetőségünk nyílik a Mirhó-fok szabad kiöntési területének vizsgálatára.

Balla Antal térképén¹⁶ jól látható, hogy Kunhegyes területének mintegy fele, kétharmada elöntött, illetve vízjárásos hely. Állandó vízállásként – a térképen alkalmazott sötétebb kékes-zöldes szín utal erre – csak a település belterületének nyugati oldala mentén folyó Kakat-ér van jelölve. Árvízmentes térszínként van ábrázolva a külterület déli és keleti része. Mielőtt azonban konkrét következtetéseket vonnánk le, meg kell említenünk a térképezés esetleges hibáit. Először is nincs pontos adatunk arra vonatkozóan, hogy a térképész pontosan melyik évszakban, illetve melyik hónapban készítette el a felmérést. Kérdés, hogy az év árvizes vagy árvízmentes periódusában készült-e. Ennek elsősorban idegen, az adott helyet kevésbé ismerő felmérők esetében van kiemelkedő jelentősége. Azt biztosan megállapíthatjuk, hogy az adott térképész a kor viszonyainak megfelelő térképezési tapasztalattal, illetve ismeretekkel rendelkezett, hiszen 1770-től kamarai mérnöknek, és mint tudjuk, később Pest megye első mérnökének nevezték ki, ráadásul munkássága kiemelkedő jelentőséggel bírt az első folyószabályozások tervezésében.¹⁷

Balla Antal térképével szembeni kritikánkat az idősebb Bedekovich Lőrinc által 1784-ben a Nagykunság egészéről szerkesztett térkép támaszthatja alá.¹⁸ (Id.

---

¹³ Charte Antique. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Kéziratos Térképei. Szerk. Fülöp Tamás. Szolnok, 2011. (digitális kiadvány) (továbbiakban: Charte Antique)

¹⁴ Lásd továbbá: Szabó Lajos 1987. 5.

¹⁵ U166-2 leírás In. Charte Antique.

¹⁶ JNSZL T_30 In. Charte Antique

¹⁷ Charte Antique

¹⁸ JNSZL T_76 In. Charte Antique

térkép 3.) Ezen a térképen az említett „Gyolcs-mocsár” kiterjedése jóval nagyobb, mint Balla 1777-es térképén, ráadásul a Kakat-ér is vastagabb, és mintegy bel-esimul az összefüggő vízfelszínbe. A vízfolyás elkülönülő medre egyáltalán nem figyelhető meg. A település déli és keleti része – amely Balla térképén vízmentes részként jelent meg – itt vízállásokkal szabdalt terület. 1784-ben történeti adatok szerint egyszerre áradt a Hortobágy és a Tisza vize, tehát az átlagosnál nagyobb árvízről beszélhetünk.¹⁹ Mivel a Mirhó-gát újjáépítése még mindig nem történt meg, ezért az elöntött terület legnagyobb kiterjedését feltételezhetjük a térkép készítésének évében. Fontos leszögeznünk, hogy 1777-ben is árvizes évet jegyeztek fel.²⁰ A két térkép tehát bizonyíték arra, hogy az egyes árvizek kiterjedése jelentősen eltérő lehetett. Ennek elsősorban az árvízmentesítések okait tekintve van komoly jelentősége. Feltételezhetjük ugyanis, hogy a 18. század végén feljegyzett, a korábbiaknál nagyobb árvizek „pillanatnyi érdekként” váltották ki a helyileg szervezett vízrendezési munkálatokat. Ezt ebben a formában jelenleg hipotézisként kell kezelnünk.

Egy harmadik térképen²¹, amelyet 1785-ben szintén Bedekovich Lőrinc készített, jóval kisebb kiterjedésű a „Gyolcs-mocsár”, továbbá – az egy évvel korábbi munkájával ellentétben – itt tökéletesen kivehető a Kakat-ér elkülönülő medre. (ld. térkép 4.) Ez az 1785-ös térkép azonban meglehetősen felületes, így hidrológiai és tájtörténeti szempontból nagyon kis forrásértékkel bír. A szakirodalomban és az általam vizsgált forrásokban nem találtam arra utalást, hogy 1785-ben jelentősebb árvíz vonult volna le a Tiszán, a Mirhó-gát végleges megépítése pedig az év végén vette kezdetét. A térképészek feltehetően a víz aktuális kiterjedését vették figyelembe, nem olvasható le egyik térképről sem egyértelműen, hogy hol húzódik az állandóan vízzel borított, az időszakosan vízzel borított és az egész évben vagy állandóan ármentes részek határa.

Ennek megállapítására – kizárólag Kunhegyes területét vizsgálva – az egyes térképeken jelölt térszínek összevetésével vállalkozhatunk. A térképeket keletkezési idejük alapján két fő csoportba kell besorolnunk, melyhez választóvonalként az 1787. évet tekinthetjük, amikor is a Mirhó-gátat újjáépítették, és sikeresen meg is védték az árvízről.²² Nagyjából ezt tekinthetjük a három évszázadon keresztül zajló Nagykunsági tájátalakulás kezdetének.

Ezek alapján az első csoportba négy, a másodikba szintén négy a levéltárban megtalálható kéziratos térkép sorolható.²³ Az első csoportba tartozó négy térkép

---

¹⁹ Karcagi, 1987. 42.

²⁰ Karcagi 1987. 42.

²¹ JNSZL T_79

²² Karcagi, 1987. 42.

²³ Felhasznált térképek: **Gyolcs-mocsár. 1777.** ld. JNSZL T_30 , **Nagykunság. 1784.** ld. JNSZL T_76 , **Nagykunság és Kenderes. 1785.** ld. JNSZL T_79 , **Nagykunság. 1786.**

1777-ből, 1784-ből, 1785-ből és 1786-ból származik. Ahogyan azt már korábban is említettem, az 1777-es és az 1784-es nagyobb árvíz évében készült, melyek közül az 1784-es lehetett a nagyobb.²⁴ Ezzel szemben az 1785-ös és 1786-os években nincs tudomásunk nagyobb árvizekről.²⁵ Itt azonban fontos megemlítenünk, hogy a korban az árvizek jelentkezését az évszakok váltakozásához hasonló jelentőségűnek tekintették, ezért egy árvíz feljegyzésére csak akkor került sor, ha az kiemelkedő károkat okozott, illetve szokatlan vízszintmagassággal jelentkezett.²⁶ Ebből kiindulva az utóbbi két térkép készítésének éveit nem árvízmentesnek, csupán átlagos éveknek kell tekintenünk. Azt, hogy ezekben az években valamilyen oknál fogva a szokottnál kisebb területű elöntést kellene feltételeznünk, semmi sem indokolja, bár országos szinten rossz termőévként jegyezték fel az 1785-ös és 1786-os évet, ami aszályosságra utal.²⁷ Az igazsághoz tehát véleményem szerint akkor állunk a legközelebb, ha a négy térképre körülbelül úgy tekintünk, mint a minimális és maximális vízborítottságot bemutató térképekre. Továbbra is szem előtt kell tartanunk azonban a felmérés esetleges pontatlanságából, felületességéből eredő hibákat.

Az 1777-es térkép Kunhegyes területének – ahogy azt korábban említettem – kicsit kevesebb mint a felét jelöli vízzel borított területként, míg az 1784-es már a terület legalább kétharmadát vagy egy kicsivel talán nagyobb részét is elöntött térszínként tünteti fel. Az 1785-ös térkép ezzel szemben a település körzetének körülbelül egyharmadát mutatja vízzel borítottnak. Tulajdonképpen a szűkebb értelemben vett „Gyolcs mocsarat” és a Kakat-eret jelöli meg. Az 1786-os térkép kevésbé részletes a vízrajzi viszonyokat illetően, itt állandó vízállásként jelenik meg a Kakat, míg a település kb. egyharmadát kitevő nyugati részek rétként vannak jelölve. A réteket időszakos vízállású területként érdemes kezelnünk.

Ami tehát megállapítható, hogy a Mirhó-gát megépítése előtt a terület egyharmada szinte minden évben legalább egy kis időre elöntött, de a legtöbb évben hosszabb ideig vízállásos rész volt. Körülbelül egyharmadot vagy egy kicsit többet tesz ki a fokozottabban árvízveszélyes rész, amely egy-egy közepes vagy nagyobb árvíz alkalmával elöntésre került. A legnagyobb árvíz idején készült térképből pedig egyértelműen kiderül, hogy a ténylegesen ármentes, még rendkívüli árvi-

---

ld. JNSZL T_165 , **Nagykunság. 1795.** ld. JNSZL T_108 , **Nagykunság folyó és úthálózata. 1800 körül.** ld. JNSZL T_109/1 , **Nagykunság. 1817.** Nro. 0905. , **Nagykunság út és vízrajzi térképe. 1830 körül.** ld. JNSZL T_116 In. Charte Antique

²⁴ Karcagi, 1987. 28.

²⁵ Karcagi, 1987. 42.

²⁶ Karcagi, 1987. 24.

²⁷ Honvári János: Magyarország gazdaságtörténete a Honfoglalástól napjainkig. Budapest, 1996. 176.

zektől is mentes terület voltaképpen a község belterületét, és az attól délkeletre eső határrészt jelentette. (térkép 4)

A térképek második csoportjának – a Mirhó-gát megépítése után keletkezetteknek – vizsgálata furcsa módon az előző térképcsoport elemzéséhez hasonló eredményeket hozott. A 19. század első felében a klíma a korábbiaknál szárazabbá vált²⁸, ami már önmagában is a vízzel borított és vízjárta területek csökkenését idézhette volna elő. Az 1817-ben a Nagykunságról idősebb Bedekovich Lőrinc által készített térkép azonban ismét vízjárta helyként tüntette fel Kunhegyes határának felét, a korábbiaktól eltérően azonban sokkal radikálisabban meglátszik a település déli határának ármentes volta.

Ennek okát több tényezőben is kereshetjük. Feltételezhetjük, hogy a térképész nem készített elég alapos felmérést, esetleg korábbi térképeit vette alapul. Erre meglehet az esély, hiszen 1817-ben már 66 éves volt, két évvel később, 1819-ben pedig nyugdíjba²⁹ is vonult főmérnöki állásából. Tudomásunk van továbbá arról, hogy 1816-ban nagyobb árvíz vonult le a Berettyón, mely azonban források szerint Kunhegyes határáig nem, csak Bánhalmáig jutott el.³⁰ Ezenkívül azonban – a hitelességet feltételezve – egy hidrológiai megfigyelés igazolásának is tekinthetjük a térképből következő megállapításokat. Az árvízmentesítő munkálatok csak az 1880-as évek után egészültek ki belvízmentesítéssel is. A mesterséges töltések ugyanis nem csak a folyó vizének kiöntését, hanem a területen keletkező csapadék és belvíz lehúzóását is akadályozták. A mélyebben fekvő területek ennek megfelelően gyakran elvizesedtek.³¹ A Mirhó-gát felépítése tehát nem volt egyenlő a Kunhegyes határában található mocsaras területek felszámolásával, sőt egyes esetekben, mivel a fokozott víz nem tudott a Tiszába jutni, még a korábbinál rosszabbá is válhatott a helyzet. A víz megállt a mélyebben lévő területen, és ott hónapokig vagy akár egész évben „pangott”. A Gyolcs-fenéken, azaz az egykori Gyolcs-mocsár helyén a mai napig küzdenek a mezőgazdasági termelők az évente jelentkező belvízzel.

Az utolsó vizsgált térkép a négy 1787 után keletkezett munkából 1830 körül készült, és ismeretlen készítő munkája. Az 1830-as évben egy viszonylag nagyobb árhullám vonult le a Tiszán, de a Mirhó-gát sikeresen állta a vizet.³² Ebből az időszakból, 1825–1835 között nincs tudomásunk sem nagyobb aszályról, sem na-

---

²⁸ Rácz Lajos: Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Szeged, 2001. 271.

²⁹ Charte Antique

³⁰ Karcagi, 1987. 29.

³¹ Ducza Lajos: A Nagykunság agroökológiai viszonyainak megváltozása az árvízszabályozás után. In. „Áldás és átok a víz” Tudományos emlékülés a Mirhó-gát megépítésének 200. évfordulójára. szerk. Tóth Albert Kisújszállás, 1987. 61.

³² Karcagi, 1987. 29.

gyobb szárazságról a Nagykunság területén az említett árhullámot leszámítva.³³ Mivel az említett térkép nincs évre pontosan datálva – ha feltételezzük, hogy nem pont 1830-ban készült, bár elöntés akkor sem történt –, akkor egy átlagos év vagy évszak vízrajzi képét kell feltételeznünk benne. Mivel azonban nem ismerjük a térkép pontos szerzőjét, még kritikusabban kell hozzáállnunk a felmérések pontosságához, illetve az ábrázolás hiteleségéhez. Mindezek ellenére elmondhatjuk, hogy a térkép a Kakat-éren kívül semmilyen más álló- vagy folyóvizet nem mutat, leszámítva egy kisebb vízállást a település keleti határrészén. (ld. térkép 7.) Az 1817-es térkép megfigyelése nélkül ezt a térképet elnézve arra a megállapításra juthatnánk, hogy a Mirhó-gát építése egyéb munkák elvégzésével együtt minden kétséget kizáróan sikeres volt, amennyiben beszélhetünk sikerről, hiszen a 19. század eleji nagy aszályok erősen kétségbe vonják ezt. Az aszályok azonban valószínűleg a Mirhó-gát nélkül is jelentkeztek volna, esetleg kártételük lett volna némileg kisebb, amennyiben a tavaszi árvizek meg tudják öntözni a legelőket, növelve azok szénahozamát.

Összességében tehát a két „korszak”, vagyis a térképek két csoportjának vizsgálatából arra kell következtetnünk, hogy a Közép-Tiszavidék egészére a korábbi kutatók által tett megállapítás³⁴ – miszerint a terület egyharmada árvízmentes, kétharmada állandóan vagy időszakosan vízzel borított – Kunhegyesre is igaz. A település határában, nem mértani pontossággal ugyan, de megfigyelhetőek az egyharmados arányok, azaz egyharmad a vízzel borított nádas, lápos terület, egyharmad az időszakosan vízzel borított rét, és egyharmad ármentes területrész. Le kell azonban szögeznünk, hogy egy-egy szélsőséges év vagy egymás után következő több ilyen év megcáfolhatja ezt a mintát, ami a fennálló gazdálkodási rendszer válságát is előidézhette.

A kutatás további irányát képezi, hogy a vizsgált nyolc térképet térinformatikai programok segítségével, georeferált változatban is megvizsgálom, továbbá összevetem a georeferált változatban elérhető I. és II. katonai felmérés térképszelvényeivel és a rendelkezésre álló műholdképekkel is. Ez várhatóan még pontosabb vizsgálati eredményeket biztosít majd. Ezzel párhuzamosan el kívánom végezni Kunhegyes 18. századi gazdálkodásának és társadalmának minél teljesebb rekonstrukcióját a Jász-Nagykun Szolnok Megyei Levéltár forrásaira és más kutatók korábbi eredményeire alapozva. Ezek után reményeim szerint pontosabb képet kapunk a 18. századi helyi érdekű árvízmentesítéseket motiváló tényezőkről.

---

³³ Karcagi, 1987. 44.

³⁴ Ld. Bellon Tibor: Nagykunság Budapest, 1979. 66.

térkép 1.

Nagykunság, 1720. Ismeretlen szerző térképe. (részlet)
 (U_166-2, *Charte Antique*. 2011)

térkép 2.

A Gyolcs Mocsár. 1777. Balla Antal térképe (részlet)
 (JNSZL T_30, *Charte Antique* 2011.)

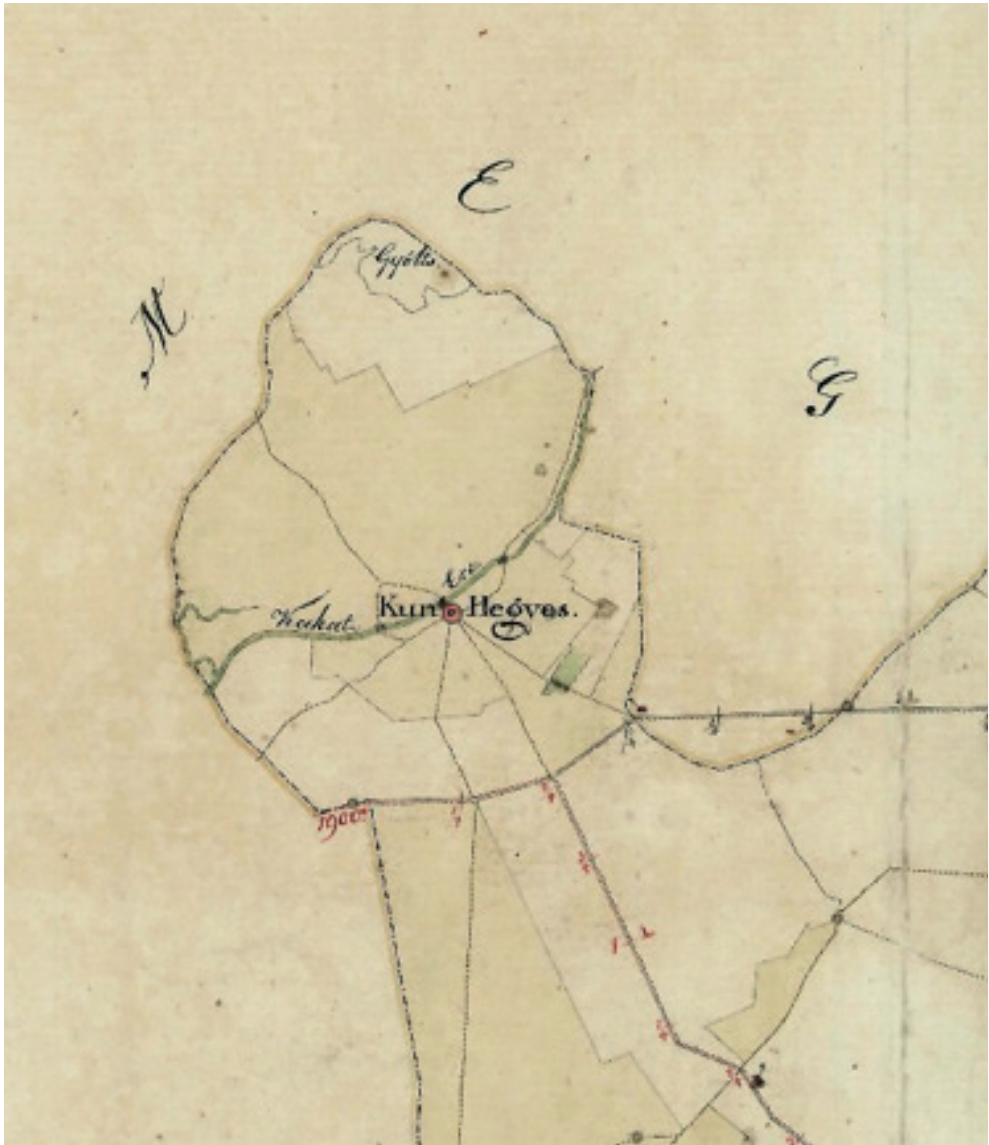

térkép 3.
Nagykunság. 1784. Bedekovich Lőrinc térképe. (részlet)
(JNSZL T_30, Charte Antique. 2011)

térkép 4.
Nagykunság. 1785. Bedekovich Lőrinc térképe. (részlet)
(JNSZL T_79, Charte Antique. 2011)

térkép 7.

Nagykunság, 1830 körül. Ismeretlen szerző térképe. (részlet)
(JNSZL T_116, Charte Antique)

kép 1.
A Kakat-ér maradványa.
(Kunhegyes, 2012. A szerző felvétele)

kép 2.
**A mai Kazinczy Ferenc utca keleti része, az egykori
Kakat-ér medrének aljáról fényképezve.**
(Kunhegyes, 2012. A szerző felvétele)

III. MEHMED 1596-OS HADJÁRATÁNAK DÖNTŐ ÖSSZECSAPÁSAI: EGER, MEZŐKERESZTES

Az 1591–1606 között zajló tizenöt éves háború egy hosszúra nyúlt, hivatalosan békés időszak végét jelentette, mivel az 1568-ban I. Miksa magyar király és II. Szelim szultán által megkötött drinápolyi béke óta egyik fél sem üzent hadat a másiknak. Érvénybelépése azonban nem jelentette azt, hogy kisebb összecsapások nem zajlottak a magyar és török végvári katonaság között, sőt a háború közvetlen kiváltó okát is ezek jelentették. Deli Hasszán boszniai beglerbég 1591–1593 között évente betört Szlavóniába és Horvátországba. A szultán ugyan utasította Hasszánt a hadjáratai beszüntetésre, ő azonban nem vette komolyan a felszólításokat, s végül a fosztogatásokkal és várfoglalásokkal sikerült felbőszítenie a Habsburg uralkodót, Rudolfot. 1593-ra patthelyzet alakult ki, mivel a császár csak annak fejében volt hajlandó a szokásos évi ajándékot megküldeni a portának, ha Hasszánt leváltják és megbüntetik, a szultán pedig csak akkor volt hajlandó ezeket megtenni, ha az ajándék már megérkezett. A boszniai beglerbég nem törődve a körülményekkel 1593-ban ismét támadást indított, és ostrom alá vette Sziszek várát. Létszámbeli fölényének dacára június 22-én az előző két évhez hasonlóan vereséget szenvedett a vár felmentésére siető csapatoktól, és az összecsapásban ő maga is életét vesztette. A vereség hírére összeülő szultáni tanács végül Szinán nagyvezír nyomására a háború megindítása mellett döntött.

Szerdárrá való kinevezése után a nagyvezír azonnal megindult Magyarország felé. A hadjárati időszak előrehaladta miatt komolyabban védett erősségek bevétele nem volt mód, ezért 1593-ban csak olyan kevésbé védett várakat foglaltak el, mint Sziszek, Tata és Palota. A császári-királyi erők csak a török főszereg elvonulása után indítottak támadást, és a temesvári beglerbég seregére Romhánynál mért vereség után elfoglalták Füleket. A következő évben meginduló török hadjárat eredményeképp előbb Tata, majd Győr került megszállás alá, utóbbi pedig a rövid életű győri vilajet központja lett. 1595-ben Rudolf császár és Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem szövetséget kötött egymással a törökök ellen, amelyhez csatlakozott Havasalföld és Moldva is. Szinán fővezér ezért úgy döntött, hogy büntető hadjáratot indít Havasalföld ellen, amely a kezdeti sikerek ellenére végül eredménytelenül végződött, ráadásul az egyesült erdélyi-havasalföldi-moldvai sereg Gyurgyevónál meglepte az éppen visszavonuló török hadsereg utóvédjét, és megsemmisítette azt. Az 1596-os esztendő hadi eseményei tekinthetőek a háború

első szakaszának, az ún. szináni háború lezárásának. Dolgozatomban két olyan összecsapást – Eger ostroma és az ezt követő mezőkeresztesi csata – vizsgálok meg, amelyek világhossá tették mindkét fél számára, hogy egyikük sem bízhat a háború gyors sikerében, Magyarország számára pedig azt jelentették, hogy évekre két nagyhatalom összecsapásainak csataterét képzi majd. A szokványos, Tóth Sándor László¹, Nagy József² és Lénárt Sándor József³ monográfiáiból megismert tematikus áttekintés helyett azonban a hangsúlyt a kor haditechnikai és várépítészeti újításainak az összecsapásokra gyakorolt hatására, valamint a hadvezetés hibáira fektetem.

A Felső-Magyarország kapujaként is nevezett Eger stratégiai jelentősége miatt nem kerülhetett el a török hadvezetés figyelmét, amit mi sem bizonyít jobban, minthogy a birodalom zenitjének idején, azaz I. Szulejmán uralkodása alatt megkísérelték elfoglalni, igaz akkor még sikertelenül. Szinán halála után⁴ III. Mehmed (1595–1603) személyesen állt az 1596. évi hadjárat élére, melynek célja nem teljesen egyértelmű: Tóth Sándor László szerint az isztambuli tanácskozás során még Bécs és Erdély szerepelt fő célként,⁵ ezt Fodor Vera – Edward Barton jelentése alapján – azzal egészíti ki, hogy az Erdély ellen vonuló seregek menetközben Egert is be kell vennie.⁶ Egy Bécs elleni támadás lehetőségét kizárja az, hogy a szultáni sereg eleve olyan időpontban érkezett az ország területére, ami nem tette lehetővé, hogy egy hosszan elnyúló ostromhoz foghassanak, ehelyett inkább Erdély elszigetelése és megtörése lehetett a fő cél, amelynek következtében valószínűleg Havasalföld és Moldva is megadásra kényszerül. A fejedelemségek háborúból való kiléptetése igazolta volna azt az ősi hadászati doktrínát is, amely előírja, hogy a birodalom lehetőleg egyszerre egy ellenséggel szemben hadakozzon. A hadjárat végső célját végül Miksa főherceg Hatvan ellen intézett támadása döntötte el. A császári-királyi haderő Vác bevétele után úgy határozott, hogy a szultáni fősereg megérkezése előtt még Hatvant is igyekszik elfoglalni, amely háromheti ostromot követően végül elesett. A felbőszült vallon zsoldosok pedig

---

¹ Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000. (továbbiakban: Tóth, 2000.)

² Nagy József: Eger története. Eger, 1978.

³ Lénárt Sándor József: „Őszi ködben múló remények” Mezőkeresztes 1596. Mezőkeresztes, 2000.

⁴ Benda Kálmán: Giovanni Marco Isolano gróf császári ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról 1594–1602. In: Hadtörténelmi Közlemények, 1983. 4. sz. 659. (továbbiakban: Benda, 1983.)

⁵ Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata története. In: Hadtörténelmi Közlemények, 1983. 4. sz. 555.

⁶ Fodor Vera: Angol tudósítás Eger ostromáról és a mezőkeresztesi csatáról. In: Hadtörténelmi Közlemények, 1988. 3. sz. 554.

a lakosságon álltak bosszút, ahogy Szamosközy írja: „a vad lelkeket semmi sem tartóztathatta vissza, mindenki megöletett korra, nemre való tekintet nélkül”.⁷

Egy esetleges török támadás lehetőségét Eger ellen a Habsburgok sem tartották kizártnak, ezért az 1560-as években nagyarányú építkezésbe fogtak, amelyet a XV. században, Itáliában kifejlesztett olasz várépítési rendszer előírásainak megfelelően akartak elvégezni. Az olasz rendszer kialakulásának fő mozgatója a tüzérség hatékonyságának megnövekedése volt, amellyel szemben a lovagkor várainak feltartóztató ereje elégtelennek bizonyult. Az itáliai háborúk során a helyi várépítő mesterek gyorsan felismerték saját erődítményeik gyengeségeit, és néhány évtized alatt kifejlesztettek egy olyan várépítészeti stílust, amely képes dacolni az azt támadó tüzérség erejével. Az olasz rendszer az 1530-as évek közepétől Európa-szerte elterjedt, és így Magyarországra is eljutott. Korai változatát utóbb óolasz, a későbbit pedig újolasz rendszernek szokás nevezni.⁸ A magyarországi várak többsége egyértelműen nem sorolható be egyik kategóriába sem, még az olyanok sem, mint Eger, Érsekújvár, Kanizsa, Szatmár és Várad, amelyek ugyan már szabályos alaprajzúak, megnövelt alapterületűek, viszont nem rendelkeztek megfelelő méretű bástyákkal.⁹

Eger várának megerősítését stratégiai elhelyezkedése indokolta és az, hogy Gyula 1566-os elestét követően a Felső-Magyarország irányába indított támadások legfőbb célpontja lehetett. A korszerűsítés kivitelezésére 1568-ban Ottavio Baldigarát bízták meg, aki ekkor már több éve tevékenykedett az országban.¹⁰ A munkálatok azonban a ráfordított püspöki harmad és a Pestig terjedő hódoltsági területek jobbágyainak robotmunkája ellenére is állandóan pénzhiánnyal küzdöttek legfőképp az állami finanszírozás csekély mértékéből kifolyólag. Baldigara az állandó anyagi gondok és az ebből fakadó költségkímélő tervmódosítások miatt 1582-ben lemondott posztjáról Christoforo Stella javára.¹¹

Az olasz rendszer újításainak dacára a várak szerepe továbbra is kimerült abban, hogy egy felmentő sereg megérkezésig vagy a hadjáratok időszak végét jelentő rossz idő beálltáig – a törökök esetében Khászim napjáig – lekössenek egy támadó hadsereget. Eger esetében erre kisebb volt az esély, mivel 1596-ra még mindig csak részben felelt meg a kor követelményeinek, hiszen többek közt nem készült el a belső vár nyugati oldalára tervezett három fülesbástya, az ágyúkat és a katoná-

---

⁷ Szamosközy a mezőkeresztesi ütközetről. In: Magyar História 1526–1608. Szerkesztette: Nagy Gábor. Debrecen, 1998. 327.

⁸ Domokos György: Ottavio Baldigara: egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest, 2000. 15–16. (továbbiakban: Domokos, 2000.)

⁹ Domokos, 2000. 27.

¹⁰ Domokos, 2000. 32.

¹¹ Pető Bálint: Az egri vár erődé váló átépítése 1552–1596 között. In: Belvedere Meridionale. Szeged, 2001. 1–2. sz. 16.

kat fedező mellvéd, valamint a közlekedőutakat védő sánc sem. Valószínűsíthető, hogy e hiányosságok felfedezése miatt a török hadvezetés úgy gondolta, hogy nem kell hosszantartó ostromra számítani, és Miksa főherceg seregének megérkezése előtt elfoglalhatja Eger.¹²

Miksa főherceg szeptember 12-én, miután értesült a hadjárat fő céljáról és arról, hogy azt személyesen a szultán vezeti, haladéktalanul Egerbe küldte a vár kapitányát, Nyáry Pált, aki ekkor a táborában tartózkodott, és Johannes Jacobus Thurn grófot, hogy tegyék meg a szükséges előkészületeket az ostrom előtt. Nyáryékkal tartott Claudio Cogonara itáliai építész is, akit a vár főhadmérnökének neveztek ki, illetve Viljam Terzka ezereskapitány 500 német puskás és 300 vallon kíséretében.¹³

Cogonara Egerbe való megérkezése után azonnal hozzálátott a védművek megerősítéséhez, viszont a szükséges előkészületekhez sem pénz, sem idő nem állt már a rendelkezésére. A legnagyobb problémát a vár elhelyezkedése jelentette, ugyanis északra a Királyszéke, keletre pedig az Almagyar-domb magasodott a vár fölél, amelyeket Cogonara az alábbiak szerint ír le: „A kedvezőtlen fekvésű várat három oldalról kétszáz lábnyinál nem távolabb fekvő magas dombok uralják, amelyek teteje 15 lábnyival magasabb a várnál és az erősség felé úgy lejtnek, hogy végül is 4 lábbal magasabbak a falaknál.”¹⁴ A falak védelme érdekében rejtett kazamatákat és folyosókat ásított, amelyekből a katonák megakadályozhatták az utászok és a tüzérség zavartalan munkáját.

A török hadsereg megérkezésének pontos napjáról a kútfők eltérően számolnak be: Cogonara szeptember 20-át, Edward Barton, Baranyai Decsi János és Kjátib Cselebi szeptember 21-ét jelöli meg. Az eltérések valószínű oka az, hogy a várban tartózkodók az előhad, míg a szultánnal utazók a főszereg megérkezéséről számolnak be.

Az Eger alá érkező török had létszámáról sem állnak pontos adatok a rendelkezésünkre, mivel a kortársak irreálisan nagy létszámról tesznek említést, amelynek az élelmezése és fegyelmezése megoldhatatlan lett volna a korban. A túlzó adatok többek közt annak köszönhetőek, hogy a szemtanúk egy kalap alá vették a katonaságot az őket kísérő hatalmas kiszolgáló személyzettel. Emellett bevett szokás volt az ellenség megtévesztésének érdekében a túlzó létszámról szóló hamis információk terjesztése. A portai zsoldosok létszámáról Vratislav Vencel tesz említést, aki 12 ezer janicsárról, 24 ezer szpáhiról, valamint 15 ezer¹⁵ egyéb zsol-

---

¹² Lénárt Sándor József: „Őszi ködben múló remények” Mezőkeresztes 1596. Mezőkeresztes, 2000. 55–56. (továbbiakban: Lénárt, 2000.)

¹³ Lénárt, 2000. 74.

¹⁴ Kovács Béla: Claudio Cogonara emlékirata. In: Az Egeri Vár Híradója, 1965. 6. sz. 16. (továbbiakban: Kovács, 1965.)

¹⁵ Közli: Kropf Lajos: Egervára eleste és a keresztési csata 1596-ban. Angol jelentések

dosról számol be. A birtokos szpáhik számának nagysága nehezen megállapítható, mivel a hadjáratban az anatóliai és a ruméliai tartományokon kívül részt vettek még a temesvári, karamániai, szivaszi, damaszkuszi és halebi vilajetek is. Őket egészítették még ki azok az irreguláris hadak, amelyek csekély harcértékkel rendelkeztek, viszont az ellenség zaklatásához és a fosztogatáshoz kiválóan értettek. A hadjáratban ezen kívül Feth Giraj vezetésével tatárok is részt vettek, akiknek a számát Ivanics Mária Borbély György lippai kapitány jelentése alapján 10 000-re teszi.¹⁶ A fenti szám adatok ellenére úgy gondolom, hogy az 1596-os hadjáratban részt vevő katonák összlétszáma nem lehetett több 65-70 000 főnél, mivel ennél nagyobb létszámú sereget még a kiváló utánpótlási rendszer ellenére sem tarthattak fent.¹⁷ Ezzel szemben a vár védőinek száma 3-4 ezer közt mozgott. Barton szerint a védők „háromezren sem voltak”,¹⁸ míg Cogonara 3400 katonáról számol be.¹⁹ Emellett mindkét forrás egyetért abban, hogy a várban mindössze hét ágyú volt harcképes állapotban, és az itt tartózkodó nyolc tüzérből öt betegen feküdt, a maradék három pedig nem volt megfelelően kiképezve. Az angol követ ezt azal egészíti ki, hogy több mint húsz jó állapotú, de egyszer sem használt löveget találtak a vár eleste után az utcákon. Mivel a vár félkész állapotában nem bírt ki egy ostromot, a védők csak abban bízhattak, hogy a segítség időben megérkezik, és addig képesek lesznek feltartani az ostromlókat. A védők nagy része annak ellenére, hogy idegen ajkú zsoldos volt, az ostrom során többször bizonyította helytállását és bátorságát.

Cogonara titkos alagút- és katakombarendszerét Nyáry parancsára szeptember 23-án betemették, mivel a kapitány attól félt, hogy a falakon nem marad elegendő ember,²⁰ azt viszont nem látta át, hogy ezek az előretolt állások milyen célt szolgálnak. Mivel nem volt, aki zavarhatta volna őket, a lagudszik szeptember 27-én hozzáfogtak a külső vár bástyáinak aláaknázásához. A 30-án felrobbantott első akna azonban visszafelé robbant, s míg a falakban csekély kár keletkezett, addig a támadók közül sokan életüket veszítették. A védők ezen felbátorodva kitortek a várból, és jelentős veszteséget okoztak a törököknek, akiktől ráadásul több zászlót

---

nyomán. In: Századok 1895. 404.

¹⁶ Ivanics Mária: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Budapest, 1994. 89.

¹⁷ A török hadsereg létszámáról pontosabb képet adhat az isztambuli Sehir Egyetem oktatója, dr. Günhan Börekci által az anatóliai Konya város levéltárában 2014-ben felfedezett napló, amely egy az 1596-os hadjáratban részt vevő logisztikus katona részletes feljegyzéseit tartalmazza. A török történész 2014. október 16-án tartott előadást az Egri Várkonferencián, amelyen bemutatta a napló néhány részletét is.

¹⁸ Várkonyi Gábor: Edward Barton angol követ jelentése. In: Levéltári Közlemények, 2002. 1-2. sz. 181. (továbbiakban: Várkonyi, 2002.)

¹⁹ Kovács, 1965. 16.

²⁰ Kovács, 1965. 17.

is sikerült megszerezniük, amelyeket később elrettentésül kitűztek a falakra. A sikertelen robbantás után a várárok betömésével próbálkoztak a törökök, azonban október 2-án két töltést is sikerült felgyújtani a vallon katonáknak. Október 4-én a lagudszik mégis sikerrel jártak, és egy rést robbantottak az északkeleti bástyánál, majd az általános roham meghozta a sikerét, és a külső vár elesett. Október 8-án Stella minden igyekezete ellenére sem tudta megakadályozni a belső vár délkeleti bástyájának berobbantását, és ő maga is életét vesztette a detonáció következtében. A falon keletkezett rés azonban nem jelentette a belső vár azonnali megadását, mivel továbbra is tartották magukat. Ki kell emelni Terzka és Ulm Luitfried hősiességét, előbbi egy puskagolyó is fejbe találta, és csak a sisakja mentette meg az életét. A védelem segítségére volt az október 8-án eleredő eső, amely a következő két napban szinte folyamatosan szakadt. A janicsárok rohamai egymás után törtek meg a sártengerré változott talaj és a védők helytállása következtében, azonban míg a törökök mindig frissen és kipihenten indultak rohamra, a védők energiájának végét emésztette föl ez a pár nap. Október 11-én a fáradt és reményvesztett katonák Nyárytól a vár feladását követelték, akit mivel ellenállt, több tiszttel együtt elfogtak és bebörtönöztek, majd másnap szabad elvonulás fejében megadták magukat. Az ostromban részt vevő törökök később elismerték, hogy még nem találkoztak „olyan hatalmas, bátor és szívós ellenállással, mint Egerben”.²¹

A védők helytállása mellett szót kell ejteni Nyáry Pál várparancsnok az ostrom során tanúsított magatartásáról. Az ostrom után török fogságba került, majd onnan megszökve a hadbíróság elé állított Nyáry Cogonarát okolta a vár eleste miatt. Cogonara, hogy tisztázza magát, 1597-ben megírta emlékiratát, amelyből képet kaphatunk a várparancsnokról. Természetesen az egymásra mutogatás miatt feltételezhető, hogy bizonyos dolgokban túloz a hadmérnök. A fentebb említett taktikai hibák, vagyis a folyosók betemetése és ennek következményei mindenképp Nyáry rossz helyzetfelismeréséből származtak, de mentő körülményként említhető, hogy a fülesbástyák megfelelő felszereltsége esetén – többek közt nem rendelkeztek aknafigyelő folyosókkal – nem lett volna szükség ilyen kiegészítő megoldásokra. A török tüzérség által okozott károk kijavítása eléggé vontatottan haladt, amiért Cogonara ugyancsak Nyáryt tette felelőssé: „A katonák túlnyomó része otthagya a munkát, azok pedig, akik ott maradtak, nem akartak dolgozni, azért kénytelen voltam újból a parancsnokhoz szaladni, aki teljesen levetkőzve az ágyában aludt, mintha az ellenség ezer mérföldnyire lenne.” A külső vár elestekor a várkapitány szintén nem állt a helyzet magaslatán, mivel a robbantás és az azt követő török roham következtében kialakult pánikon egyáltalán nem próbált meg úrrá lenni, és az elsők közt menekült el az érintett területről.²² A visszavonulás során a védők

---

²¹ Lénárt, 2000. 68–72.

²² Kovács, 1965. 18.

több mint ötszáz embert²³ vesztek, ami az egész ostrom során a legmagasabb napi embervesztés volt. Az utolsó napokban tanúsított helyállása azonban arra enged következtetni, hogy Nyáry Pál bízott Miksa főherceg és a felmentés megérkezésében, és a katonák nyomásának is ellenállva kész lett volna a végsőkéig tartani a rábízott erősséget. Azonban nem zárható ki az sem, hogy Győr 1594-es feladása után hadbírótság elé állított, majd kivégzett Ferdinand Hardegg kapitány sorsa elrettentette attól, hogy hasonlóan cselekedjen.

A vár megtartásának egyetlen biztos módja az lett volna, ha a főherceg hadserege időben megérkezik és felmenti azt. Miksa, miután elküldte Nyáryt az erősítéssel, elhatározta, hogy a Pest alatt gyülekező gyulai és budai segédcsapatokat az éj leple alatt megtámadja és szétveri, azonban a felázott utak miatt csak igen nehezen haladt előre, és elszalasztotta a kínálkozó lehetőséget. Ezt követően a haditervet úgy módosították, hogy Báthory Zsigmond és Christoph von Teuffenbach felső-magyarországi főkapitány seregével egyesülve Miskolc irányából megközelítik Egert, és megütköznek a szultáni sereggel. Szeptember utolsó napjaiban indult el az Ipolytól a Pálffy Miklós és Adolf Schwarzenberg által vezetett előhad, amelyet csak október 4-én tudott követni a Miksa által vezetett tüzérség. A lassú előrehaladás következtében október 8-án még csak Szécsénynél, 12-én pedig Füleknél jártak. A Pálffy Péter és Szemere Mihály által vezetett 800 német katona is csak október 15-ére ért Eger közelébe, és itt értesült a vár elestéről. A sáros utak mellett az is közrejátszott a késlekedésben, hogy Miksa féltette a rábízott sereget, ezért valószínűleg szándékosan késleltette az indulást. Báthory szintén késve indult el Erdélyből, mivel attól tartott, hogy a Gázi Giraj kán tatárjai betörnek az országába, és feldúlják azt távollétében. Báthory csak azután volt hajlandó elindulni, hogy a kán a lengyelek, a kozákok és a moszkvaiak fenyegetése miatt kénytelen volt visszavonulni, és ekkor sem vitte magával teljes haderejét. Mire október 18-án az egyes seregtestek egyesültek, a német katonák nagy része teljesen elvesztette harci kedvét az erőletett menet és a nélkülözés miatt. Új lendületet öntött azonban a hadseregbe a felső-magyarországiak és az erdélyiek harci kedve, akik minél előbb harcra szerettek volna bocsátkozni a törökökkel.²⁴

A XVI–XVII. századi hadügyi forradalom legújabb vívmányai rendkívüli gyorsasággal terjedtek el egész Nyugat-Európában, illetve Magyarországon, ami főként a számos konfliktusban részt vevő zsoldos katonáknak volt köszönhető, akik saját értékük növelése érdekében igyekeztek mindig a legmodernebb fegyverzettel ellátni magukat. Ennek megfelelően a Habsburg zsoldban harcoló, jól kiképzett és tapasztalt vallon, német és itáliai katonák az otthonukért harcoló magyarokkal és erdélyiekkel kiegészülve egy olyan európai színvonalú hadsereget alkotottak, amely képes volt felvenni a harcot az ekkor már komoly gondokkal küzdő oszmán-török hadsereggel szemben.

---

²³ Kovács, 1965. 19.

²⁴ Lénárt, 2000. 74–80.

A hadügyi forradalom legfontosabb tényezője a várépítészet mellett a löfegyverek fejlődése. A XVI. század során a törökellenes harcok koncepcióját kidolgozó Udvari Haditanács is tisztán látta azt, hogy a győzelem kivívásának egyetlen lehetséges módja, az európai minta követése, amelyet többek közt 1577-ben is hangsúlyoztak: „mert ez idő szerint a kézi löfegyver a legfőbb előnye Felséged hadi népének ezen ellenséggel szemben”.²⁵ A német egységeken belül már a tizenöt éves háború kezdetétől fogva magasabb volt a puskával felszerelt gyalogosok aránya, 1593-ban minden 160 hidegfegyverrel²⁶ felszerelt katonára 220 tűzfegyveres jutott, a számuk pedig évről évre nőtt. A vallonok közt ezt a szám még nagyobb, ugyanis a pikások és alabárdosok összlétszáma alig teszi ki az egységek egy hetedét. A magyar gyalogság felszereltségéről két korabeli forrás tanúskodik, az első Wilhelm Dillich 1600-ban megjelent Magyar Krónikája, amely szerint „A hajdúk rövid, egy karabélynál nem sokkal hosszabb puskát használnak, bal oldalukon szablyát, jobb oldalukon, az övükre erősített gyűrűben pedig egy baltát vagy csákányt hordanak. Ha valaki közülük nem elég tehetős, mindaddig lándzsát használ, míg nem tud puskát venni”.²⁷ A másik pedig Adolf Althan ezredes számára kelt 1604-es toborzóirat, amely szerint a magyarok „mindegyike, miként a magyar nemzetnél szokásos, jó vágófegyverrel és puskával legyen felszerelve és ellátva”.²⁸ Lénárt Sándor véleménye szerint ugyan a magyar gyalogság felszereltségének színvonala elmaradt az európaiktól, viszont nagyjából azonos szinten volt az oszmán-török puskás egységeivel.

A gyalogság mellett ekkor már a külföldön toborzott lovas egységek harcmódora is a löfegyverekre alapult, ugyan a magyar huszárok még leginkább a kopját részesítették előnyben, azonban az ő fegyvertárukban is megtalálható volt egy pisztoly vagy karabély. A fent leírtak alapján a tizenöt éves háború császári-királyi hadseregei és így a Mezőkeresztesnél harcolók is döntő többségben löfegyvereket használtak, Kelenik József szerint ez az arány akár a 75%-ot is elérhette.²⁹

Az oszmán-török hadsereg a XVI. századra komoly lemaradást halmozott föl európai vetélytársaival szemben. A szultánok ugyan már II. Murád óta igyekeztek minél több katonájukat löfegyverrel ellátni, ez a folyamat azonban nehézkesen és lassan halad. A janicsárok ugyan hajlandóak voltak az új fegyvereket használni, sőt 1500-ra már szakszerűen kezelték őket, azonban ők sem tudtak kellő lépést

---

²⁵ Geöcze Isván: Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1894. 658.

²⁶ Kelenik József: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1990. 3. sz. 90. (továbbiakban: Kelenik, 1990.)

²⁷ Kelenik, 1990. 90.

²⁸ Kelenik, 1990. 89–90.

²⁹ Kelenik, 1990. 91.

tartani folyamatos fejlődéssel. A lovasság legütőképesebb elemét, a szpáhikat viszont nem sikerült modernizálni. A zsoldban álló szpáhik egy részét 1548-ban Rüstem nagyvezír ellátta pisztolyokkal, azok viszont az első bevetések során nagy számban romlottak el, és mivel nem volt, aki megjavítsa vagy pótolja őket, a katonák körében rövidesen igen népszerűtlenné váltak, és el is hagyták annak alkalmazását. A tímárbirtokos szpáhik viszont nem voltak hajlandók megválni régi fegyvereiktől, mivel szerintük egy igazi harcos becsülete és bátorsága a hagyományos fegyverek használatában nyilvánul meg. Így azt sem tartották szégyennek, amikor egy alkalommal 500 puskával felszerelt lovasnak sikerült megfutamtánnia 2500 szpáhit, mivel a győzelmet nem a katonáknak, hanem a fegyvereknek tulajdonították, és ezt bátran kijelentették még a feletteseiknek is.³⁰ Az 1596-os szultáni sereg nagy része hagyományos fegyverekkel vonult csatába, a gyalogság aránya csupán 20% körül mozgott,³¹ és ez sem teljes egészében janicsárokból állt, ami azért fontos, mert a szpáhikon kívül a könnyűlovasság és a gyalogság egyéb elemei sem mutattak túlzottan nagy érdeklődést a lőfegyverek iránt. Ebből következően a katonák mindössze 10-15%-a használt a kor követelményeinek leginkább megfelelő fegyverzetet.

A lőfegyverek mellett az új, ezek használatára épülő taktikának is fontos szerep jutott az összecsapás során. A két sereg közti gázlókat védő török csapatokat az október 22-én megérkező erdélyi és német elővéd visszavonulásra kényszerítette, és onnantól kezdve folyamatosan az ellenőrzése alatt tudta tartani azokat.³² Mind a védekezés, mind a támadás során döntő fölényt biztosított a Ludvig Wilhelm von Nassau által 1594-ben papírra vetett *contre-marsch* taktika, amely úgy épült föl, hogy a több sorban felállított lövészek első sora miután tüzelt, visszavonult a leghátsó sorba újratölteni, és mire végzett, újból tüzelhetett is. A módszer legnagyobb előnye, hogy folyamatosan tűz alatt lehet tartani az ellenséget. A gyalogság és a lovasság szorosan egymás mellett haladt, ami ugyan lelassította őket, de bármilyen támadásra megfelelően tudtak reagálni. Ez a taktika az erdélyi lovassággal kombinálva rövid időn belül elsöpörte az október 26-án vívott döntő összecsapásban előre tolt török egységeket,³³ majd a főerőket is meghátrálásra készítette annak ellenére, hogy a gázlókon való átkelés szétzilálta az arcvonalt egy részét.³⁴

---

³⁰ Ágoston Gábor: A hadügyi forradalom és az oszmánok In: *Történelmi Szemle*, 1995. 4. sz. 473–474.

³¹ Tóth, 2000. 220.

³² Tóth, 2000. 207–241.

³³ Október 25-én a császári-királyi hadsereg feladta a táboruktól messzebb fekvő kereszteti gázlót abból a célból, hogy átcsalja a török sereg egy részét, és azt a főerőktől elvágván megsemmisítse.

³⁴ Lénárt, 2000. 176–188.

A minőségbeli fölényt tompította a szövetséges hadsereg vezérkarának erélytelensége és rivalizálása. Báthory Zsigmond az október 22-i győzelmen annyira felbuzdult, hogy elhatározta, csapataival átkel a gázlókon, és lerohanja a szultáni tábornok tábort. Tervétől egyedül Miksa határozott parancsa tudta visszatartani, mivel még idejében tudomást szerzett a fejedelem szándékáról. Báthorynak ezen kívül személyes ellentétei is voltak a német tisztekkel, akik irigykedtek rá korábbi hadi sikerei miatt,³⁵ ezen kívül összetűzésbe keveredtek a török elővédttől zsákmányolt ágyúk elosztása kapcsán is.³⁶ Az október 26-án kivívott kezdeti sikerek után a támadást vezető Király Albert és Pálffy Miklós összeszólalkozott azon, hogy kit illet az eddig elért dicsőség, sőt a szóváltás odáig fokozódott, hogy majdnem összeverekedtek egymással. Kicsin múlt, hogy Pálffy hajdúi nem nyitottak tüzet az erdélyi generálisra.³⁷

A döntő összecsapás reggelén kelt hadvezéri parancsot, amely fejvesztés terhe mellett megtiltotta, hogy ellenséges foglyokat ejtsenek, illetve kövessék a visszavonulókat a gázlón túlra, a katonák folyamatosan megszegték, amiből kitűnik, hogy a hadvezetés képtelen volt kordában tartani őket. A támadásban lévő sereg teljesen figyelmen kívül hagyva a parancsot azonnal átnyomult a gázlón, amint lehetősége nyílt rá, viszont a túlparton már komoly ellenállásba ütközött. Miksa ezek után még egy súlyos hibát is elkövetett, mégpedig hogy sötétedés előtt alig egy órával elrendelte a támadás folytatását a török főszereg ellen. Tette mindezt annak ellenére, hogy ő és helyettese, Schwarzenberg is megelégedett volna egy kisebb győzelemmel. A magyar főurak, Báthory Zsigmond, Király Albert és Pálffy Miklós unszolására azonban megváltoztatta döntését.³⁸ Volt még egy tényező, amely eltéríthette az eredeti elképzelésétől, mégpedig a szultán távozásáról szóló pletyka, amely futótűzként terjedt a katonák körében.

Az átkelés következtében azonban a szövetséges sereg elvesztette stratégiai előnyét: lemondva a terep által nyújtott előnyről, tulajdonképpen minden védelem nélkül szemtől szembe került a török főszereg még érintetlen arcvonalaival, másrészt mindeközben felbomlott az az egységes rend, amely a támadás eddigi erejét megadta.³⁹ Mindezek ellenére sikerült meglepni a török hadsereget, akik nem számítottak az átkelésre, és a jobb szárnyuk rövid harc után meg is futamodott, majd ezt látva a centrum és a bal szárny is hátrálni kezdett.⁴⁰ Az előrenyom-

---

³⁵ Lénárt, 2000. 137–138.

³⁶ Komáromy András: Egy szemtanú tudósítása az 1596-iki mezőkeresztesi csatáról. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1892. 258. (továbbiakban: Komáromy, 1892.)

³⁷ Komáromy, 1892. 264.

³⁸ Lénárt, 2000. 183–184.

³⁹ Benda, 1983. 662.

⁴⁰ Kjátib Cselebi Fezilkélyéből. Közli: Karácson Imre: *Török történetírók III.* Budapest, 2010. 261–262. (továbbiakban: Karácson, 2010.)

muló szövetségesek hamarosan megszerezték a szultáni sátor előtti ágyúkat, és úgy gondolták, hogy ezzel meg is nyerték a csatát. Ahelyett, hogy az elfoglalt lövegekből tüzet nyitottak volna a megzavarodott törökökre, és ezzel ténylegesen győzelmet arassanak, a két szárny azonnal a szultáni tábor fosztogatásába kezdett, azok, akik egyáltalán törődtek a menekülők üldözésével, hamarosan csatlakoztak társaikhoz.⁴¹ Fontos tényező, hogy a kor szokásainak megfelelően a zsoldosok a bérüket – már ha megkapták egyáltalán – az ún. szabad fosztogatás során egészítették ki, ez fokozottan érvényes volt a hajdúk esetében, akik szinte csak így tudták fenntartani magukat és családjukat. Ismerve a hajdúkat, Miksának számolnia kellett volna azzal a ténnyel, hogy a zsákmányra éhes katonák azonnal fosztogatni kezdenek, amit alkalmuk lesz rá. Arra azonban ő sem számíthatott, hogy a sok csatát megélt veterán zsoldosok is minden parancsot megszegve a török tábor dúlásába kezdenek.

A szövetséges sereg katonáinak felelőtlen viselkedése azonban teljesen megváltoztatta az összecsapás addigi menetét, mivel a táborba visszatérő janicsárok és a segítségükre siető szolgák felülkerekedtek a fosztogatókon, akik pánikba estek, és menekülni próbáltak szorult helyzetükből. A pánik aztán áterjedt a tábor szélén várakozó lovasságra is, akik menekülés közben saját embereiket taposták össze, megtörve ezzel a még hadrendben álló centrumot, amely szintén futva indult vissza a gázló irányába. A megtört katonákat képtelenség volt megállítani, nem használt sem a bátorítás, sem a fenyegetés.

A török táborban is adódtak gondok, igaz, itt nem a személyes ellentétek miatt. A legfontosabb problémát az élelem és a takarmány hiánya jelentette, mivel a hosszúra nyúlt hadjáratú idő miatt a hadsereg majdnem teljesen felélte a készleteit, az elpusztított környékről pedig nem tudtak elegendő ellátmányt begyűjteni. Az élelemhiánnyal kapcsolatban Kjátib Cselebi a következőket írja: „Ennyi időn át a vár elfoglalásán fáradozó katonaság nagy része élelem nélkül volt már.”⁴² Ebből következtethetünk arra, hogy a nem megfelelően ellátott katonaság nem tudott volna sokáig a csatatéren maradni, és ha a szövetséges hadsereg kitar a defenzív taktikája mellett, elvonulásra kényszeríthették volna a törököket. Fontos tényező, hogy sem a szultán, sem Ibrahim nagyvezír nem bizonyult alkalmasnak egy hadjárat vezetésére. A szultán Eger elfoglalása után semmi kedvet sem érzett a hadjárat folytatására, mielőbb szeretett volna visszatérni Konstantinápolyba, és a Mezőkeresztesre való indulás napján az alábbi üzenetet küldte Ibrahim nagyvezírnek: „Téged győzelmes hadseregem szerdárjává teszlek, én pedig innen nem jobb lesz-e, ha Isztambulba térek vissza?”⁴³ A szultán távozása valószínűleg demorali-

---

⁴¹ Lénárt, 2000. 188–190.

⁴² Karácson, 2010. 256.

⁴³ Karácson, 2010. 255.

zálta volna az egész hadsereget, azonban nevelője, Szeád-eddin hodzsza meggyőzte arról, hogy a hadjárat végéig maradjon.⁴⁴

Ibrahim nagyvezír több hibája is világosan azt mutatja, hogy kevésbé értett nagyobb hadseregek irányításához. Október 25-én a csatarendbe álló török hadsereg a szövetségesek ágyújának hatósugarán belül foglalt állást, sőt maga a szultán is hasonlóképp cselekedett, amivel magára vonta az ellenség tüzéségének figyelmét.⁴⁵ A döntő összecsapás napján is találkozhatunk egy furcsa jelenséggel a török arcvonal kapcsán. Az iszlám a bal oldalt tartja a tisztesebbnek, ezért mindig az ún. vendég sereg, vagyis a másik földrésről érkező állhatott föl ezen az oldalon, az anatóliai csapatok viszont ezen a napon a jobb szárnyat alkották, vagyis Ibrahim nem valószínű, hogy tisztában volt ezzel az ősi szokással. „Ilyen rendben várták a törökök a keresztények támadását, vagy jobban mondva rendetlenségben, mert a nagyvezír járatlan volt a hadviselésben és ezelőtt soha nem látott csatát” – olvashatjuk Barton beszámolójában. Az angol követ jelentéséből kiderül az is, hogy a katonák közt nagy volt az engedetlenség, mivel a janicsárok nagy része csak késve ért a csatatérre, és a szpáhik közül is sokan maradtak inkább a sátrukban.⁴⁶

Az összecsapások során a török hadsereg hamar elvesztette a kezdeményezést és ezzel együtt a gázló feletti irányítást is, létszámbeli fölényük ellenére csak akkor sikerült ismét átkelniük a túloldalra, amikor a szövetséges hadvezetés taktikai okokból feladta az egyik átkelőt. Az október 26-i összecsapás pedig teljes vereséggel végződött volna, ha a szerencse nem pártol a törökök mellé.

A közvélemény, amennyiben hallott Eger 1596-os ostromáról, úgy gondolja, hogy a vár elestéért egyedül a külföldi zsoldosok tehetők felelőssé. A sikeres török ostromnak azonban más okai vannak. Az évtizedeken át tartó és végig anyagi gondokkal küzdő építkezés még a szultáni hadjárat megindulásakor is folyt. A mestereknek nem sikerült kiküszöbölniük a vár földrajzi elhelyezkedéséből adódó hátrányait, valamint a félkész állapotú bástyák védelme is nehezebb feladat elé állította a védőket. A hadvezetés igyekezett a lehető legtöbbet megtenni Eger megvédése érdekében, mivel nagy harcértékű, lőfegyverekkel ellátott katonákat és megfelelő mennyiségű ellátmányt küldött a várba. Az uralkodó emellett öccse, Miksa vezetésével egy több tízezres sereget vezényelt a vár felmentésére, amelyben olyan tapasztalt tisztek irányították a csapatokat, mint Pálffy és Schwarzenberg. Ezt kiegészítette még Báthory és Teuffenbach serege, vagyis az egész ország területéről érkeztek katonák. A vár elestében szerepet játszott az időjárás is, amely hátráltatta a felmentő sereg megérkezését, valamint Nyáry Pál időnként nem megfelelő magatartása.

---

⁴⁴ Karácson, 2010. 134.

⁴⁵ Lénárt, 2000. 149–150.

⁴⁶ Várkonyi, 2002. 188.

Az Eger végleges sorsát eldöntő mezőkeresztesi csata végkimenetelében is döntő szerepe volt a hadvezérek határozottságának és alkalmazkodóképességének. A két hadsereg közti legnagyobb különbség a felszereltségben, valamint a létszámban nyilvánult meg. A kor vívmányait és taktikáját jobban alkalmazó császári-királyi hadsereg szándékosan egy olyan helyet választott az összecsapás helyéül, amelyen dacolhattak a túlerővel szemben. A török hadvezetés képtelen volt alkalmazkodni a kialakult helyzethez, és egymásután vallott kudarcot minden áttörési kísérlete. Helyzetüket súlyosbította a nagyvezír és a szultán alacsony katonai szakértelme. Az összecsapás kimenetelét végül a császári-királyi hadsereg katonáinak hibáját kihasználó török ellentámadás döntötte el. Összességében kijelenthető, hogy Miksa és tisztikara jobban felmérte a kialakult helyzetet, és igyekezett kiaknázni a környezet adta lehetőségeket. Végzetes hibát pedig akkor követtek el, amikor eredeti tervüket feladva számukra kedvezőtlen terepviszonyok közt alábecsülték a már majdnem legyőzött török hadsereget.

RESTÁS ATTILA

**NIKOLAUS SINAI: COGITATIONES
IN M. MINUCII FELICIS OCTAVIUM
(KIAD.: NÉMETH BÉLA) SINAI MIKLÓS:
ELMÉLKEDÉSEK M. MINUCIUS FELIX
OCTAVIUSÁHOZ (FORD.: NÉMETH
BÉLA ELEK), I–II. KÖT., TISZÁNTÚLI
REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLETI ÉS
KOLLÉGIUMI LEVÉLTÁR KIAD., SZERK.:
N. HORVÁTH MARGIT, ALMÁSINÉ
NÉMETH KATALIN, DEBRECEN,
2008, 387 + 492 PP.**

Révész Imre a *Sinai Miklós és kora című monográfiája* (Akadémiai Kiadó, Bp., 1959.) utószavában veti föl, hogy Sinai Miklós (1730–1808) debreceni kollégiumi professzor és református püspök életrajzának elkészítése után a következő feladat Sinai tudósi és tanári pályájának megrajzolása lenne. Sinai hagyatékának, a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára Kézirattárában őrzött 53 kötetet kitevő kéziratanyagának a részletes föltárása még nem történt meg. (Ezidáig a hagyatékból csupán *A magyar- és erdélyországi reformáció története 1564-ig című munkája, valamint az Apafi Mihály fejedelem temetéséhez kapcsolódó prédikációk és gyászbeszédek* jelentek meg, illetve néhány kisebb szövegközlés.) Az első kötetet egy rövid, latin nyelvű bevezető nyitja meg, a második kötet élén ugyancsak – *Az olvasóhoz szóló magyar nyelvű – bevezetőt találunk. Az első kötet a latin nyelvű szöveg kritikai apparátussal ellátott kiadása, míg a második tartalmazza a latin szöveg fordítását és a *Megjegyzések a kötetek használatához* címmel ellátott tanulmányt. (Ez utóbbit a fordító és N. Horváth Margit közösen jegyzi.) A szövegkiadás és a fordítás a Debreceni Egyetem nyugalmazott klasszika-filológusának, az antikvítás mellett a neolatin irodalom avatott értőjének és tolmácsolójának a munkája, aki nevének mindkét változatát használja tudományos publikációiban; itt mégis furcsa, hogy az első kötetben a Németh Béla névalakot találjuk szöveg-*

kiadóként, míg a fordításkötetben ugyanó Németh Béla Elekként szerepel. Még a paratextusoknál maradva: a fordítás magyar nyelvű bevezetőjét a szerző „Borzásák István tanítványa”-ként jegyzi, míg a latin nyelvű bevezetőt úgy írja alá, hogy „Olim Debrecinus, nunc Agriensis” („Egykor debreceni, most egri”). A két kötet Borzásák István szellemének van ajánlva.

Sinai Miklós *Elmélkedései* tulajdonképpen az *Octaviushoz* írt kommentár: olyan, a tanítványai számára írt diktátum, amely eredetileg előszóban hangzott el, s így magán viseli a szóbeli előadás nyomát. A kiadó a bevezető tanulmányban fejti ki a szövegkiadás és fordítás elveit. Az edíció megtartotta az eredeti kézirat bekezdéseit és tagolását, illetve helyesírási jellegzetességeit. Néhány esetben (*heic, caussa, imo, numus* helyett) azonban a napjainkban szokásos forma (*hic, causa, immo, nummus*) áll. Ugyancsak megmarad a magyar nyelvű szövegek kéziratot követő – maitól eltérő – helyesírása. A kéziratban a görög idézetek mellék-, illetve hangsúlyjeleit Sinai Miklós nem tette ki, ezek a modern átírásban is hiányoznak. Mivel autográf kézirat kiadásáról van szó, az így megőrzött helyesírási következetlenség a szerző és kora kulturális diskurzusrendjéről tájékoztat.

Minucius Felix munkája az ókeresztény irodalom egyik remekműve, mely ötvözi a platóni és cicerói dialógus műfaját. Három szereplője közül az egyik a pogány Caecilius, a másik a keresztény Octavius, s a vita döntőbírája maga Minucius Felix, aki az előbbi két fél közötti filozófiai vitát kell, hogy eldöntse. A mű célja, hogy „a keresztények irodalmi és filozófiai műveltségének bizonyításával kivívja a pogányok elismerését és csodálatát” (Tegyey Imre). Ismertetői kiemelik az *Octavius mozaiktechnikáját: csak az idézett latin szerzők közül 27-et lehet azonosítani. Ugyanennyire változatos a Sinai által megmozgatott tudásanyag is – Németh Béla Elek a munka enciklopédikus jellegét említi, s tanulmányában röviden utal arra, hogy mely tudományterületek művelői forgathatják haszonnal az Elmélkedéseket. Értékes adatokat tartalmaz a mű a keresztény teológiatörténet, az antik filozófia, a mitológia és vallástörténet, de a képzőművészet, a földrajz, a csillagászat kutatói számára is. A neolatin filológusok érdeklődését keltheti fel Sinai sajátos nyelvhasználatára (pl. a filozófiai műnyelvből ismert *a priori* kifejezés mintájára *i-tövűként ragozza a középfokú mellékneveket*). Tanulságosak továbbá a munka saját korára vonatkozó megjegyzései, segítségükkel képet alkothatunk Sinai politikai állásfoglalásáról vagy a kollégiumi pedagógiai törekvésekről.*

Ahogy a szövegek kiadója megjegyzi, Sinai olyan módszereket alkalmaz az *Octavius* interpretációjában, amelyek ma is megállják a helyüket az auktorolvasztásban: figyelemmel van mind a szövegkritikára és a tárgyi magyarázatokra, mind az elemzett mű esztétikai értékeire. A 18. század második fele, a kommentár megszületésének időszaka – Sinai 1763. február 19-ei dátummal fejezte be kéziratát – a modern ókortudomány és klasszika-filológia kialakulásának a kora. Sinai Miklós professzor is „olyan filológiai felkészültségről tesz tanúságot (...), amilyennel ebben a korban a külföldi tudósoknak is csak a legkiválóbbjai rendelkeztek” – idézi Németh egykori debreceni tanárát, dr. Varga Lászlót. (Hasonló-

képpen méltatja egyébként Borzsák István Sinai utódját, a Heyne-tanítvány Budai Ézsaiást is a róla szóló monográfiájában.)

Sinai kiadott műve szervesen illeszkedik a debreceni Református Kollégium 18. századi szellemiségéhez és tanítási gyakorlatához. Debrecenben a század közepén Maróthy György (1715–1744) professzor javaslatára tértek vissza a „tiszta latinság igazi forrásaihoz” – ahogyan a kortárs Piskárkosi Szilágyi Sámuel megfogalmazta. Az auktorolvasás lehetőségét teremtették meg azzal, hogy 1740-ben Cornelius Nepos életrajzait, Minucius Felix *Octaviusát*, *Phaedrus meséit*, *Publius Syrus szentenciagyűjteményét*, 1741-ben *Eutropius Breviariumát* jelentette meg Maróthy. Tanszéki utóda, Szatmári Paksi István (1719–1791) Plinius *Panegyricusát* adta ki, és újra megjelentette Minucius Felixet. Sinai Miklósnak is auktorikadásai mellett (Cicero válogatott beszédei és levelei, Iustinus, Eutropius) érdemel figyelmet ez a kéziratban maradt *Octavius*-kommentárja. Meg lehet említeni, hogy a fenti auktornévsor Christophorus Cellarius hallei professzor nyomán terjedt el a 18. századi Európa számos gimnáziumában, akadémiáján és egyetemén, maga Cellarius is készített Minucius Felix-edíciót. Sinai *Elmélkedései* ilyen módon része a „methodus Cellariana” európai hagyományának is.

Németh Béla Sinai-kiadása valóban hiánypótló, amely az eredeti kézirat tanulmányozását is kiválthatja. A latin szöveg kritikai apparátusa pontos, és a névmutató sem marad el, ami nagy mértékben könnyíti meg a kötetek használatát.

Helyreigazítás

A Historia Nostra hallgatói folyóirat I. évfolyam I. számában megjelent “Guthi Ország Kristóf végrendelete” c. forrásközlés pontosítását, illetve átdolgozott és javított változatát az alábbiakban közlöm, annak elismerésével, hogy az I. szám-ban megjelent forrásközlés megfelelő hivatkozás hiányában jelent meg, mert lemaradt, hogy a forrásközlésben kik működtek közre. Ezt a hiányosságot pótolandó, az alábbi helyesbítést teszem: az általam feltárt és publikált forrás átírásában és fordításában közreműködött dr. Kristóf Ilona főiskolai adjunktus, valamint prof. dr. Bessenyei József egyetemi tanár.

KISZELYNÉ TÓTH ANETT

GUTHI ORSZÁGH KRISTÓF VÉGRENDELETE

A Guthi Ország család a XIV. századtól kezdve jelen van, és a XV. századtól, Luxemburgi Zsigmond király uralkodásának közepétől pedig igen jelentős közigazgatási pozícióban nagyon magas rangú tisztségeket töltöttek be a dinasztia tagjai, élükön mindjárt I. Mátyás király nádorával, Guthi Ország Mihállyal.

A Guthi Ország család jelentőségéről, a politikai, hadi szerepükről, a család genealógiai szerteágazásáról és más, főnemesi családdal történő dinasztikus kapcsolatrendszerükről ez idáig nem született összefoglaló tudományos, ismeretterjesztő mű. Munkám arra lenne hivatott, hogy ezt a sötét teret megvilágítsa a magyar középkor és korajútkori történetírásának a színpadán. Eme főnemesi család történetét a kezdetektől, a dinasztia alapításától, a köznemességből a főnemességig történő felemelkedésük, valamint a bárói méltóság viselésén és az ország első emberének tisztségviselésén túlmenően egészen 1567-ig – amikor is az utolsó férfi tagjaként Guthi Ország Kristóf halálával magvaszakadt a Guthi Ország család, valamint az azt követő birtoköröklési rendszer és a család leányági leszármazásának vizsgálatát – kívánom nyomon követni.

Tevékenységük és szerepük vizsgálata kiterjed a társadalmi és politikai életben való részvételükre, a birtokviszonyaik alakulására, kapcsolataikra a bécsi udvarral, a magyar királysággal és a mindenkor uralkodóval, valamint az arisztokráciával.

A család részletes ismertetése és kapcsolataik feltárása mellett kulcsfiguraként kutatom Guthi Ország Kristóf személyét, aki egy személyben viselte – a fel-

menői közül egyedülállóan – szinte a legtöbb királyi méltóságot és legfontosabb udvari tisztségeket.

1567. október 19-én bekövetkezett halála előtt 1567. október 16-án végrendekezett. A végrendelet Oláh Miklós átíratában maradt ránk, amely a bécsi Hoffinanz Ungarn, Hofkammerarchivban található.¹

Guthi Ország Kristóf végrendelete – átírás

[Külön cédulán más, későbbi kéztől]

Am 28tem 9ber 1567

Ország Christoph

Original Transumptum des am 16ten 8ber verfassten Testaments des Christophorus Orzágh de Gúth

[Guthi Ország Kristóf (1567) október 16-án tett végrendeletének 1567. november 28-án kelt eredeti átírata]

Nos Nicolaus Olahus miseratione divina archiepiscopus ecclesie metropolitane Strigoniensis, locique eiusdem perpetuus, ac comitatus Honthensis comes, primas Hungarie, Sancte Sedis Apostolice legatus natus, summus et secretarius cancellarius, ac locumtenens sacratissimi principis et Domini, Domini Maximiliani secundi, Dei gratia Romanorum electi imperatoris, semper augusti, ac Hungarie, Bohemie etc. regis, archiducis Austrie etc. Memorie commendamus per presentes litteras nostras, quibus incumbit universis, quod nobiles Thomas Wizkelethÿ et Anthonius Gheregy nostram venientes in presentiam nominibus et in personis generosarum ac magnificarum dominarum Anne Pewkrÿ genitricis, ac Elene Zrinÿ relicte spectabilis et magnifici condam domini comitis Christopheri Orzagh de Gwth alias iudicis curie prefati domini nostri imperatoris et regis, exhibuerunt et presentaverunt nobis quasdam litteras ipsius condam domini comitis Christopheri Orzagh serie testamentarie dispositionis eiusdem in se continentes, sigilloque et chyrographo suis communitas, tenoris infrascripti petentes: Nos habita cum instantia, ut quomodo litteras huiusmodi in specie propter varia, diversa discrimina circumferre minime tutum esse existiment, paria earundem in transumpto litterarum nostrarum, dictis dominabus Anne Pewkry, et Elene Zriny iure suorum per cautela dare dignaremur. Quarum tenor talis est: Nos comes Christopherus Orzagh de Gwth, iudex curie et consiliarius serenissimi principis, domini domini Maximiliani secundi, Dei gratia electi Romanorum imperatoris, semper augusti, ac Germanie, Hungarie et Bohemie etc. regis, archiducis Austrie, ducis Burgundie etc., necnon comitatus Neugradiensis comes, memorie commendamus per presentes, quibus expedit universis. Quod cum sors vite humane omnibus commeruit nobisque ad aeternam beatitudinem sanguine praetioso domini nostri Jesu Christi

---

¹ Hoffinanz Ungarn, Hofkammerarchiv (Wien) Rote Nummer.15.1567.okt.fol.59-60.

nobis institutam commigrans sit, in nomine Sancti Trinitatis summo presente ac sano, tali uti sequitur ordine, rerum nostrarum mobilium et immobilium ultimam dispositionem facimus. Postquam divina Maiestas, spiritum nostrum, nobis per se inflatum petiverit, eum in Manus domini Jesu Christi, Salvatoris nostri commendamus tandem, cum Memorata Maiestas caesarea, dominus Noster clementissimus, de Nobis benemerita sit, primum in dominium Eius Sacratissimę maiestatis Arces Nostras, Sÿrok et Orozlankeu, ac Swran cum suis universis legitimis pertinentiis, castrorum nostrarum A turcis iam possessorum Nana, Hollokeu, et Tar vocatorum, cunctis possessionibus et emolumentis devolvendis ac cedendis absque difficultate quotius legamus: ac supremum tutorum et protectorum omnium heredum nostrarum, eius Sacratissimam Maiestatem caesaream suppliciter: executorem item et defensorem huius nostri testamentalis Dispositionis secundum eius Maiestatem, Reverendissimos Archiepiscopum ecclesie Strigoniensis modernum, Georgium Draskowÿch episcopum Zagrabiensem et Banum etc. dominos et patronos. Et magnificos Franciscum Twrzonem ac comitem Georgium de Zrinio etc. dominos et fratres nostros constituimus, deprecantes eosdem uti officium pietatis subeant. Attentis itaque et consideratis pro servitiis coniugalibus primum Generose Magnifice dominę Elenę Zrinÿ, consortis nostrę charissimę, quę ipsa erga nos pudice, modesteque et pacienter, usque ultimum vitę nostre articulum prestitit. Arcem Nostram Tapolchÿan cum cunctis eius pertinentiis et utilitatibus, terris scilicet arabilibus, cultis et incultis, Agris, pratis, campis, fenetis, Sylvis, Nemoribus, montibus, vallibus, vineis, vineatisque promonthoriis, aquis, fluviis, piscinis piscaturis, aquarumque decursibus, molendinis et eorundem locis generaliter vero quarumlibet utilitatum et pertinentiarum suarum integritatibus, quovis nominis vocabulo vocitatis, sub suis veris metis, et antiquis existentibus, ad eandem de jure et ab antiquo spectantibus pertinere debentibus perpetuo jure; arcem vero aliam Cheÿthe similiter cum cunctis eiusdem pertinentiis, in comitatibus Nitriensi et Posoniensi existentibus habitis, et emolumentis quibusvis pro summa quindecim millium florenorum Hungaricorum per Sacram eius Maiestatem Caesaream nobis et nostrę liberę dispositioni inscriptam, iuxta regni huius antiquam consuetudinem, Racione Dotis et Residencię, usque dum se ad secunda vota transulerit, eidem consorti nostrę tenendam possidendam pariter et habendam. Ubi vero temporum in Successu memorata eius Caesarea Maiestas, aut eius heredes legitimi Regni huius Reges, iuxta litteras inscriptionales superinde aeditas, vigore quoque Nostra ad alia vota sese translata, arcem ipsam predictam redimere voluerit, seu voluerint supradictam summam, primum plene Numerata, eam totam summam capitalem quindecim Millium florenorum Hungaricorum, cum toto interesse sepepredictę charissimę consorti nostrę levandam et percipiendam legamus et conferimus.

Cum praeterea Generosę ac Magnificę, Domine Anne Pewkrÿ, relicte magnifici condam Stephani Lossonczÿ, matris nostre carnalis, per se a suis parentibus allata duo milia florenorum Hungaricorum, Magnificus dominus pię memorię

quondam Ladislaus Orzagh, genitor seu pater noster carnalis in suos usus erogaverit, eiusque debiti, Solutio Nobis iure competat. Item nomine dotis suę, ex bonis nostris universis jure cedente quadringentorum florenorum Hungaricorum restitutio similiter nobis incumbat. Et insuper ad Summam quindecim millium florenorum Hungaricorum per nos proxime eius Maiestati mutuatori ad requisitionem Nostram millę florenorum Hungarici Numeri, in paratis, sub spe persolutionis juxta Litteras Nostras obligatorias, mutuo contulerit, in et pro tota Summa hac, in unum conducta, Nempe tribus millibus et quadringentis florenorum Hungaricorum, premissa modo per Nos contractis. Memorata domine matris nostre, Anne Pewkrý, oppidum nostrum Koztolan et Zakoztolan cum portione possessionaria Dwbowan vocatis, et in comitatu Nitriensi existentibus et habitis perpetuo utendum, possidendum et habendum, pro suo votoque disponendum. Illosque centum colonos sessionatos integros, quos Sacratissima Maiestas Caesarea pię memorie condam dominus Ferdinandus juxta diploma suum, superinde aeditum, Nostre liberę dispositioni contulerat; eidem domine, Matri Nostre, nempe oppida totalia, Vitence et Lapaso etiam portionibus possessionariis Stýrncz, Koclýn et Lansar vocatis ad arcem Nostram Jokew pertinentibus et in comitatu Nitriensi existentibus pro centum illis colonis integris, Cum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis ac emolumentis quibusvis, vita sua durante, legamus et conferimus, possidendis. Arcem vero ipsam Jokew cum cunctis eius pertinentiis et utilitatibus omnibus, demptis dumtaxat supradictis Centum colonis, domine Matri, vita durante, Saltem dotis et ex eius pertinentiis excisis, Magnificis dominabus Helenę Orzagh relicte Gabrielis Priny, Barbare similiter Orzagh, consorte Magnifici domini Francisci Terek, de Ennýngh pro iure ipsarum legitimo ex Bonis nostris omnibus, quocumque modo, vel ratione dotis quartalicý puellarum seu parapherni cedentis et competentis eis earumque heredibus utriusque sexus universis, possidendum et perpetuo tenendum legamus et conferimus, ea quoque condicione annexa, quod ubi primum supradicta Anna Pewkrý mater nostra e vivis excesserit, predicti centum coloni, ipsi per nos legati, defacto et absque difficultate, in dominium dictarum duarum dominarum Elenę et Barbarę Orzagh sororum nostrarum Carnalium Ipsarumque heredum et posteritatum utriusque sexus universarum redeant et devolvantur. Illam porro fassionem, quam nos olim ad arcem nostram Zomolýan magnifice domine Magdalene Orzagh sorori nostre, consorte scilicet magnifici domini Stephani Banffý eiusque heredibus universis juxta litteras nostras alias fassionales, ac etiam alias omnes fassiones et inscriptiones nostras per nos nonnullis provisoribus, condicionaliter factas, Suo modo observare volumus et petimus. Cumque ad exolutionem totalis summe sepedicte quindecim Millium florenorum ad arcem nostram Cheýthe numerate, ad petitionem nostram egregii domini Johannes et Stephanus Aponý iuxta fassionales litteras nostras, eis antea datas, mutuo, sub spe restitutionis tria Millia florenorum Hungaricorum, duo millia scilicet in satt, et unum mille in moneta alba, in paratis nobis dederint, Eiusque summe trium millium florenorum usque ad restitutionem oppidum Verbo alias

Werbowe vocatum ad arcem Cheÿthe pertinens, eisdem impignoravimus, juxta Nostram priorem fassionem oppidum ipsum, tamdiu dicti Joannes et Stephanus Aponÿ possideant, donec per consortem Nostram ex summa quindecim Millium florenorum. Aut undecumque poterit Satis factum fuerit. Item illos centum et circiter viginti aut triginta florenorum Hungaricorum, post mortem Matthei Gersak, Subditi Nostri ad Manus nostras datos et per nos expositos, heredibus seu orphanis predicti Mathei Gersak per Charissimam Nostram consortem, integre exolvi Jubemus. Postremo cum omnes et universas Res Nostras mobiles, pecunias, res argenteas et clenodia cuncta ubicumque existentia, et collocata, Jamdicte coniugi nostrę legaverimus servitoribus nostris ratione? subduci faciat ac tam eos, qui stipendium emerivissent, contentos reddi curet, quod etiam erga iuniores adolescentes, in recompensam laborum suorum, gratificetur volumus et rogamus prout se facturam confidimus. In quorum omnium praemissorum fidem et testimonium, presentes litteras Nostras sub Sigillo nostro Judiciali dedimus. Datum in oppido nostro Cheÿthe, in festo Sancti Galli confessoris anno Domini Millesimo Quingentesimo Sexagesimo Septimo. Unde Nos petitionibus prefatorum Thomę Wyzkelethÿ et Anthony Geregÿ Nominibus praefatarum dominarum, Nobis porrectis, utpote justis honestis, et legitimis, Admissis praescriptas litteras Seriem testamentarii dispositionis, Memorati, praefati domini Christopheri Orzagh ut premissum est, in se continendas, non Abrasas, non Cancellatas, neque in aliqua sui parte suspectas, sed omni prorsus vicio, et suspicione carentes, presentibus litteris Nostris patentibus de verbo ad verbum sine diminutione et angusto aliquali, inseri et inscribi faciendas, paria easdem In transsumpto litterarum nostrarum dictis dominabus Annę Pewkrÿ et Elenę Zrinÿ iurium suorum futura pro Cautela dandum duximus et concedendum, communi suadente iustitia. Datum Posonÿ feria quarta proxima post festum Beatę Catherinę Virginis et Martyris anno domini Millesimo Quingentesimo Sexagesimo Septimo

Literata et comportata cum suis veris originalibus per me magistrum Damianum de Aranÿan protonotharium.

Mi, Oláh Miklós, az isteni könyörületből esztergomi érsek, és Esztergom vármegye örökös, és Hont vármegye ispánja, Magyarország prímása, az Apostoli Szentzék született követe, fő- és titkos kancellár, a legszentebb hercegnek és úrnak, második Miksa úrnak, az Isten kegyelméből választott római császárnak, örökké fenségesnek, Magyarország, Csehország stb. királyának, Ausztria főhercegének helytartója, jelen oklevelünk által mindenki emlékezetére bízunk, akire tartozik, hogy a nemes Vizkelethy Tamás és Gheregny Antal a színünk elé járulva a nemes és nagyságos úrnők, a méltóságos és nagyságos egykori guthi Országgh Kristóf, fent említett urunk, királyunk és császárunk udvarbírájának szülőanyja, Pekry Anna és özvegye, Zrínyi Ilona nevében és helyettük bemutatják és felmutatták a néhai Országgh Kristóf ispán úr pecsétjével és kézírásával megerősített végrendeleti rendelkezéseit tartalmazó oklevelét, az alábbi tartalommal: Mi, mivel

úgy tartják, hogy az ilyesfajta okleveleknek különböző és különféle okok miatt a legkevésbé biztonságos a fennmaradása, ezért a mondott úrnőknek, Pekry Annának és Zrínyi Ilonának jogaik védelmére oklevelünk átiratával megegyező példányt adni méltóztatunk, amelynek tartalma a következő:

Mi, Guthi Országh Kristóf ispán, a felséges herceg, második Miksa urunk, Isten kegyelméből választott római császár, örökké fenséges, Németország, Magyarország, Csehország stb. királya, Ausztria főhercege, Burgundia hercege stb. udvarbírája és tanácsosa, továbbá nógrádi ispán, jelen oklevelünk által mindenki emlékeztetere bízunk, akire tartozik. Mivel az emberi élet végzete közös, ezért nekünk elrendeltetett, hogy a mi urunk, Jézus Krisztus drága vére által a számunkra készített örök boldogságba költözhesünk, a szentháromság nevében és jelenlétében, egészségesen, amint az alábbi sorrendben következnek, ingóságainkról és ingatlanainkról végrendelkezést teszünk. Miután az isteni méltóság akaratából lehelt belénk a lelkünket, azt Megváltónk, Jézus Krisztus kezére bízunk. Hogy ő császári fensége, legkegyelmesebb urunk jóindulatú legyen irányunkban, először is legszentebb őfelségére hagyjuk mindenféle nehézségtől mentesen Syrok,² Orozlankew³ és Swran⁴ várainkat minden törvényes tartozékaikkal, és már a törökök által birtokolt erődítményeink közül név szerint Nana-t⁵, Hollokew-t⁶ és Tar-t, az összes majdan ráeső és rászálló tulajdonukkal és bevételükkel együtt legszentebb császári őfelségére bízunk, azért könyörögve, hogy minden örökösünk legfőbb védője és oltalmazója legyen, végrendelkezésünk végrehajtójának és őrzőjének őfelsége után a jelenlegi, főtisztelendő esztergomi érsek és Draskovich György zágrábi püspök és bán urakat mint pártfogókat, valamint a nagyságos Thurzó Ferenc és Zrinio-i György ispán urakat mint fivéreinket határoztuk meg azt kérvén, hogy felvegyék a kegyesség szolgálatát. Így miután a házassági köteléket figyelembe vettük és megfontoltuk, először a nemes és nagyságos Zrínyi Ilona úrnőnek, kedves feleségünknek, aki szemérmesen, szelíden és türelmesen kiállt értünk életünk legvégéig, Tapolchyan⁷ várunkat az összes tartozékával és hasznával és földjeivel, úgyis mint a művelhető, művelt és műveletlen földekkel, szántóföldekkel, rétekkal, mezőkkel, kaszálókkal, erdőkkel, ligetekkel, hegyekkel, völgyekkel, szőlőkkel és szőlőhegyekkel, vizekkel, folyókkal, halastavakkal és vízfolyásokkal, malmokkal és ezeknek ezeken a helyeken általában véve bármilyen hasznaiknak és tartozékaiknak a teljességével, bármilyen néven is neveztessenek, a saját, valódi és régtől fogva létező határain belül, amelyekhez jog szerint régtől fogva tartozniuk kell örök jogon; másik várunkat

---

² Sirok

³ Oroszlánkő

⁴ Surány

⁵ Kisnána

⁶ Hollókő

⁷ Tapolcsány

pedig, Cheyte-t,⁸ hasonlóképpen minden Nyitra és Pozsony megyében fekvő tartozékával és bármely hasznával együtt, amelyet 15.000 magyar forintnyi összegért szent császári öfelsége szabad rendelkezésünkre bocsátott az ország régi szokása szerint hozomány és lakhely céljából, amíg másodjára férjhez nem megy, feleségünknek birtokába, rendelkezésére, hasonlóképpen birtoklására hagyjuk, amint az idő előre haladtával az említett ő császári felség, avagy törvényes örökösei, országunk királyai a korábban kiadott oklevél szerint, amelynek érvényessége a második házasságáig tart, a mondott várat visszavásárolni szeretné vagy szeretnék a fenti összegért egy összegben, úgy a feleségünkre hagyjuk és neki adjuk, hogy a teljes tőkét, 15.000 magyar forintot minden kamatával együtt megkapja és birtokolja. Mivel ezenkívül a nemes és nagyságos Pekry Anna úrnőnek, az egykori nagyságos Losonczy István özvegyének, édesanyánknak, aki a szüleitől kapott 2.000 magyar forintot, amelyet a kegyes emlékezetű, egykori nagyságos úr, Országh László nemzónk, avagy atyánk a saját használatára elkért, és ezen tartozásnak a rendezése számunkra jogos követelés. Továbbá hozománya címén az összes javunkból jogosan jár neki 400 forintnyi visszatérítés, amely szintén a mi kötelességünk. És a 15.000 forinton felül, legközelebb, általunk a császári felségnek, adósunknak, kérésünkre 1.000 magyar forintnyi összeget a visszafizetés reményében kötelezvényünk ellenében adjon kölcsön, amely a teljes összeggel egybeszámíttatik, tudniillik, miután 3.400 magyar forintról hasonló módon már megegyeztünk. Anyánknak, az említett Pekry Anna úrnőnek Koztolan⁹ és Zakoztolan¹⁰ mezővárosunkat a Dubowan¹¹ nevű jobbágytelekkel együtt, amelyek Nyitra megyében fekszenek,¹² örök haszná-

---

⁸ Csejte (Čachtice)

⁹ Kosztolány (Nagykosztolány)

¹⁰ Zakosztolány

¹¹ Dubovány

¹² Maksay Ferenc szerint 1549-ben Guthi Országh Kristófnak 415,2 portája volt Nyitra vármegyében. Nyitra vármegye Driebowan (Duboven, Dubován) 12 porta, 2 pusztá 1 egyéb későbbi neve: Dubovány, Jokew (Jókő, Dobravoda) 1549-ben nem írták össze. 24 porta, 4 zsellér, 3 pusztá, 4 új 1 egyéb. Későbbi neve: német, Gutenstein, szlovák Dobrá Voda, Koclŷn (elírás Kochyn helyett) (Kochyn, Kocsin) 3 porta, 2 pusztá. Későbbi neve: Köcsény, Koztolan (Kosztolány, Nagykosztolány) 24 porta, 4 zsellér, 3 pusztá, 4 új 1 egyéb, korábbi neve Szentvid, későbbi neve: Nagykosztolány, Vel'ké Kostol'any, Lansar (Lancsár, Lanchaar) 7 p 1 új. Későbbi neve: Lančár, Lapaso (Lopassó, Alsólopasó) 31 porta, 3 pusztá, 1 új, 1 egyéb. Későbbi neve: Dolný Lopašov, Stýrncz, (Sterws, Sterusz) 6,5 porta, 3 pusztá, 1 új, 0,5 egyéb, későbbi neve Cseteróc, Šterusy, Szomolány (Zomolýan, szlovák Smolenice, német Smolenitz) az 1549. összeírásból kimaradt, a település a 16. században oppidum, inscriptionalis nemesek laktak ott, Vitencze (Wytencze, Vitence, Vitenc) 30 porta, 1 pusztá, 4 új, 1 egyéb, későbbi neve (Fel)vittenc, német Telnitz, szlovák Chtélnice, Chtélnica, Zakoztolan (Zakosztolány) 3 porta, 3 zsellér, 2 pusztá, 1 új 0,5 egyéb

latra és birtoklásra átadjuk, és kívánsága szerint rábizzuk azt a száz egész telkes jobbágyot, akiket az egykori, kegyes emlékezetű, legszentebb ő császári felsége, Ferdinánd úr, korábban kiadott oklevele alapján szabad rendelkezésünkre bocsájtott; anyánknak ugyanis Vitencze¹³ és Lapaso¹⁴ teljes mezővárosát, a Jokew¹⁵ várához tartozó, Nyitra megyében fekvő Styrucz¹⁶, Koclyn¹⁷ és Lansar¹⁸ nevű telkekkel együtt, azért a bizonyos száz telkes jobbágyért, minden hasznukkal, tartozékukkal és bármiféle előnyükkel együtt élete hosszára átadjuk és rábizzuk, hogy birtokolja. Jokew¹⁹ várát pedig minden tartozékával és hasznával együtt, kivéve azt a bizonyos fent említett száz jobbágyot, akiket anyánknak adtunk élete teljes hosszára, a tartozékokból kivéve őket, a nagyságos Országh Ilona úrnőnek, Perényi Gábor özvegyének, Országh Borbála úrnőnek, nagyságos Enyingh-i Török Ferenc úr feleségének, saját törvényes jogukon az összes javunkból, bármiféle módon, akár hozomány, akár leánynegyed, jegyajándék címén, ami megilleti őket és jár nekik és mindkét nembéli összes leszármazottuknak, hogy birtokolják örök használatra, és rájuk bizzuk azzal a csatolt feltétellel, hogy ha fent említett anyánk, Pekry Anna hamarabb meghalna, a már említett, általunk ráhagyott száz jobbágy ténylegesen és minden akadály nélkül az említett két úrnő, Országh Ilona és Borbála, nővéreink és az ő mindkét nembéli örököseik és leszármazottaik uralma alá visszatérjenek és visszakerüljenek. Azt a következő bevallást, amit egykor Zomolyán várunkkal kapcsolatban tettünk Országh Magdolnának, nővérünknek, a nagyságos Bánffy István úr feleségének és összes örökösének, más bevallások és okleveleink alapján, amelyeket néhány megbízott feltételesen állított össze, változatlanul kívánjuk és akarjuk megőrizni. Mivel a Cheyte²⁰ várunkra ráterhelt, gyakran emlegetett 15.000 forint teljes összegének a kifizetésére, kérésünkre a nemes Apony János és István urak azon bevallások szerint, amelyeket még azelőtt adtunk nekik, a visszafizetés reményében kölcsönadtak nekünk 3000 magyar forintot, kétezret satt formában, ezret pedig fehér érem formájában, hogy amíg a háromezres összeg kiegyenlítésre nem kerül, Verbo,²¹ avagy Werbowe városát, Cheyte²² vár tartozékát, számukra

---

¹³ Vitencze

¹⁴ Dolný Lopašov

¹⁵ Jókő

¹⁶ Cseteróc

¹⁷ Kőcsény

¹⁸ Lančár

¹⁹ Jókő

²⁰ Csejte

²¹ A csejtei uradalom része

²² Csejte

elzálogosítottuk, a korábbi bevallás értelmében, a várost addig birtokolja Apony János és István, amíg a feleségünkön keresztül vagy a 15.000 forintnyi összegből, vagy akárhonnan máshonnan ki nem tudja elégíteni. Továbbá azt a körülbelül 120 vagy 130 magyar forintot, amelyet Gersak Máté, alattvalónk halála után kaptunk kézhez, és vált hozzáférhetővé számunkra, megparancsoljuk, hogy legkedvesebb feleségünk egészben fizesse vissza az említett Gersak Máté örököseinek, avagy árváinak. Végül minden ingóságunkat, pénzünket, ezüst tárgyainkat és minden kincsünket, bárhol is vannak vagy legyenek, a már említett feleségemre hagyjuk, hogy számadást tegyen, és gondoskodjon azok megelégtetéséről, akik zsoldot kaptak, ahogyan kérjük és akarjuk, hogy az ifjabb udvari szolgálók irányában késznek mutakozzon fáradozásuk kárpótlására, amint bízunk benne, hogy majd megteszi. Ezen korábbi rendelkezések hitelül és tanúságául adtuk ki jelen oklevelünket bírói pecsétünk alatt.

Kelt Cheyte²³ városunkban, Szent Gál hitvalló ünnepén, az Úr 1567. évében. Ezért az említett úrnők nevében az említett Vízkelethy Tamás és Geregy Antal kérelmeit miután bemutatták nekünk, hogy bizony ezeket jogosnak, illőnek és törvényesnek tartva, hogy az említett végrendekezés fentebb leírt oklevelét, ahogyan Országgh Kristóf úr akarátát magában foglalja, amelyet nem vakartak le, nem húztak át, és egyáltalán egyetlen részük sem gyanús, sőt éppenséggel minden büntől és gyanútól mentes, hogy mi jelen nyílt oklevelünkkel szóról szóra, anélkül, hogy bármiféle rövidítést, szűkítést beillesztettünk vagy beleírtunk volna, készítsük el, ezen oklevél átírásával a másolatokat a mondott úrnőknek, Pekry Annának és Zrínyi Ilonának jogukból adódóan, a jövőbeli óvatosság érdekében átadni és odaadni rendeljük, amint erre a közös igazság is int. Kelt Pozsonyban, a boldog szűz és mártír Katalin ünnepe utáni 4. napon, az Úr 1567. évében.

Lejegyeztem és az eredetivel összevetettem Aranyáni Damján mester, ítélmester.

---

²³ Csejte

